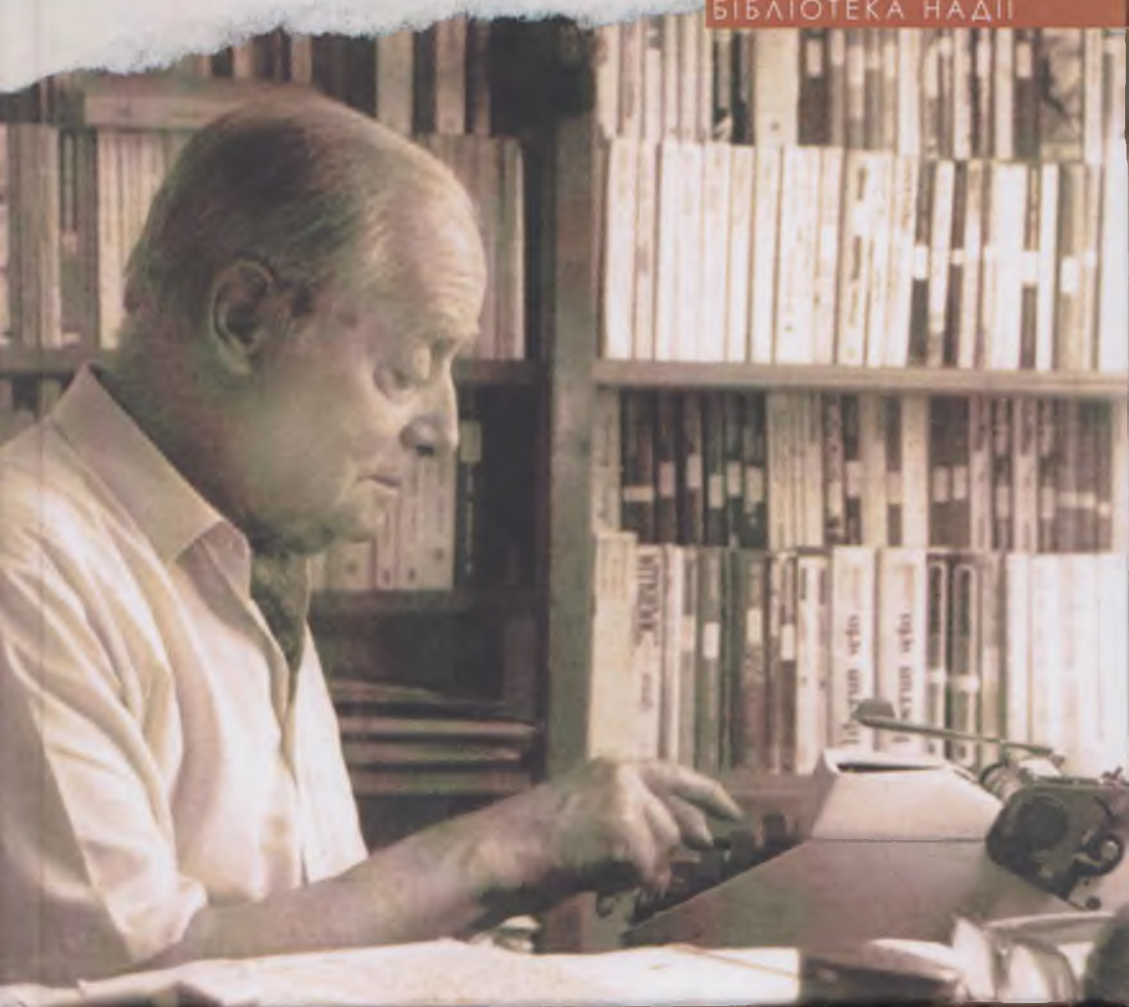

Єжи Ґедройць

АВТОБІОГРАФІЯ У ЧОТИРИ РУКИ

ДУХ І ЛІТЕРА / КМВБ

БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ
БІБЛІОТЕКА НАДІЇ

Jerzy GIEDROYC

**AUTOBIOGRAFIA
NA CZTERY RĘCE**

opracował i posłowiem opatrzył Krzysztof Pomian

Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego
w Paryżu

Єжи ГЕДРОЙЦЬ

АВТОБІОГРАФІЯ У ЧОТИРИ РУКИ

Упорядкування та післямова Кшиштофа Пом'яна

ДУХ І ЛІТЕРА

kmbs

Київ-Міжлицька
Бізнес Школа

УДК 929(=162.1)(4)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Г 286 Гедройць Є. **Автобіографія у чотири руки** / Упорядкування та післямова Кшиштофа Пом'яна. Пер. з польської Лесі Лисенко. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 408 с., 56 с. іл. (Сер. «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

ISBN 978-966-378-420-5

Ця книга – автобіографія Єжи Гедройця – людини надзвичайної інтелектуальної потуги, великого польського видавця та громадського діяча. Відкритість політики як головна засада демократії та політичної стабільності, свобода слова стали лейтмотивом усього його життя. Все, що робив Єжи Гедройць, було просякнuto любов'ю до кожної окремої людини і жагою не до існування, а до життя. Його волею була видана антологія української літератури 1917–1933 років, що відображала поступ та перерване життя українського письменства – «Розстріляне Відродження» (упорядник Ю. Лавріненко).

Ця автобіографія – питання до світу і пошук відповідей на них видатних інтелектуалів ХХ століття. Книга стане справжнім скарбом для тих, хто цікавиться як постаттю Єжи Гедройця, так і історією Європи, боротьбою за свободу поляків та їхніх сусідів.

*Видання книги стало можливим за підтримки
Польського Інституту в Києві та Інституту
Книги в рамках Програми перекладів*

Спільний видавничий проєкт Києво-Могилянської Бізнес-Школи
та видавництва «ДУХ І ЛІТЕРА»

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Переклад: *Леся Лисенко*

Науковий редактор: *Андрій Павлишин*

Літературний редактор: *Валерія Богуславська*

Коректор: *Оксана Пашко*

Верстка: *Ірина Риндюк*

Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

На обкладинці – світлина Єжи Гедройця, 1980-ті рр., Мезон-Ляфіт.

© Association Institute Litteraire and
Krzysztof Pomian 1994, 1996, 1999, 2006

ISBN 978-966-378-420-5

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2015

Зміст

Вступне слово.....	4
Частина I. У Незалежній Польщі	6
Родина.....	6
Школа. Університет.....	15
Професійна та політична робота.....	25
Санація	42
«Бунт молодих».....	55
Люди «Бунту молодих».....	68
Частина II. Війна	82
Бухарест	82
Армія.....	101
Андерс.....	116
Частина III. Еміграція	125
Виникнення Літературного інституту: Рим.....	125
Перші роки в Парижі	135
Між батьківщиною та Лондоном.....	150
Література та політика	170
Поза польським колом.....	183
Після Жовтня.....	196
Люди «Культури»	212
Нові обличчя, нові пера	230
Послання.....	241
Післямова	244
Документи	248
Додатки, спростування, відповіді.....	325
Показчик прізвищ	343
Список скорочень	394

Вступне слово

У Польщі, і на Батьківщині, і в еміграції, витворилася негарна звичка: робляться спроби огорнути таємницею будь-яку публічну діяльність. Це стосується політики та культури, але насамперед фінансових питань. Цю звичку ми винесли з років конспірації, коли надто часто стиралася межа між тим, що слід було приховувати від влади, й тим, що прагнули приховати від власних прибічників; вона впливає з браку демократичних традицій і з нехтування громадською думкою – або в остраху перед нею, зіпертому на впевненості в тому, що суспільство не доросло до широкої поінформованості. Як наслідок, зростає байдужість громадян до суспільних питань, недовіра до політиків і громадських діячів, підозри, що як ті, так і інші – звичайні злодії; нагромадження пліток, які нерідко межують із наклепами. Таке негативне ставлення громадян до публічної царини розповсюджується тому, що особи, які потрапили під вогонь критики, не відповідають на закиди; коли ж (вельми рідко) трапляються судові процеси, вони тривають неймовірно довго через складні юридичні процедури. Усе це створює поживний ґрунт для демагогів, для гаданих виразників інтересів звичайних людей, для власників легких і простих рецептів швидкого досягнення загального добробуту. Царини, де таємниця пов'язана з вищими інтересами держави, насправді є нечисленими. Будь-які

спроби втаємничити інші царини у перспективі загрожують політичній стабільності й демократії.

Від початку свого існування «Культура» боролася за відкритість політичного життя в еміграції. Згодом ми домагалися прозорості, зокрема й фінансової, від демократичної опозиції та від «Солідарності».

Така позиція зобов'язує. Тому нині, коли невблаганно наближається закінчення моєї активної діяльності, вважаю своїм обов'язком скласти якнайдетальніший (наскільки це можливо) та задокументований звіт про те, що я робив від найперших кроків у громадському житті. Це сухий рапорт, а не спроба щось пояснити чи виправдати. Висновки хай зрозуміють читачі.

Я хочу тут щиро подякувати Кшиштофові Пом'яну, без якого ця «Автобіографія у чотири руки» ніколи не була б написана. Дякую також о. Зенонові Модзелевському, який відмовився від включення цієї книжки до серії «Свідки ХХ століття», створеної «Éditions du Dialogue». Це дало змогу видрукувати її у видавництві «Czytelnik» в рамках «Архіву "Культури"».

Єжи Гедройць

Частина I

У НЕЗАЛЕЖНІЙ ПОЛЬЩІ

РОДИНА

Якби я хотів стисло охарактеризувати атмосферу дому моїх батьків, то його найразючішою рисою я б назвав високу толерантність. У нас було багато книжок – дві великі шафи – насамперед польських, але також французьких і російських. Я дуже рано почав читати й без жодних зусиль, тому навіть не пам'ятаю, коли і за яких обставин це сталось, а оскільки в дитинстві я часто хворів, то здебільшого лежав у ліжку в нашій бібліотеці. Зібрання книжок моїх батьків було, напевно, випадкове, дуже типове для східних околиць Речі Посполитої. Однак поруч із енциклопедією та патріотичними виданнями – різними брошурками на зразок «Ще не згинула Польща» з кумедними малюнками – там була й сучасна література та чимало історичних книжок, що неабияк на мене вплинули. Я тоді ковтав книжки у неймовірній кількості, серед них чимало написаних зовсім не для мого віку. «Панну Мері» Тетмаєра й таке інше. Дорослих це жахало, бо я, звичайно ж, вихвалявся прочитаним у розмовах. Але вони ставилися до цього толерантно. Так само, коли я повернувся з Москви і виявилось,

що я курю. До цього також поставилися толерантно, що я вважаю вельми розумним.

Історією родини я майже не цікавився. Переважно цим займався батько, в якого були різні документи, альбом зі світлинами та дагеротипи XIX-го сторіччя. На жаль, все загинуло під час Варшавського повстання, оскільки мій брат Зигмунт наш архів залишив на зберігання в якомусь монастирі, а поштиві сестри зі страху все спалили. Батько розмовляв зі мною про минуле родини вряди-годи, напевно тому, що знав, наскільки мало це мене цікавить.

До 1919 року мої батьки мешкали у Мінську. Родина на той час дуже зубожіла. Гарзди закінчилися із самогубством прадіда Люціяна, гвардійського офіцера в російській армії. Після його смерті, відповідно до тодішніх звичаїв, управління майном перейшло до сімейної ради, яка геть усе розтринькала, тож мій дідусь опинився без нічого, із якимось малесеньким фольварком біля Сміловичів, у дуже важкому становищі. Тому мій батько отримав фармацевтичну освіту і працював аптекарем. В атмосфері дому відчувалася бідність. Особливо ми переживали важкий період після повернення до Польщі. Відвідування гімназії становило для мене певну незручність, адже це була гімназія ім. Яна Замойського, дуже гарна гімназія, де підібралося специфічне товариство, досить приємне, але в ньому я почувався просто жакливо через цілком матеріальні причини – свій одяг.

У Мінську я мешкав до 1916 року. Однією з моїх тодішніх розваг із однолітками було лягти на залізничну колію, звісно, вздовж неї, так, щоб опинитися під потягом, що проїжджав над тобою, й у такий спосіб показувати свою хоробрість. Та оскільки це були роки війни, найбільше мене захоплювала армія. Через місто проходили й зупинялися там різноманітні частини та з'єднання, іноді неймовірно екзотичні, як,

наприклад, черкеси. Якось дружелюбні солдати дозволили мені сісти на віз і взяли із собою; вже за кільканадцять кілометрів за Мінськом мене знайшли й відправили додому попри мої протести. Біля Мінська таборувало й польське військо, тобто корпус Довбура; там служило чимало знайомих і родичів, які часто бували вдома і з якими я незрідка зустрічався. Завдяки ним я познайомився із легендарною поетаттю Пілсудського, його надруковані портрети потрапляли й до Мінська, й до Москви, так само, як легіонерські пісеньки. Ось тоді я, власне, й захопився Пілсудським.

Із років свого домашнього навчання я пам'ятаю лише уроки музики на фортеп'яно, що було для мене справжньою каторгою. У 1916 році мене відіслали до гімназії у Москві. Там я мешкав у пансіоні, де крім мене, було ще кільканадцять хлопців. Тоді я вперше зіткнувся з російською мовою та культурою, оскільки вдома ми розмовляли тільки польською. Загалом я геть нездібний до мов, але російську вивчив швидко й добре, що згодом завдало мені клопоту, коли я переїхав до Варшави. Мене прийняли до третього класу з умовою складання іспиту з польської мови та історії Польщі. Учителем історії був старенький пан Печиніс, учасник повстання 1863 року із довгими сивими вусами. Він задав мені питання про Генриха Валуа, з чого я страшенно зрадів, бо добре знав цю тему. Я з ентузіазмом почав відповідати. Зненацька дідок посинів, підхопився на ноги, загупав кулаком об стіл і заперещав фальцетом: «Я не дозволю, щоб мені тут, у польській гімназії, відповідали російською!». Бо я рефлекторно почав говорити російською. Згодом це минулося, й нині я погано розмовляю російською, хоча дуже багато читаю цією мовою.

У Москві я не мав жодних родичів. Однак у Петербурзі в мене був дядько Віктор. Важко говорити, чи був він русифікований, хоча й займався суто російськими справами й відіграв роль в одному з останніх повстань на Кавказі.

У всякому разі, коли в Москві почалася революція і мій пансіон було розігнано, я поїхав до нього. Із Москви до Петербурга тоді можна було доїхати «на перекладних»: на потязі «зайцем», якимось транспортним засобом, вантажівкою. Це було дуже кумедно. Усюди лежала покинута зброя, тому я збирав багнети й іще якісь частини озброєння. Мене туманив запах пороху: коли розкрутити рушничну гільзу, він пахнув карамельками, і я його нюхав. Тоді ж я почав курити.

Загалом у мене гарні спогади про цей період. Із більшовиками мені не довелося зустрітися. Мої враження від революції були вельми поверховими: якісь колони, очолювані вбраними всуціль у червоне дівчатами. Мене вразили прояви симпатії до Польщі. Коли улани Довбура приїхали забирати якісь польські прапори з Кремля, я бачив, як натовп буквально ніс на руках цих уланів із кіньми. Антипольські настрої проявилися згодом, коли корпус Довбура атакували як реакційну армію. Зрештою, він і був нею, оскільки поляки – поміщики, представники вільних професій, промисловці – в околицях Мінська були привілейованою верствою без жодного зв'язку з народом.

Із Москви я повернувся до Мінська, де відвідував гімназію професора Массоніуса. Із Мінська, разом із батьками, евакуаційним ешеленом ми виїхали до Варшави, узявши з собою лише кілька валіз і якісь клумаки. Мандрівка багато в чому нагадувала повернення Цезарія Барика з Баку. У Варшаві ми оселилися на вулиці Маршалковській, але невдовзі батько очолив аптеку у лікарні св. Лазаря на вулиці Ксьонженцій, де була й службова квартира. Там я мешкав аж до одруження. Удома я особливо багато спілкувався з мамою. Батько часто не мав часу.

Виїхавши з батьківської квартири, я оселився на вулиці Бжозовій, 12, у будинку ПКО. Це були три кімнати на четвертому поверсі, на жаль, без ліфта, але дуже зручні. Звісно,

я й далі спілкувався з батьками, але не часто; переважно контакти обмежувалися зустрічами під час родинних свят, а також на Різдво та Великдень. Тоді в батьків збиралося трохи більше гроно родичів, бо приходили ще й тітки, яких у мене було дуже багато. Так тривало до війни. Уже після війни я дізнався, що батьки загинули під час Варшавського повстання. Маму з тіткою Елею розстріляли, батька було застрелено на вулиці, обставини його загибелі невідомі.

У мене було двоє братів – Зигмунт і Генрик. Молодший на три роки від мене Зигмунт тримався на відстані: у нього були зовсім інші зацікавлення, ніж у мене, і він був дуже замкненою людиною. Натомість дуже близькі взаємини виникли в мене з Генриком, до якого я, з огляду на велику різницю у віці – шістнадцять років, – ставився радше як до сина, ніж як до брата. Генрик, якого я залучив до «Збройної Польщі», опинився зі мною в Румунії. Зигмунт залишився у Польщі. Він був інженером із сільськогосподарської техніки і вважався гарним фахівцем, але після війни в нього були великі неприємності; щоправда, його не викликали на допити й не переслідували через мене, можливо, тому, що ми дуже мало спілкувалися, але він не зробив кар'єри й обіймав лише незначні посади. Після війни ми жодного разу з ним не бачилися. Зигмунт помер у 1973 році.

Генрик, який після від'їзду з Румунії перебував зі мною у Карпатській бригаді, в одному підрозділі, є до певної міри моєю жертвою. В Італії він отримав стипендію на навчання в Болоньї. Він досконало вивчив італійську й легко вступив на перший курс політехнічного інституту. Коли Другий корпус переводився до Лондона, ніхто не хотів йому допомогти, напевно, через нехоть до мене, а становище Літературного інституту тоді також було дуже важким. Усе скінчилося тим, що він пішов працювати на фабрику Волса і робив морозиво разом із Медзінським. Тільки коли ми стали на ноги, він

приєднався до нас у Мезон-Ляфіт. Тут Генрик займається адміністративною роботою. Це єдина людина в нашому гурті, яка має відчуття порядку: працює у визначені години, висловлюється зрідка, але його оцінки завжди виважені та критичні. Мене мучать докори сумління: я не зміг більшою мірою допомогти йому чи полегшити його життя. Конфліктів чи тертя між нами ніколи не було. З його боку була повна щирої прив'язаності лояльність. Я завжди знав, що можу на нього розраховувати.

У 1931 році я одружився з Татяною Швецовою¹, народженою в Польщі росіянкою, з якою познайомився під час навчання в університеті. Ми обоє були дуже молоді і геть недосвідчені, а я був до того ж постійно зайнятий своєю роботою, тому ще до війни розпочався процес розлучення (але добрі стосунки зберігалися). Коли почалася війна, я, маючи автівку свого товариша Ровмунда Пілсудського, зміг забрати Татяну до Румунії, де вона дуже допомагала мені як посередник у підтримуванні контактів із моїм міністром Романом, інтернованим разом із Беком, а головне – зі Сміглім, якому вона возила різні матеріали. Нині вона мешкає в Лондоні, де стала видатним фахівцем у царині грецької археології.

Найвеселішим для мене був період навчання у восьмому класі гімназії завдяки кільком друзям – Станіславу Желенському та братам Чапліцьким, з якими ми часто ходили на бали та інші товариські заходи, а також їздили на пікніки. Потім я вже був постійно зайнятий. У студентські роки я товаришував із кількома особами: з Янком Пожариським, а також із панною Баб'янською та панною Олею Стипулковською, яка у Варшавському університеті була зіркою як надзвичайно вродлива дівчина; ми зустрічалися в бюро закордонного відділу Польської студентської спілки. Та на загал моє товариське життя було вельми обмеженим. У кав'ярню

¹ У заміжжі – Татяна Гедройць-Швецова. – Прим. ред.

я йшов переважно для того, щоб вирішити якісь справи. Мені подобалися бали, які організовувала російська еміграція; я вважав їх вельми приємними і залюбки їх відвідував. Саме на одному з таких балів я й познайомився зі своєю майбутньою дружиною.

Одружившись, ми не брали участі у товариському житті. Іноді в нас грали у бридж, що було спеціальністю Тат'яни, мені за картами нудно. У нас бувала дуже мішана компанія: Антоній Роман із дружиною, Войцех Залеський з НРТ – АВС, Бернард Зінгер. Загалом я дуже багато працював і приносив у жертву роботі особисте й товариське життя. Відпустки я брав нечасто і проводив їх здебільшого в Румунії або Болгарії. На Захід, до Бельгії, Франції, Сполучених Штатів, я їздив у відраджження, що давало змогу зав'язувати різні знайомства. Проте я віддавав перевагу відпочинку на Сході, не стільки через ціни, хоча й це відіграло певну роль, а тому, що мені це було більше до вподоби; я волів поїхати до Румунії, яка мені дуже подобалася, а не до Франції. Я колись провів два тижні в Довілі, й мені було там дуже нудно.

Головування у студентській корпорації, відділ закордонних справ і «Державна думка», а згодом видання часописів і різноманітна громадська робота у поєднанні з працею для заробітку в Польському телеграфному агентстві, а після завершення навчання – професійна робота в Раді міністрів та в міністерствах, великі обсяги прочитаних книжок – все це залишало мені дуже мало вільного часу. Узгоджувати між собою всі ці різні заняття мені допомагало те, що я дуже мало спав. Зрештою, досить довго я потерпав від безсоння і був за крок від божевільні. Мене витягнув доктор Семерау-Сем'яновський, завдяки якому мені було достатньо трьох-чотирьох годин сну плюс півгодини пообіднього відпочинку на дивані, якщо була така змога. Це давало мені море часу.

Мене завжди захоплювала російська література. Російською я читав майже стільки ж, скільки й польською, тобто дуже багато. Серед моєї постійної лектури із цієї царини були Достоевський, Леонід Андреев, Розанов. Найважливішим романом Достоевського були для мене «Брати Карамазови». Ставлення до «Бісів» у мене негативне, мабуть, тому, що це єдина книжка Достоевського, яку я читав у польському перекладі. Переклад був настільки гидким, що нехіль до нього перейшла й на саму книжку. Читав я й советських авторів, наприклад, Бабеля й, здається, всі речі Пільняка; з причин радше політичних, аніж літературних у моїй пам'яті застрягла його книжка про Фрунзе, через яку автор потрапив у немилість. Читав я також Еренбурга, хоча він мені не надто подобався. Загалом я намагався стежити за советською літературою, до якої мав відносно легкий доступ.

У колах російської еміграції я особисто спілкувався з Філософовим, який видавав журнал «За свободу». Це була дуже цікава людина з широкими літературними та культурними зацікавленнями. «За свободу» друкувала різних популярних тоді письменників, які нині вже зовсім забуті, наприклад, Арцибашева. Цікаві люди траплялися й у колі «Verbum», наприклад, поетка Хірякова, яка співпрацювала з отцем Корніловичем. Я добре знав усе це середовище. При «За свободу» був організований Філософовим літературний клуб під назвою «Домик в Коломне»². Крім росіян, туди

² «Домик в Коломне» (у перекладі з російської «Будиночок у Коломні») – літературне угруповання російських емігрантів, яке діяло в 1934–1936 рр. у Варшаві, до складу якого входили, зокрема, Є. Хірякова-Вебер, Л. Гомоліцький, Д. Філософов; зібрання групи відбувалися в помешканні Д. Філософова, їх відвідували Ю. Чапський, Ю. Тувім, Є. Стемповський, М. Домбровська та ін.; основна тематика – обговорення питань російської та світової літератури, пушкінська традиція (група названа на честь поеми А. Пушкіна, написаної 1830 р. і перекладеної Ю. Тувімом у 1936 р.). – *Прим. ред.*

приходили Чапські, Стемповські, Тувім, Марія Домбровська. Розмови там велися на суто літературні теми. Із Чапським я познайомився ще тоді, хоча тоді це було побіжне знайомство.

Моє ставлення до російської мови, літератури та поезії було позицією захисту. Мені більше до вподоби російська поезія, ніж польська. Проте я дуже боявся, що Польщу поглине російська стихія. Така небезпека була цілком реальною. Величезну більшість польських засланців російське суспільство всотало. Навіть у міжвоєнний період ця загроза ще існувала. Особливо це було помітно на околицях. У Вільні, наприклад, вся єврейська інтелігенція розмовляла російською й жила тільки російською культурою. Величезна популярність хорів донських козаків, які часто приїжджали до Польщі, популярність Вертинського, яким і я сам теж захоплювався, факт, що в будь-якій компанії після двох-трьох чарок горілки співали циганські романси, а в серйознішому плані – кількість і розповсюдженість перекладів з російської літератури, якою захоплювалися у тижневику «Wiadomości Literackie», – все це свідчило про тиск російської культури на польську.

Серед західних письменників, яких я читав до війни, назву Конрада, який завжди вельми мене цікавив, і всі доступні книжки якого я перечитав. Особливо мені подобається «Серце п'їтьми» та «Ностромо». Я не дуже люблю «В очах Заходу»; ця книжка здалася мені занадто пропагандистською, занадто примітивно однобічною. Зі скандинавських письменників, яких я багато читав, зрештою, перекладів було чимало, на перше місце я поставлю Гамсуна: не «Голод», а «Благословення землі». Томас Манн не справив на мене великого враження. Натомість я активно читав німецькі твори, присвячені Першій світовій війні. Мені не подобалися французькі романістиколики, особливо Моріак, але вже після війни мене захопив його «Блокнот», це найкраща річ, яку він написав. Додам ще «Волинь» Самчука з української літератури.

Назву ще кілька важливих позицій на межі літератури та політики. Серед них була книжка Малапарте «Техніка державного перевороту», яку я вважаю видатною, та апологетична біографія Муссоліні, написана Емілем Людвігом. Був у мене період захоплення Честертоном, якого тоді дуже просували право-католицькі кола. Особливо мене зацікавив «Наполеон із Нотінг-Гіл», пророча книжка про проблему націоналізму, що вийшла польською у дуже поганому перекладі і яку варто було б наново перекласти. Честертон показує, як окремі громади Лондона поступаються націоналізмові, що починається від невинних розбіжностей, а закінчується громадянською війною. Честертон пробудив у мені зацікавлення англійською літературою – Дікенсом, Кіплінгом та ін.

ШКОЛА. УНІВЕРСИТЕТ

Варшава 1919 року справила на мене враження нудного й убогого міста: на вулицях можна було побачити людей у черевиках на дерев'яній підосшві, й усе здавалося малопривабливим. Не лише на тлі Москви. Навіть на тлі Мінська. На моє щастя, почалася більшовицька війна, й почалося щось цікаве. Я тоді був гарцером, але не довго: мене виключили через куріння. Гарцером я пішов добровольцем в армію й працював телефоністом у Командуванні Генерального округу 1 у Варшаві, який очолював генерал Лятінік; я отримував різноманітні шифровки, телефонні дзвінки тощо. Це був захопливий і дуже корисний для мене епізод. Учився я тоді геть погано, мав два переекзаменування – з математики та зоології – і була загроза залишитися на другий рік. Та коли я повернувся героєм, переекзаменування виявилися символічними, хоча з математикою в мене було погано тоді й так залишилося дотепер.

Історія та польська мова мене не рятували. У мене були дуже розумні вчителі, але я був незалежним: часто я виголошував погляди й писав твори, які були неортодоксальними й не вельми подобалися. Я критично ставився до «пророків», натомість захоплювався Бжозовським і Жеромським. Із польською романтичною спадщиною я зіткнувся вже в гімназії; зізнаюся, що для мене вона була просто нудною. А ось від Бжозовського було неможливо відірватися. Я тоді читав його романи: «Діброва» та «Вогні», які справили на мене значний вплив. Однак найбільше на мене вплинув Жеромський. Я був його палким прихильником і в певному сенсі залишаюся ним донині. «Передвесіння», яке я читав набагато пізніше, було для мене великим переживанням, можливо, тому, що мій батько був у Варшаві одним із творців профспілки міських службовців і мав через це чимало конфліктів і скандалів. Щоправда, батько не розмовляв зі мною на ці теми, але він часто брав мене на засідання спілки. Громадську жилку я успадкував від нього.

У гімназії все це дуже не подобалося. Гімназія була вельми ендецька. Це була гімназія для буржуазії. Я втрапив до неї, бо отримав стипендію. Мої погляди протиставляли мене більшості. Із мого боку тут було багато від бунту та нонконформізму. Уже тоді повага до законності завзято боролася в мені з революційними тенденціями, і це залишилося зі мною й донині. Тому травневий замах був для мене трагічною подією. Та це сталося вже під час навчання в університеті.

Ендецькі погляди поділяла в гімназії значна частина учнів. З учителями було не так. Крім історика, про якого я вже згадував, я пам'ятаю вчителя польської літератури Качинського, якому я багато завдячую. Він не був ортодоксальним. Спокійно сприймав мої нісенітничі чи критичні вислови щодо «святощів»; він ставився до них поблажливо й навіть підтримував. Був ще вчитель латини Вайгель, який вперше

зацікавив мене нею. Доти я її не терпів, можливо, тому, що перед тим мене навчав її пан Вонсік, із яким я постійно воював, – не лише тому, що він вимагав виключно зубріння слів і дієвідмін; ми взагалі були антагоністами. А ось учитель Вайгель зацікавив нас поезією, Овідієм, і латина знеацька виявилася дуже цікавою. Менше значення для мене мав Новак-Длужевський, який пізніше відіграв певну роль: він писав у РАХ і займався старопольською літературою.

У моїй родині вірили в Бога й відвідували церкву. Що стосується мене, то я, хоча й не пережив «кризи віри», але рано став досить байдужим до релігійних або метафізичних питань. Мій відносний антиклерикалізм сформувався стосунки з отцями-катехітами, особливо з отцем Шмігельським, із яким у мене був конфлікт. Так само я не терпів єпископа Шляговського, який опікувався гімназією, типового церковного оратора, який часом читав лекції або проповіді в дуже гарній гімназійній каплиці; присутність була обов'язковою. Я бунтував проти примусу до сповіді.

У тридцятих роках я зустрічався з отцем Корніловичем. Однак це були стосунки суто товариські та прикладні. Завдяки своєму становищу в міністерстві та Каєтанові Моравському, який був заступником міністра фінансів, а також Рогерові Рачинському, я міг чимало для них зробити. Я мав змогу допомагати їм щодо Лясок і не допускати різних загроз, наприклад, у царині податків. Усе це мало не надто багато спільного з релігією. Іншими стали контакти з єзуїтами, до яких я потрапив зовсім випадково в перші роки видання «Бунту молодих».

До єзуїтів уचाщав мій тогочасний товариш і співробітник Янек Поплавський, який робив це із суто релігійних причин. Одного разу Янек умовив мене піти з ним. Монастир біля кафедрального собору був просто чарівним, і мені там надзвичайно сподобалося. Особливо мені подобався настоятель.

Я бував там дедалі частіше, тож був період, коли я почав цілком серйозно думати про вступ до Ордену. Розмови на цю тему з настоятелем просунулися доволі далеко. Проте він мене від цього відрадив. Він пояснив мені, що цей задум не є достатньо обдуманим, він занадто емоційний, що я не розумію його наслідків, що я не зможу вмістити себе в рамки єзуїтських монастирських правил.

Безсумнівно, підґрунтям наміру вступити до монастиря були релігійні почуття, але на підсвідомому рівні в цьому, напевно, відіграла роль ще й легенда про єзуїтів як політичний орден. Так я це бачу нині. Проте у той час я про це не думав. Пізніше я не повертався до Церкви або релігійного досвіду. Усе минулося цілковито; аж занадто, бо я – людина, яку ці речі не обходять. Однак іноді в мені прокидалася потреба містичного досвіду. Тривалим був період, коли я зачитувався «Королем-Духом» Словацького; згодом я відкрив для себе Реймона Абеллію, французького езотеричного письменника, який мене вельми зацікавив і про якого я багато дискутував із Юзефом Чапським.

Останнім моїм досвідом, пов'язаним із релігією, був візит до священників-робітників. Скерував мене до них Антоній Марильський, із яким я познайомився, оскільки він дружив із Юзем і приїхав до Парижа його відвідати. Ми пішли до них додому. У розмові з ними одразу відчувалася їхня безпорадність стосовно марксизму. У цьому пункті вони були слабенькі, тому занадто поступалися марксизмові або навіть підпадали під його вплив. Однак їхні розповіді про роботу на фабриках і про те, як до них ставилися робітники, просто вражали. А їхні наміри й уся їхня діяльність викликали в мене захват. Я вперше зустрів настільки жертвоних і до кінця відданих людей. У мене тоді був задум, із якого нічого не вийшло і який висміяв Турович, – створити організацію

священиків-робітників у Новій Гуті. Це стало реальністю, але через двадцять років і в іншій формі.

Школярем я не читав газет. Навіть не пам'ятаю, чи читали їх батьки. Проте вдома панували гостро протиендецькі погляди. Вирішальним тут було, мабуть, те, що для нашої родини, типової для східних територій Речі Посполитої, ендецька модель поляка-католика була неприйнятною, як була неприйнятною й ідея мононаціональної та моноконфесійної Польщі. Це також впливало й із батькового зацікавлення профспілковою діяльністю та з його політичних поглядів, які я назвав би самоврядними з певним відтінком – але тільки відтінком – соціалізму. Десь там маячив Абрамовський, хоча мені невідомо, чи батько хоч коли зіткнувся з гроном його прибічників.

Серед гімназичних співучнів був Стась Немиський, разом із яким ми воювали з ендеками, брати Чапліцькі й насамперед Стась Желенський, син Боя. Ми були гуртком, що його об'єднували літературні зацікавлення. Бої тоді мешкали на Смольній навпроти гімназії. Ми зустрічалися там увечері на літературних сеансах: читали вголос різних відомих авторів – особливо мені запам'яталися Ібсен і Стріндберг – і пили троляндський лікер. Ми з погордою дивилися на людей, які носили довгі штани: як можна носити довгі штани? Справжній чоловік повинен носити брюки-гольф. У певному сенсі ми ще жили в атмосфері Молодої Польщі. Частково наші смаки диктувалися видавництвом «Biblioteka Polska», яке мало осідок на вулиці Новий Світ у приміщенні, де після банкрутства видавництва розташувалася кав'ярня «Café Italia». Видавництво заснував власник великої друкарні в Бидгощі, який сам був поетом і діячем у Познані. Воно було вельми активним, наприклад, видрукувало всього Серошевського й усього Виспянського. Завдяки одній із моїх тіток, яка працюва-

ла в цьому видавництві й відіграла в ньому певну роль, я отримував звіди книжки; на купівлю їх я не мав достатньо грошей.

Крім того, ми користувалися величезною бібліотекою Боя, з яким я тоді познайомився. Сам Бой справив на мене погане враження. Він був нудний, похмурий, а зустрічей у нього я не любив ще й тому, що там були меблі за ескізами Виспянського – надзвичайно незручні; сидіти там на стільці було справжніми тортурями. Натомість мені дуже подобалася його дружина, яка була справді чарівною. Сташек Желенський захоплювався театром. В іншому він був важковихованим хлопцем: його виганяли з усіх гімназій у Кракові, Закопаному тощо; лише в Замойського він якось протримався до атестату зрілості, можливо, саме тому, що ми організували свій гурток. У гімназії перемога на виборах Нарутовича мала наслідком величезний ентузіазм. Ми бігали послухати промову генерала Галлера в Уяздовських алеях. Пізніше я ходив подивитися на похорон³. Усе це поглибило поділи. У класі доходило до бійок.

Оскільки я до кінця не вирішив, що робити після отримання атестату, то, як це в такому разі буває, записався на право. Навчання я розпочав у 1924 році. Серед викладачів юридичного факультету був тоді Петражицький, моя любов, тим більша, що в університеті з ним активно боролися; його конкурентом був Ярра, жакливий викладач, підручники якого треба було зубрити напам'ять. Натомість Петражицький був чудовим. Я відвідував його заняття, хоча вони не були обов'язковими; зрештою, у перший період навчання я нечасто ходив до університету, оскільки мусив заробляти на життя. Я працював у бюро оголошень ПАТ на Краківському передмісті, де писав оголошення судових виконавців та іншу

³ Йдеться про похорон першого президента Польщі Г. Нарутовича, убитого 16 грудня 1922 року, через 5 днів після вступу на посаду, польським фанатиком-націоналістом. – Прим. ред.

таку ж занудятину. Проте заробляв я цілком непогано – вистачало й на мої витрати, й на допомогу для родини.

Праці Петражицького були мені тоді невідомі; я натрапив на них набагато пізніше. Проте я перебував із ним в особистих стосунках: приходив до нього додому на розмову й допомагав під час дискусій, які в нього відбувалися; а міг і сидіти в кутку та слухати. Тоді Петражицький викладав філософію права, власне, соціологію. Це був єдиний викладач права, з яким я безпосередньо контактував. Решту я зустрічав лише на іспитах. Я брав відпустку на два місяці перед кожною екзаменаційною сесією, трохи прикидався хворим і завзято готувався до іспитів, й оскільки мені щастило, то якось складав їх на трійки.

На історичний факультет я записався лише на останньому курсі права. Ішлося про відтермінування військової служби, тож я почав вивчати українську історію у професора Кордуби, що було для мене неабияким досвідом, адже, крім мене, там були самі українці, які дивилися на мене з подивом, неначе я був залізним вовком. Семінар Кордуби я відвідував десь півтора роки. Йому я завдячую орієнтуванням в українській літературі та численними контактами з майбутніми українськими діячами. Українську історію я обрав, мабуть, через дух спротиву. Проте ще й тому, що в той період я познайомився з отцем Жевуським, василіянином, близьким до архієпископа Шептицького. Ця постать – геть несамоविта, наче з писань Достоєвського: поєднання ненормальності з генієм – справила на мене досить сильний вплив.

Поділ на ендеків та не-ендеків, хоча й вельми важливий, не виключав товариських або дружніх стосунків. Тому на першому курсі, зрештою, геть випадково, завдяки кільком шкільним товаришам, я вступив до корпорації «Patria», яка була цілком ендецькою: її першим президентом чи засновником був Януш Рабський. Мені це не лише не заважало,

я відносно швидко став «кольоровим»⁴ і навіть президентом корпорації. Я потрапив туди тоді, коли з неї йшли старші студентські діячі, такі як Владислав Вольський, який згодом став співробітником Міністерства закордонних справ; ми співпрацювали з ним у Румунії, а пізніше – в еміграції.

Як президент, я очолював міжкорпораційне коло, оскільки це була ротаційна посада і якраз тоді, коли я був президентом, черга припала корпорації «Patria». Після травневих подій⁵ стосунки між пілсудчиками та корпораційним рухом були вельми дражливими, особливо через убитих на аеродромі членів корпорацій; мені вдалося частково вирівняти ці стосунки. Із корпораційним рухом був тісно пов'язаний 36-ий полк Студентського легіону. Я домігся, і не обійшлося без боротьби, щоб уже 1927 року корпорації взяли участь у полковому святі. Значно пізніше, коли було прийнято ідейну декларацію Всепольської молоді, я намагався вчинити розкол, мобілізуючи старі корпорації, такі як «Polonia», «Arkonia», «Jagiellonia», щоб поборювати ендецькі впливи, але мені це не

⁴ У польських студентських корпораціях, організованих за «ризькою» моделлю, дійсних членів, які мали право носити барви корпорації, називали «кольоровими» (barwiarze) – від німецького Farbenträger, українські корпоранти в цьому випадку вживали слово «лицар». – Прим. ред.

⁵ 12–15 травня 1926 р. група військових на чолі з Ю. Пілсудським влаштувала державний переворот, внаслідок якого постав авторитарний режим, маршал і його прибічники намагалися впорядкувати політичне та економічне життя країни, силоміць усунувши ендеків і радикальних польських націоналістів, одержавивши економіку, усунувши корупцію, казнокрадство та інші зловживання. Під час сутичок загинули 215 військових і 164 цивільних особи, бл. 1000 були поранені. Захоплення аеродрому в першій половині дня 14 травня мало стратегічне значення для опанування Варшави, опір пілсудчикам там чинили, зокрема, корпоранти зі Школи підхорунжих і Офіцерської піхотної школи. – Прим. ред.

надто вдалося. А коли й моя корпорація приєдналася до цієї декларації, настав критичний момент, і я вийшов із її лав.

Крім того, я працював у «Братняку». Пам'ятаю прекумедну історію з Кепурою. Ми прийшли до нього з проханням дати концерт на користь «Братньої допомоги». Кепура нам сказав: «Чудово. Я це охоче зроблю, а ви, напевно, матимете дуже багато грошей. Я лише хочу, щоб ви домовилися про звання доктора *honoris causa* Варшавського університету». Звичайно, це перевищувало наші можливості, й концерт не відбувся. У цьому весь Кепура!

У цей період я займався громадською роботою у закордонному відділі Польської студентської спілки, до якої мене залучив мій товариш із корпорації Янек Пожариський. Вікова різниця між нами була досить великою, мабуть, близько десяти років. Янек походив із Петербурга. Він мав вироблену політичну позицію й належав до вельми поміркованих членів партії «Національно-радикальний табір», маючи погляди, наближені до групи АВС. Здебільшого його цікавила зовнішня політика. У нього були чудові стосунки у міжнародному студентському товаристві – від французів до англійців та американців. У нормальних умовах він був би найкращим кандидатом на посаду майбутнього міністра закордонних справ. Однак він перебував в опозиції.

Пізніше Янек працював у спілці видавців. Коли я за кілька місяців перед початком війни їхав із міністром Романом до Сполучених Штатів, де, крім перемовин, відбувалося відкриття Всесвітньої виставки, я включив Янека у групу журналістів як секретаря спілки видавців. Війна застала його у Варшаві. Досить швидко я налагодив із ним зв'язок і дуже хотів його витягти, але він не хотів залишати матір. Він наважився їхати після її смерті, був затриманий під час переходу кордону й загинув у концентраційному таборі.

Наша праця у закордонному відділі полягала в налагодженні міжнародних контактів зі студентськими організаціями. Ми з ними зустрічалися, а якось поїхали з Янеком до Югославії на запрошення барона Врангеля. У Югославії тоді була маленька Росія, держава в державі, зі своїми військовими та цивільними навчальними закладами тощо. Серби дуже їх плекали. Врангель чудово прийняв нас у Дубровнику. Ми пробули там три чи чотири дні. Із закордонних делегацій пам'ятаю лише латвійську: приїхав якийсь пан, котрий спокійно міг бути нашим батьком, разом із двома іншими; вони неймовірно багато пили, нічого подібного ми раніше не бачили. Я не був абстинентом, але в корпораціях не вживали багато алкоголю. Здебільшого пили пиво, але і це радше на показ. Корпорації, принаймні ті, які я знав, не були занадто алкоголізованими.

Коли Струмф-Войткевич звернувся до Пожариського, аби він знайшов когось, хто б вів у часописі «*Kurier Warszawski*» хроніку студентського життя в Польщі та за кордоном, той скерував до нього мене. Так я почав трохи займатися журналістикою. Потім я час від часу працював у редакції часопису «*Warszawianka*», з якою товаришував. Це був орган Стронського. Там я зустрів кількох цікавих людей: Влодзімежа Пежинського, Мар'яна Гжегорчика.

Травневий замах був для мене трагічним конфліктом. Хоча я був пілсудчиком, та водночас у мені дуже сильним було відчуття легалізму. Легалізм переміг. У перший день подій я пішов разом із кількома товаришами до Бельведера. Вхід до нього був, як до млина. Мені дали рушницю й наказали стояти на варті з боку парку Лазенки. А Станіслав Грабський ходив від одного з нас до іншого й повторював: «Який у цьому сенс, ми ж тут не втримаємося». І це він казав зеленим студентам. На мене це справило таке враження, що другого дня

я повернувся додому. Це мене цілком вилікувало від парламентаризму, поглибило пропілсудчиківське спрямування та переконання в необхідності авторитарного правління.

ПРОФЕСІЙНА ТА ПОЛІТИЧНА РОБОТА

Приблизно у середині 1928 року я почав працювати у прес-бюро Ради міністрів. Увів мене до нього Ян Карчевський, званий Нулеком. Це був офіцер Другого відділу, приписаний до канцелярії Ради міністрів, звідки він перейшов згодом до Головної дирекції державних лісів, а ще пізніше – до МЗС на посаду генерального консула в Тулузі. Коли почалася війна, він пішов в армію й після французької кампанії опинився в Лондоні, у Першому корпусі. Я навіть хотів узяти його до себе, у Відділ пропаганди. Невдовзі після війни він помер від серцевого нападу. Це була вельми яскрава фігура: великий розум, незалежність думки, автор кількох цілком прийнятних романів. А його знайомства були надзвичайно широкими. Попри різницю у віці ми потоваришували, перейшли на «ти». Він і його друзі неначе опікали мене, а я дуже добре почувався в їхньому товаристві, особливо коли воно набуло напівродинних ознак.

Карчевського я зустрів у Тадеуша Моравського, брата Каєтана; ми познайомилися на якомусь товариському зібранні й вельми сподобалися один одному. У Тадеуша Моравського був доволі відкритий дім, де зустрічалися люди (їх було не надто багато) з аристократично-поміщицького кола, що мали якщо не пропілсудчиківські, то, принаймні, антиендецькі погляди. Я там познайомився зі Здзіславом Любомирським. Також там бували: Ян Мошинський із «Часу», особистий секретар Януша Радзівілла, П'ясецький,

представник консервативних кіл в канцелярії Сенату, Вельвейський, консерватор і член Національного комітету під час Версальських перемовин, Реміґуш Ґрохольський, колишній ад'ютант Пілсудського, а згодом, під час цієї війни, творець «Віяла»⁶, та інші, яких я не пам'ятаю; дім відвідувало чимало людей.

У моєму житті велику роль відігравав випадок. Одним із них було знайомство зі Сташком Зацвіліховським, чий вплив на мене мав принциповий характер. Це була геніальна людина, офіцер Другого відділу у Вільні. Під час травневого замаху він приніс якийсь рапорт Пілсудському в міську комендатуру. Цей симпатичний товстун сподобався Пілсудському, який сказав йому: «Озвись до мене, хлопче, коли все закінчиться». Зацвіліховський озвався, і Пілсудський скерував його до кабінету Бартеля. Я познайомився з ним, коли вже працював у прес-бюро Ради міністрів, через Нулека Карчевського, який із ним товаришував.

У Зацвіліховського були великі політичні амбіції. Проте вони не були особистими. Він не хотів бути міністром або чимось подібним. Йому подобалося перебувати там, де ухвалювалися рішення. Коли уряд Бартеля впав, він перейшов до кабінету Ігнація Магушевського, міністра фінансів. Потім він поїхав до Женеви кореспондентом із не досить зрозумілим завданням. Хоча він не володів жодною мовою, крім російської, він умів одразу прихилити людей до себе. Тому вже через кілька днів перебування у Женеві він царював у кав'ярні «Баварія», де зустрічалися журналісти й усі відомі особи. До недавнього часу там навіть висіла карикатура на нього. Коли я останнього разу був у Женеві, то ще її бачив. Із Женеви він повернувся у Другий відділ, а невдовзі після цього, їдучи на якийсь шпигунський процес, загинув у автомобільній аварії.

⁶ «Віяло» – спеціальний диверсійний підрозділ. – Прим. ред.

Він полюбляв їздити швидко. Вів автівку, наче божевільний. Йому було двадцять вісім років.

Він був правою рукою Бартеля і справжнім двигуном його кабінету, де відігравав значно більшу роль, ніж Стемповський чи Гжибовський. Бартель дуже з них рахувався. У Зацвіліховського були вельми дивні, але результативні методи праці: він умів організувати навколо себе групи людей. Однією з них був «клуб сердитих щенят», як ми його між собою називали. Здебільшого це були секретарі міністрів, а клуб ґрунтувався на тому, що вони сиділи разом при чарці й залагоджували державні справи, довбаючи Раду міністрів й домовляючись, що треба зробити, що підказати, запропонувати. Зацвіліховський там чудово маневрував.

Це був вельми розмитий витвір. Згодом утворилася організованіша група, яка мала назву «Орден невідомого солдата», докладно її описував Дриммер в «Zeszyty Historyczne», № 22 від 1972 р. Це було дуже дивне зібрання, до якого входило чимало офіцерів, переважно флотських, але також із Другого відділу, генеральний секретар Польського телеграфного агентства, президенти Гдині та Познані, чимало вищих службовців із МЗС, серед них і сам Дриммер. Частково це був дискусійний клуб, а частково коло, яке намагалося визначати напрямки руху держави та просувати певні рішення. Саме це коло надихало економічну політику Матушевського. Проте займалися там різними царинами: від зовнішньої політики до політики персональної чи соціальної; пригадую великі дискусії навколо аграрної реформи, розвитку флоту або балтійських портів. З офіцерів Другого відділу там був, наприклад, Незбжицький, із яким я тоді познайомився; зрештою, вони із Зацвіліховським не зносили один одного, а мені було весело спостерігати за цим, оскільки частково йшлося про змагання за мою душу.

Моїм шефом у прес-бюро Ради міністрів був Зигмунт Гладкий із МЗС. До моїх обов'язків належало висиджувати на зібраннях Ради міністрів, які тяглися до пізньої ночі, аби діждатися кінця й допомогти у підготовці комюніке. Крім того, я був хлопцем на побігеньках. Наприклад, напередодні закінчення періоду декретів виявилось, що на двох декретах бракує підпису маршалка Пілсудського. Зацвіліховський зателефонував до Бельведера. Йому відповіли, що маршал уже не показується й нічого не можна зробити. Тоді Зацвіліховський наказав мені сідати в автівку та їхати до полковника Венди, аби ці підписи отримати. Венда мене вислухав, відповів, що «маршалок чаклує» і категорично відмовився впустити мене до його кімнати, щоб подати йому декрети на підпис. Я зателефонував до Зацвіліховського, й виник страшний скандал. Нарешті до Венди зателефонував сам Бартель, який висловився надзвичайно категорично. Венда підійшов до дверей, постукав, перехрестився й увійшов. Через прочинені двері я побачив темну кімнату й відблиск вогню в каміні. Запанувала дивна атмосфера, всі затамували подих. У повітрі неначе ширяли якісь флюїди. Мені здавалося, що там і справді діються чари. Самого Пілсудського я не бачив, лише камін і якісь меблі. Проте ця атмосфера справила на мене велике враження. Що означало «маршалок чаклує», я не знаю й дотепер.

У прес-бюро не бракувало й кумедних історій. Якось, коли засідання Ради міністрів ніяк не закінчувалося, кілька журналістів провідних вітчизняних часописів чекали в бюро на його результати. Якоїсь миті, мабуть, з ініціативи Нулека Карчевського, вони пожартували з Конрада Вжоса, провідного публіциста «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» з Кракова. Було урочисто проголошено створення Спільки тих, хто працює для держави і хто нічого з цього не має, навіть ламаного гудзика. У Вжоса відрізали всі гудзики з його гардеробу. Мені дістався великий білий гудзик, напевно, від кальсонів.

Наступного дня було урочисте прийняття у французького посла, пана Ляроша. У запрошенні значилося, що слід прийти *avec décorations* (з відзнаками). Недовго думавши, я почепив цього гудзика в петлицю. На прийнятті відповідальним за дипломатичний протокол від МЗС був Вітольд Вер, якого між собою називали Віцьвером. Він почав крутитися навколо мене, уважно придивлявся до гудзика й нарешті запитав, що це за відзнака. Він не повірив моїй розповіді і довший час мав до мене претензії, що я приховую від нього невідомий йому орден.

У 1930 році я почав працювати у Міністерстві землеробства, де Зацвіліховський зробив мене секретарем міністра Полчинського, вельми приємного землевласника з Помор'я. Він був чудовим фахівцем із сільськогосподарських питань, який одразу ж почав вести активну аграрну політику, насамперед щодо захисту цін на зерно та його експорт; він, наприклад, організував міжнародну конференцію східноєвропейських країн, яка мала доволі великий розголос у світі. Однак він зовсім не орієнтувався у політичному житті Варшави, в персоналіях тощо. У цих питаннях я був для нього головним джерелом інформації. Досить швидко він проїнявся до мене довірою та, смію думати, симпатією. Він був, мабуть, єдиним вельми незалежним міністром. Наприклад, під час засідання Ради міністрів, на якому було відкинута його пропозиція, а в уряді був тоді маршалок Пілсудський, він кинув папку на стіл і сказав, що йде у відставку. Це справило сильне враження. Відставка не була прийнята, а його пропозицію було схвалено. Він розповідав мені, що на засіданнях маршалок сидів верхи на стільці, поклавши голову на спинку, переважно мовчав і проникливо приглядався до учасників.

Полчинський узяв мене із собою на Євхаристійний конгрес у Познані, куди він поїхав як представник президента. Там були єпископ Бандурський та отець Жонґоллович,

із яким я товаришував. Через їхню присутність на конгресі сталися досить неприємні сцени, оскільки Бандурський був легіонером, пілсудчиком, а Жонголович, єзуїт, заступник міністра освіти, вважався клеветом Пілсудського, що було великим перебільшенням; Пілсудський знав його, дуже цінував, але церковними справами не цікавився зовсім. Жонголович, надзвичайно цікава людина, разом із Борковським, який керував відділом конфесій, провадив вельми розумну політику, але вона йшла «проти шерсті» Католицької Церкви, навіть за часів Францішека Потоцького. Тому вони обидва, Бандурський і Жонголович, стали об'єктами ворожих демонстрацій. До цього додався у певний момент конфлікт з приводу митрополита Шептицького, оскільки настрої єпископів були різко антиукраїнськими.

Полчинський роздумував, чи йому демонстративно покинути цей конгрес, чи все ж таки залишитися. Він навіть послав мене військовим літаком до Шетцеля, який був у Раді міністрів, щоб я розповів йому про ситуацію і привіз відповідь: залишатися чи поїхати. Тоді кардинал Гьонд грав дивну роль, маніпулюючи отим усім. Згодом я зустрівся із кардиналом Гьондом, бо Полчинський послав мене до Ченстохови, щоб я поговорив із ним щодо позиції – його та Католицької Церкви – стосовно виборів до парламенту. Це була вельми цікава розмова, оскільки Церква, по суті, пішла на співпрацю з урядом. Із кардиналом Гьондом у мене було ще кілька цікавих розмов на різні теми, щоразу в Ченстохові. Він цікавився тим, що я роблю, тож оті розмови, досить тривалі, часом набирали особистого забарвлення. Йшлося на них і про митрополита Шептицького. Із труднощами, але мені вдалося переконати кардинала Гьонда, що слід змінити ставлення до Шептицького та Греко-Католицької Церкви.

Після відставки Полчинського я очолив сектор преси й займався зв'язками з парламентом; це завжди належало

до моїх обов'язків. Пізніше я був секретарем наступних міністрів: Людкевича та Наконечнікова-Клюковського. Проте коли у міністерстві заступником міністра став Рогер Рачинський, із яким я товаришував, я став його секретарем. Це була надзвичайно цікава особа: великий розум, але зовсім не скоординований. У нього були інтереси в мистецькій царині: він малював. На думку Юзя Чапського, він робив це погано, але завзято вчився малювати. Цікавився він і гуманітарною сферою: допомагав Знанецькому та його учням, якщо не помиляюся, то навіть коштами. Він дуже малою мірою був мешканцем Познанщини.

Свою кар'єру в МЗС він розпочав завдяки своїй матері, пані Ружі, видатній особистості, яку цінував маршалок Пілсудський. Після травневого замаху він став познанським воєводою і відіграв там важливу роль. Ситуація у Познанському воєводстві була важкою. Це було антиурядове воєводство. Потрібно було знайти кандидатуру, яка була б людиною режиму, але не «варягом», а походила з відомої у тому краї родини. Рогер Рачинський відповідав усім цим вимогам. Кращого кандидата знайти було годі. Пізніше призначення на ту ж посаду Пьотра Борковського було просто непорозумінням.

На посаді познанського воєводи Рогер Рачинський серед іншого багато займався польською справою на Опольщині: допомагав рятувати маєтки, які перебували в небезпеці, надавав без розголосу якісь кредити тощо. Згодом він став заступником міністра землеробства. Пізніше він два роки займався власним маєтком у Роґалині, а 1938 року його знову покликали в МЗС і призначили послом Польщі в Румунії.

Мої стосунки з ним були одночасно стосунками підлеглого та друга. Для мене він був – як, смію сподіватися, і я для нього – одним із найближчих людей. Поза службою ми зверталися один до одного на «ти». Я часто бував у Роґалині, здебільшого сам-один. Із дружиною я бував у Роґера, мабуть, раз чи два,

бо він, власне, не мав «сімейного» дому. Його дружина Гелена мешкала в Рогалині й була у Варшаві зрідка, а Рогер вів радше холостяцьке життя. Це було дуже гарне подружжя, але Рогер був жінолюбом; він тішився великим успіхом у жінок і навіть бував інколи занадто легковажним щодо цього.

У Міністерстві землеробства Рогер відігравав більшу роль, ніж би хотілося Понятовському. Понятовський був досить сухою людиною. А Рогер був людиною вельми привабливою і, наприклад, Адам Росе, який очолював економічний департамент і був опорою міністерства, мав із ним стосунки ближчі, ніж із Понятовським. Понятовський мав коло своїх прибічників, до якого входив Чеслав Бобровський, тодішній редактор дуже цікавого часопису «Gospodarka Narodowa».

До того ж Рачинський був людиною нестандартних політичних рішень. Це він – як посол Республіки Польщі в Бухаресті – врятував тяглість польської держави завдяки розв'язанню проблеми президента. Це було вельми важке рішення, оскільки змушувало грати проти Бека, а також не підкорятися урядові. Однак іншого виходу не було. Зрештою, все відбулося цілком законно – за згодою президента Мосціцького.

Розбіжностей між нами я не пам'ятаю. Коли я розірвав із Ровмундом Пілсудським, Рогер був цілковито на моєму боці. Після періоду співпраці в Бухаресті ми підтримували зв'язок. Коли Роджер став послом при грецькому уряді й оселився в Каїрі, а Карпатська бригада після Тобрука вийшла з Лівії, ми доволі часто бачилися в Каїрі. Востаннє я бачив його тоді, коли розпочав організовувати Літературний інститут і перебував у Палестині, де ліквідував різноманітні польські заклади за дорученням Міністерства інформації.

Внаслідок поломки літака я мусив затриматися на кілька днів в Афінах. Ми говорили з ним про ситуацію, яку він оцінював під впливом брата, Едварда, може, не так

гостро, як я, але розбіжності стосувалися лише відтінків. Він роздумував, що робитиме, і ми навіть говорили про те, що він приєднається до Літературного інституту й буде нашим міністром закордонних справ. Та невдовзі Рогер несподівано помер від серцевого нападу. Як і у випадку Пьотра Борковського, смерть перекреслила наші плани.

Наша дружба сягала часів «Державної думки». Це була організація, фундатором якої був Ровмунд Пілсудський, який і мене долучив до неї; я трохи знав його через корпоративний рух, бо він перебував у «Regii». Це сталося 1928 року. Невдовзі після мого вступу в «Державну думку» Ровмунд занедужав на якусь хворобу легенів, і його послали на лікування до Франції; перед від'їздом він благав мене замінити його, й у такий спосіб я застряг у цій організації. «Державній думці» я завдячую зустріччю з маршалком Пілсудським. Ми пішли до нього втрьох, Рогер Рачинський, Ровмунд і я, щоб передати подячний адрес. Ровмунд цього дуже прагнув, і Пілсудський погодився нас прийняти. Проте коли ми прийшли до Бельведера, Пілсудський вийшов, привітався рукоштовками і сказав: «А я зараз іду на прогулянку. До побачення». Тільки ми його й бачили.

Десь близько 1935 року в мене стався конфлікт із міністром Юліушем Понятовським, який вирішив, що я марную свої можливості, що бути політичним службовцем – безперспективне заняття і що я повинен стати економістом; тому він перевів мене в економічний департамент до Адама Росе. Я був проти цього і подав у відставку. Проте саме тоді почалася справа Берези⁷. У «Бунті молодих» з'явилася стаття

⁷ Береза – табір для свавільного (позасудового) інтернування політичних опонентів авторитарного режиму в Польщі в містечку Береза Картуська (Західна Білорусь), який діяв у 1934–1939 рр.; підставою для багатомісячного ув'язнення, супроводжуваного тортурами, знущаннями та приниженням людської гідності, були не вирокі суду,

Александра Бохенського під назвою «Кіров і Перацький», за яку тодішній прем'єр Косцялковський вирішив заслати мене до Берези. Тому він звернувся до Понятовського, щоб той звільнив мене з роботи, бо ж не можна заслати в Березу державного службовця. Я дізнався про це від Рогера Рачинського, якому Косцялковський повідомив про це цілком офіційно.

Через це виник жахливий скандал. Усі мої друзі виступили на мій захист, але безрезультатно, та раптом ця справа затихла. Лише через дуже тривалий час я дізнався, що Понятовський на Раді міністрів пригрозив, що подасть у відставку, якщо мене інтернують. А я ж тоді збирався йти з Міністерства землеробства, та й мої стосунки з Понятовським ніколи не були надто добрими. Нас пов'язував хіба що Станіслав Стемповський, який був у міністерстві бібліотекарем і до якого я часто заходив. Завдяки йому я зустрівся з Тадеушем Штурм де Штремом, який займався тоді підготовкою «Спогадів селян»⁸, що мене цікавило; я тоді оприлюднював отримані від нього матеріали і трохи допомагав у збиранні різних розповідей. Однак наше знайомство не мало розвитку.

Із Міністерства землеробства я перейшов наприкінці 1935 року до Міністерства промисловості й торгівлі. Міністром там став Антоній Роман. Я був знайомий із ним з «Ордену невідомого солдата», до якого належав і він, і його брат, видатний математик, викладач політехнічного інституту. Антоній Роман був тоді економічним радником у МЗС. Ми

а адміністративні ухвали; жертвами адміністративної сваволі стали бл. 3 тисяч комуністів, ендеків, активістів польського селянського руху, українських націоналістів, єврейських підприємців («спекулянтів»). – *Прим. ред.*

⁸ Йдеться про матеріали конкурсу на написання спогадів про селянське життя, розписаного Інститутом суспільного господарства в 1933 р., були надіслані 498 рукописів, з них 61 опублікований. – *Прим. ред.*

щиро заприятелювали не лише через участь у зібраннях у Зацвіліховського, а й особисто, особливо тому, що він через становище, яке посідав, мав різні справи з Міністерством землеробства. Тож у нас були численні службові контакти. Згодом Роман був нашим послом у Стокгольмі; коли він став міністром промисловості й торгівлі, то взяв мене до себе. Спершу я був політичним службовцем, а потім – заступником начальника відділу президії, очолив я цей відділ лише у 1938 році. Наша дружба не заважала співпраці. Вона йшла нам лише на користь. Про мою діяльність як редактора власне опозиційного часопису Роман, звісно, знав, але ми ніколи про це не говорили.

Клуби, членом яких я був, відкривали великі можливості для особистих контактів, а ті відігравали тоді величезну роль. Наприклад, через Майю Прондзинську, яка була співзасновницею «Легіону молодих», а потім – секретаркою «Бунту молодих», я перетнувся з Адамом Скварчинським, у якого я дуже часто бував. Це були суто приватні зустрічі. У той період я займався підготовкою працівників сільського господарства, робітниками, військовою підготовкою. Можливо, це й не давало значних результатів, але в такий спосіб я набув значного досвіду. Скварчинського особливо цікавили проблеми розвитку села, а я критично ставився до «Siew» й усієї роботи Герата, особливо до свята обжинків у Спале, неймовірно кумедних через перевдягнутих у селян учителів, які танцювали перед президентом. Це була наша спільна царина.

У баченні Скварчинським польської дійсності було щось від Бжозовського та Жеромського: він порівнював «відроджений смітник» із ідеалом Польщі, розривався між дійсністю та своїм високим образом тої Польщі, якою вона має бути. З розмов із ним я запам'ятав ті, що були пов'язані з часописом «Droga». У них брав участь Вілям Гожица, тоді

ж я познайомився зі Станіславом Вінцензом, який там бував. Дискусії були зовсім неорганізовані й часто точилися навколо випадкових справ. Однією з важливих тем було фальшування виборів. На цьому тлі Вінценз пішов з часопису, який він фінансував, оскільки, будучи промисловцем у нафтовій сфері, розпоряджався великими грошима. Були й конфлікти суто морального плану між Скварчинським і міністром внутрішніх справ. Символічними для Скварчинського можуть бути вибори у Сейм, де Пілсудський був на першому місці, а він сам – на останньому. Із часом Скварчинський дедалі більше відходив на узбіччя.

Я брав певну участь, хоча й без великого успіху, в організації за його ініціативою молоді країни. Тоді я працював у Національній спілці студентської молоді, й ми організовували вибори: створили блок, до якого входило вільненське «Відродження» – Дембінського я знав ще раніше і товаришував із ним; ці вибори бойкотували «Легіон молодих» і Спілка польської демократичної молоді. Ми виграли переважно більшістю, мабуть, тому, що закидали місто плакатами про розбійні дії ендецької молоді, що дало нам відносно велику кількість мандатів.

Режимові «санації» було вельми важливо отримати вплив на студентську молодь, тому їй було приділено велику увагу. За ініціативи Кавалковського, який тоді очолював департамент вищих навчальних закладів у Міністерстві освіти, відбулася зустріч представників молоді з маршалком Пілсудським. Зустріч, на якій маршалок запитав Ксаверія Прушинського, котрий мав характерну татарську зовнішність, звідки той походить. І висловив славнозвісну думку, що Польща – неначе бублик: усе цінне – на околицях, а всередині – діра.

Наступні розмови з Дембінським не мали позитивних наслідків: за це взяли вельми невправно й запропонували йому високу посаду, здається, директора департаменту

в Міністерстві освіти, що одразу його відвернуло. У розмовах брав участь і Ендріховський, який мені дуже не подобався. Згодом ми втратили зв'язок і зустрілися тільки після Конгресу інтелектуалів у Львові, організованого Курилюком. (До уваги: «Sygnały» – це була вельми цікава група. З-поміж її членів я був знайомий із Тадеушем Голлендером, який навіть опублікував жартівливі вірші в «Бунті молодих». Через Вінценза я перетнувся з пані Блюменфельд, яка видавала цей часопис за кошти свого чоловіка, підприємця, власника фабрики «Лаокоон».) Ми зустрілися у Варшаві за ініціативи Дембінського, який уже відходив від комунізму. Він сам почав говорити про налагодження контактів, про написання матеріалу для «Політики», але потім усе це обірвалося. Він тоді, безсумнівно, переживав якусь кризу, не знаю, в чім була її причина і наскільки вона була глибокою.

Спроба організувати робітничу молодь привела мене до контактів із Венявою. Я зголосився до нього незабаром після травневого замаху, коли він був комендантом міста. Оскільки мені було потрібне приміщення для моєї організації, я прохав виділити його нам у т. зв. «Казармах Блоха» на алеї Третього травня, зруйнованих і призначених до розбирання. Венява виконав моє прохання, й усе функціонувало зовсім непогано: молоді робітники збиралися там, робили якусь газетку, але зрештою все скінчилося нічим унаслідок безробіття. Згодом я зустрів Веняву раз чи два у компанях, двічі він читав лекції в «Державній думці» для вузького кола. Контакти ці були приємними, але не близькими.

Після Вересня [1939 р.] він як посол опікувався біженцями, наприклад, професором Кухажевським і отцем Бохенським. Венява знав про них небагато, але намагався допомогти, чим міг, в організації виїзду до Сполучених Штатів та в інших справах. Це був великий, блискучий розум, тому я добре розумію, чому Бек його цінував. Коли здавалося ймовірним,

що Бек стане прем'єром, він листувався з Венявою, пропонуючи тому очолити Міністерство закордонних справ. Легенда про Веняву як про легковажного улана є несправедливою. Щоправда, в нього був період п'яних походеньок, більш чи менш кумедних, причому вони миналися йому безкарно, бо в літературному середовищі його любили, й крім того, він був улюбленцем Пілсудського, який пробачав йому пригоди, хоча пані Пілсудська його не зносила. Однак після смерті Пілсудського походеньки скінчилися.

Венява пережив смерть Пілсудського надзвичайно важко. Я вже не пам'ятаю, хто мені розповідав, що коли труну Пілсудського проводжали на потяг, під час параду перед труною на Мокотовському полі, Венява, який командував кавалерійською бригадою, хотів кинутися під ноги коней, офіцери, які були біля нього, зрозуміли його намір і втримали його. Тоді в ньому відбувся злам. Бек, який дуже його любив, узяв його до МЗС. Венява кинув пити й чудово виконував свої обов'язки. Його звіти були неперевершеними, а його товариські таланти допомогли йому потоваришувати з Ч'яно, завдяки чому він міг, наприклад, допомагати переправляти людей в армію з Румунії через Італію. Італійці не лише погодилися на це, а й дали безкоштовний транспорт і дуже нам допомогли.

Епізод із президентством, який певною мірою обтяжує пам'ять про Веняву, був невдалим задумом Мосціцького. Мосціцький думав про те, щоб залишити своїм наступником Соснковського, про якого не було жодних звісток. Оскільки вже не можна було відкладати номінацію на президента, Мосціцький, як перед тим і Пілсудський, вирішив, що людиною, честі та гідності якої можна довіряти, є саме Венява; якщо він стане президентом, то, напевно, відмовиться від цієї посади, коли прибуде Соснковський. Однак Соснковський

не був би Соснковським, якби не сидів та сидів у Будапешті замість одразу приїхати.

Повернуся до давнішого періоду, атмосферу якого вельми важко передати. Хоча я був лише службовцем нижчого рангу, але перебував якщо не в приятельських, бо сказати так було б занадто, але щонайменше у близьких стосунках із Пристором і Славеком. Із Пристором я познайомився через Тадеуша Зайончковського, який був секретарем Адама Скварчинського, а в певний період і відповідальним редактором «Політики». Це був «свій хлопець», який роками перебував біля Скварчинського і знав усіх. Він був близьким другом Пристора, із яким я в нього й познайомився; згодом знайомство стало тіснішим. А зі Славеком я познайомився через Нулека Карчевського, який знав його ще з часів членства у Польській військовій організації й товаришував із ним. Славека я бачив раз чи двічі на місяць, здебільшого в Сеймі, де я часто просиджував.

Славек був надзвичайно шляхетною людиною. Причиною його самогубства було відчуття, що його зрадили і що Пілсудського зрадили. Ішлося про пост президента та про Сміглого, у чому дуже неприємну роль відіграв Медзінський, який спричинився до виключення Славека. Я був прибічником квітневої конституції. Та водночас я був проти запровадженого тоді ж виборчого закону, що його я, не вагаючись, назву тоталітарним. Відсунення Славека було наслідком перемоги прихильників тоталітарної орієнтації, які заохочували Сміглого; велику роль у цьому відіграли міністр Грабовський, «Клуб 11 листопада» під наглядом полковника Стшелецького, Коц, який загравав із Болеславом П'ясецьким. Ця тенденція посилювалася.

Що стосується мене, то у той період я був пов'язаний радше з тими, хто програвав – як Пристор або Славек. Це

впливає з того, що мене приваблюють програшні справи. Вони негайно викликають мою симпатію. До Сміглого я ставився більш ніж негативно. Я брав участь у розмовах про те, щоб його заступив Соснковський. Однак у Румунії я зайнявся Сміглим, бо просто вважав це своїм обов'язком. Тому, коли я познайомився зі Славеком, то усвідомлював, що він представляє програшну орієнтацію. Останньою моєю «пілсудчиківською» надією був саме Соснковський. Однак із цього нічого не вийшло.

Соснковський був надзвичайно, справді надзвичайно розумний. Він, мабуть, був розумніший, ніж Пілсудський. Проте Пілсудський умів приймати рішення. Інколи це було нелегко, але коли було потрібно щось вирішувати – він це робив і не боявся того, що про це скажуть. Натомість Соснковський цього зовсім не вмів робити. Як начальник штабу він прекрасно все готував і виконував рішення Пілсудського. Створення польської армії буквально з нічого – це його заслуга. Та коли він залишався сам на сам із собою, це закінчувалося гамлетівськими ваганнями. Його листи, які він писав під час війни Рогерові Рачинському, містять навдивовижу слушний і досі актуальний аналіз міжнародного становища. Проте із цього нічого не впливає.

Соснковський товаришував із Рогером Рачинським: вони підтримували контакти, разом полювали. Я це використав, і якимось, коли ми були лише втрьох, порушив питання про Сміглого та можливу заміну на посаді Головнокомандувача. «А хто Ви?» – запитав тоді мене Соснковський. Я відповів офіційно: «Я – секретар заступника міністра землеробства» тощо. Він подивився на мене і сказав: «Це такі теми, про які я з Вами не дискутуватиму». А йшлося ж не про антидержавний заколот, а про створення політичного руху, що порушив би питання заміни Сміглого на Соснковського, що, однак,

вимагало його згоди. Пізніше з ним ще розмовляв, з моєї ініціативи, його близький приятель, Чеслав Свірський, але це нічого не дало.

Із Соснковським я знову зустрівся у травні 1939 року. Тоді я повернувся зі Сполучених Штатів із переконанням, що війни не оминуть і що потрібно щось зробити, оскільки американці зовсім не орієнтуються в наших справах. А оскільки стосунки між Сміглім і Соснковським були погані, мені спало на думку послати Соснковського до Штатів на чолі військової та політичної місії. Соснковський вислухав мене і сказав, що подумає. Через приблизно десять днів полковник Ковальчевський, офіцер-порученець генерала Соснковського, повідомив мені, що генерал згоден, якщо міністр Бек таку місію йому запропонує. Із міністром Беком я не був знайомий, а в адміністративній ієрархії я стояв занадто низько, щоб розв'язувати такі завдання. Зрештою через Дриммера, хоча у той час я був із ним у сварці, я домігся того, що міністр Бек висловив згоду. Та це сталося за два дні до початку війни. У цій ситуації виявилася схильність до вагань і зволікань, яка була в характері Соснковського і через яку я в ньому дуже розчарувався.

Щодо політичного руху, який мав би винести Соснковського на рівень Головнокомандувача, то я вів перемовини з діячами групи АВС, із якими я перебував у контакті. В цих розмовах, що, зрештою, ні до чого не зобов'язували, брали участь – серед інших – Войцех Васютинський, Войцех Залеський, із якими я товаришував, Байковський, представники ендецької молоді, вельми спокійної, як на мене, що загорілися цією ідеєю. Я розмовляв із ними, бо не було нікого іншого, а вони були готові підтримати Соснковського. Від нього ми насамперед сподівалися, що він започаткує у Польщі правову державу.

Я ще повернуся до цього. А зараз я хотів би підсумувати період свого секретарювання. Тоді я часом грав роль «сірого кардинала», підкидав ідеї своїм зверхникам. Мені дуже пощастило в тому, що зазвичай я працював із друзями або добрими знайомими; коли Понятовський викинув мене із Землеробства, Роман узяв мене до Промисловості й торгівлі. Зрозуміло, що такі стосунки з начальством полегшували дії. І з цього я виніс (тепер я оцінюю це негативно), крім звички бути сірим кардиналом, певний спосіб дій, що впливав із обов'язків секретаря: схильність допомагати людям у справах без жодного власного інтересу. Чеслав Мілош, із яким я не був знайомий до війни, називав мене «послужливий радник із Міністерства землеробства». Не можу сказати, що таке визначення моєї діяльності мене тішило.

САНАЦІЯ

Найприкріше у передвоєнній Польщі мене вражало беззаконня, притаманне усім царинам. Воно виявлялося у повсюдній корупції, в ролі протекції, в дуже нездорових стосунках в армії. Працюючи в міністерствах, я міг придивитися до роботи адміністрації. Багато про що я дізнавався й від Рогера Рачинського, який досить довго був познанським воеводою, й від Борковського. Політика Лямонта на Помор'ї, політика Боцяньського на Віленщині була просто жахливою. Ідеї щодо «загородової» шляхти, спалення православних церков – усе це вело до катастрофи. І неможливо було знайти союзників, щоб зайнятися виправленням усього цього. Якщо я виступав за сильну й навіть авторитарну владу, то саме тому, що, на мою думку, вона не вимагала «однодумності», а водночас робила можливою якусь продуману державну політику та законність.

Проте моя прихильність до законності завжди співіснувала з революційними замашками; я погоджував одне з одним у різний спосіб, залежно від того, чого вимагав момент. Однак навіть тоді, коли я виправдовував неконституційні дії або й сам намагався їх робити, я мав на думці насамперед поліпшення держави, прагнув виправити її, зробити справедливішою, логічнішою. Тому, наприклад, я вважав Берестя⁹ виправданим. «Центролів» був реальною загрозою, він намірявся зробити в Польщі революцію, а настрої у Кракові – й не лише у Кракові – були вельми прореволюційними. Інтернування діячів «Центроліву» за таких обставин було актом необхідної оборони; хоча це порушувало депутатський імунітет і було незаконним, але відповідало інтересам держави. Натомість ставлення Костека-Бернацького та інших до ув'язнених у берестейській фортеці було гідне засудження.

Аналогічно було з Березою. Ідея створення такого місця ізоляції впливала з величезних пробілів у польському кримінальному праві, де не було жодних норм, які б допомагали боротися зі спекуляцією, корупцією, *trafic d'influence*¹⁰ тощо. Звісно, мені йдеться про суто кримінальні злочини. Зрештою, це було предметом серйозної законотворчої роботи, яку провадив міністр Грабовський у Міністерстві юстиції. Береза мала бути тимчасовим засобом. Однак вона стала

⁹ Берестя – тут метонімічне означення масових жорстоких репресій проти представників опозиції: восени 1930 р. після розпуску парламенту були заарештовані та ув'язнені в Берестейській фортеці бл. 5 тис. опозиціонерів, у т. ч. 84 депутати, у 1931–1932 рр. відбувся Берестейський політичний процес, на якому були засуджені до тюремного ув'язнення лідери соціалістичного та селянського руху, в т. ч. кількарізний прем'єр-міністр В. Вітос. – *Прим. ред.*

¹⁰ *Trafic d'influence* (фр.) – різновид корупції, який полягає в отриманні державним службовцем від фізичної чи юридичної особи майна або послуг в обмін на створення переваг при задоволенні клопотань. – *Прим. ред.*

знаряддям зведення політичних поррахунків із українцями, комуністами і кожним, хто не подобався урядові, як, наприклад, Мацкевич.

Для мене найвищою цінністю була держава. Я був переконаний, що її розривають ізсередики відцентрові прагнення окремих національностей, із якими слід знайти спільну мову, якщо польська держава взагалі має існувати. Концепція п'ястівської Польщі була мені зовсім чужою. Я вважав, що вона применшує Польщу. Польща розташована в місці, відкритому всім вітрам історії. Проте Польща не спромоглася стати ані великою державою, ані Чехословаччиною. Вона була країною з творів Гомбровича, яка не намагалася розв'язувати хоч якісь проблеми. Хаосом.

Звісно, була якобінська, а згодом централізаційна й колонізаційна програма ендеків. Однак ендеки ніколи не були при владі. Було й федералістське бачення Пілсудського. Проте сам Пілсудський відмовився від нього, гадаю, ще після Ризького трактату. Ризький трактат був у житті Пілсудського зламом, як потім ним стало вбивство Нарutowича. Від того часу це вже була зовсім інша людина. Він перестав вірити у тривале існування польської держави. І тому зосередився на зовнішній політиці та армії. У нього не було великих планів на майбутнє. Він лише прагнув відтягти втрату незалежності. Такий образ Пілсудського я виробив для себе у міжвоєнний період, остаточно – під час приходу Сміглого та відходу Славека, тобто близько 1936 чи 1937 року.

Із національними питаннями я зіткнувся ще в перші роки навчання в університеті. Проте переломним моментом була зустріч на початку тридцятих років із Гуцульщиною під впливом доктора Пьотра Контного, який був у певному сенсі конкурентом Єжи Стемповського та Станіслава Вінценза, і сам був закоханий у Гуцульщину. Пьотр Контни, який був доктором філософії, мешкав на Станіславовщині, у гуцульському

середовищі. Він зацікавився гуцулами й намагався їм допомогати, внаслідок чого його стосунки з адміністрацією були не найкращими. Це була доволі скромна людина, але він мав гарну властивість діяти конкретно, чого не скажеш про Стемповського чи Вінценза, які ставилися до Гуцульщини вельми літературно.

Я зустрівся з Контним, бо він зрозумів із «Бунту молодих», що нас цікавить, і написав листа, а потім приїхав до Варшави. Після цього я кілька разів з'їздив із ним до Гуцульщини, щоб познайомитися з нею на місці. Завдяки йому я налагодив контакти з гуцульськими діячами. Пригадую, що тоді мені вдалося розв'язати важливе для них питання імпорту кукурудзи, яка була там основою харчування. Наше виробництво кукурудзи було геть недостатнім, а імпорт кукурудзи з Румунії невідомо для чого було обкладено високим митом. На щастя, вдалося зробити так, щоб мито було зменшено. Ця територія була дуже неспокійна в політичному плані не лише під польським кутом зору. Українці твердили, що гуцули – це українці, що спричиняло різні локальні точки напруження, бо гуцули не мали національної свідомості. Вважали себе просто «тутешніми».

Я їздив на Гуцульщину суто приватно, організовував там збори й тоді переконався, що польська політика на цих теренах просто жахлива. Я організував гуцульську делегацію до Пристора, який був тоді міністром соціальної політики. Із цього приводу Наконечніков-Клюковський, тодішній заступник міністра при Раді міністрів, а перед тим – львівський воєвода, викликав мене і сказав: «Чи Вам відомо, що коли Ви їздили на Гуцульщину, я віддав наказ Вас заарештувати? На щастя для Вас, Ви швидко поїхали звідти. Попереджаю Вас, що не варто надалі туди їздити». Проте згодом, коли Клюковський, який взагалі-то був неймовірним хамом, став міністром землеробства, у нас були цілком гарні стосунки.

Гуцульщина була початком моєї діяльності в українському секторі. У мене були активні контакти з єпископом Хомишиним зі Станіславава. Також я підтримував зв'язки з УНДО та редактором газети «Діло» Кедриним-Рудницьким, до чого я ще повернуся, а також із Донцовим, редактором українського «Вісника», головним націоналістичним ідеологом і публіцистом. На прохання міністерства закордонних справ я створив часопис «Wschód». У МЗС вважали, і цілком слушно, що треба займатися східною проблематикою. Тому звернулися до мене, щоб я організував присвячений цьому часопис. Я це зробив, і перший номер побачив світ. Однак пізніше я вже не мав часу, і Бончковський, який був редактором «Biuletyn Polsko-Ukraiński» і спеціалізувався в українському питанні, перебрав на себе цей часопис. Тут я лише відіграв роль акушера. Із Бончковським ми товаришували. Я перетнувся з ним через якісь «прометеївські» контакти та через українців, таких, як видатний український поет Маланюк, який жив у Польщі.

Мене цікавила не лише чиста політика. Я займався і громадською діяльністю. Наприклад, зовсім випадково я перейнявся проблемою рибалок-кашубів. Якось, трохи нездужаючи, я поїхав у березні на Гель. Там я оселився в якогось рибалки і провів там кілька днів. Тоді я побачив, у яких важких умовах живуть ці люди і з якою величезною підозрою ставилася до них влада. Оскільки я мав якогось знайомого в Морському управлінні, то почав пропагувати харчування морською рибою і навіть профінансував видання під назвою «Пані Флорентина», в якому містилися кулінарні рецепти. Усе це робилося приватно. Міністерство землеробства я використовував лише тоді, коли опікувався сільською молоддю, тобто аграрним навчанням. Звичайно, в мене був безкоштовний залізничний квиток із кабінету міністра у першому класі й завжди були знайомі, в яких можна було ненадовго

оселитися, наприклад, у Львові я зупинявся в Пьотра Борковського. Тож усе це коштувало не надто дорого.

Якщо мене особливо цікавили національні меншини, то це тому, що я був переконаний, що з ними треба шукати порозуміння, бо в іншому разі вони нас розірвуть. Візьмімо єврейське питання. Десь на початку тридцятих я познайомився із Жаботинським. Його ідея боротися за незалежну Палестину вельми мене захопила. Я звернув на це увагу завдяки Дриммеру. Люди Жаботинського отримували від польської влади досить значну допомогу, могли навіть проводити військові навчання. Програма Жаботинського була, на мій погляд, єдиним способом виходу євреїв із Польщі; всілякі ідеї щодо Мадагаскару¹¹ я вважав зовсім несерйозними, а Палестину вважав реальною.

Мої зв'язки з євреями – це, здебільшого, «Nasz Przegląd», особливо мій друг Бернард Зінгер, про якого я писав в іншому місці. Зінгер знав про мої розмови з Жаботинським, і це спричиняло настільки палкі суперечки між нами, що ми невдовзі перестали про це говорити. Зінгер, як і вся течія, яку він представляв, робив ставку на польсько-єврейське співжиття у межах польської держави. При цьому його цікавила тільки польська інтелігенція. Ані він, ані будь-хто інший із його середовища і гадки не мав, як розвантажити єврейські гетто. Я також знав про цю проблему тільки з розповідей. Я ніколи безпосередньо цим не займався.

¹¹ У 1935–1937 рр. польське МЗС провадило активні переговори з урядом Франції про передачу острова Мадагаскар Польщі в якості колоніального володіння, одна з цілей трансакції полягала в можливості переселення на Мадагаскар євреїв, зокрема біженців із нацистської Німеччини; вивчення питання на місці за участі експертів-сіоністів із Палестини показало безперспективність проекту, після критики у пресі уряд Польщі відмовився від подальших кроків у цьому напрямку. – *Прим. ред.*

Варшава не мала жодної одностайної та цілісної національної політики. Рішення ухвалювали воеводи в рамках своїх повноважень. Деякі міністри намагалися діяти так, як вважали за потрібне. Один воевода проводив паціфікацію українців, інший шукав із ними порозуміння. Юзевський вів власну політику на Волині, а Боцяньський – на Віленщині, Костек-Бернадцький колонізував Полісся, Каспшицький як заступник військового міністра створював загородову шляхту і палив православні церкви. Продуманої державної політики я не бачив упродовж усього свого політичного життя в міжвоєнній Польщі.

Візьмімо білоруську проблему, якою переймалися Свяневич, Вислоух і чимало інших осіб у Вільні. Вони боролися з адміністрацією, яка ліквідувала єдину білоруську гімназію. Був літературний часопис, його закривали, аби йому дозволили існувати, за нього треба було боротися у Варшаві, бо воеводську владу неможливо було в цьому переконати. Інший приклад – українці. «Маслосоюз» чудово працював. Він почав продавати свої молочні продукти на лодзькому ринку й досягав Варшави. Тоді Понятовський розпочав боротьбування «Маслосоюзу», захищаючи польську кооперацію.

Цій людині, загалом шляхетній, багато чого було неможливо пояснити. Наприклад, він хотів осушити Полісся, щоб роздати сільськогосподарські ділянки. Усі фахівці вважали це безглуздя, бо після двох-трьох сезонів шар чорнозему або намулу буде знищено, а оскільки під ним лежить пісок, то виникне пустеля. На цій території можливе тільки тваринництво. Проте для Понятовського великі господарства, до того ж тваринницькі, були принципово неприйнятними. Селянин-куркуль був його ворогом. Він прагнув мати середніх і дрібних аграріїв та кооперативи. Наприклад, у Великопольщі здійснювалася активна парцеляція землі й відбувалося переселення на нові ділянки безземельних із Малопольщі. При

цьому не враховували різницю клімату й те, що важка земля вимагала зовсім інших методів ведення господарства. Коли я туди поїхав через два роки, то знайшов лише одного осадника. Він мешкав у Вжесні і працював перукарем. Однак пояснити це Понятовському було неможливо. Я був присутній при багатьох розмовах на цю тему між ним і Рачинським. Усі вони закінчилися нічим.

Єдиним кооперативним рухом, який витримав іспит, була українська кооперація. Це легко зрозуміти: українському інтелігентові не було де працювати. Після закінчення вищого навчання, переважно в Чехословаччині, для нього не було місця в Польщі ані в адміністрації, ані будь-де в іншому місці. Тому він ішов на село. Інженер, який спочатку працював навіть не як керівник, а як звичайний робітник у кооперативі, ставив його на ноги. Польська влада боролася з українською кооперацією, захищаючи польські економічні інтереси: знаходила загородову шляхту, яку треба було боронити перед повинню греко-католиків, здійснювалися й інші, так само «розумні» дії.

На тему української загрози та необхідності порозуміння з українцями я мав кілька розмов із Юзевським; він добре знався на цьому питанні й сам рухався у цьому напрямку. Він був дуже розумний, але мав занадто артистичну натуру; йому бракувало залізної волі для реалізації своїх поглядів. Тому він не скористався зі своїх гарних стосунків із Пілсудським. Так само він міг би чимало зробити, коли був міністром внутрішніх справ, але не здійснив жодної реформи і міністерством не володів.

Про національну політику я дискутував насамперед із такими людьми, як Пьотр Борковський, який був львівським, а потім познанським воєводою й відігравав дуже велику роль. Трохи розмов було з Недзялковським. Мої стосунки з ним почалися з того, що в мене був тезко Юрага-Гедройць, який

був предтечею партії «Національно-радикальний табір» чи інших польських фашистів і весь час скандалив: бив шибки в «Kurier Poranny» тощо, за що на мене нападали в пресі, бо я був тоді президентом «Patria». Я страшенно лютував, ходив у редакції, щоб спростувати ці закиди. Зайшов я і до «Robotnik», де познайомився з Недзялковським. Після з'ясування цих непорозумінь, що він зробив у належний спосіб, знайомство стало ближчим.

Ми бачилися з ним час від часу, розмовляючи здебільшого про українське питання або проблеми з меншинами. Зустрічалися ми або у редакції видання «Robotnik», або у кав'ярні, раз чи два на місяць. Наші зустрічі пожвавилися безпосередньо перед війною, коли з'явився висунутий Борковським і Лосем проект автономії Східної Малополющі, ширшої ніж та, якою користувався Шльонськ. Це видавалося зовсім непоганим. Проте коли я із цим проектом автономії прийшов до Недзялковського, то він сказав мені, що Польська соціалістична партія (ПСП) ніколи на це не погодиться. А коли я сказав, що це міститься у власних ухвалах ПСП, він відповів, що польські профспілки в жодному разі цього не схвалять. Він вважав ці спілки настільки націоналістичними, що вони б, на його думку, відкинули такий проект.

Нас із ПСП, напевно, розділяло чимало моментів, бо ж ми представляли внутрішню опозицію у таборі пілсудчиків. Однак українським питанням ми намагалися зацікавити всі політичні сили в Польщі. Звідси й розмови з ПСП. Звідси й дуже важкі розмови з полковником Вендою, очільником партії «Табір національного єднання», який спочатку рішуче виступав проти нашого проекту. Та зрештою нам вдалося його переконати й отримати його схвалення. Відбувалися розмови й із українцями: з Мудрим, який був заступником маршалка Сейму, і з «Ділом».

Мої контакти з Мудрим і з УНДО, а насамперед із «Ділом», були вельми близькими, бо я товаришував із Кедрином-Рудницьким, який був головним редактором цього часопису, його варшавський кореспондент Которович писав парламентські звіти для «Політики». Із Рудницьким ми бачилися під час моїх поїздки до Львова або й у Сеймі, де він зустрічався з українською парламентською групою. Із Мудрим ми також частенько зустрічалися. Він, до речі, чудово поводився. Після вересневої поразки, коли Сікорський створював Національну Раду, з'явилася ідея кооптувати до неї Мудрого; він погодився, але з цього нічого не вийшло, оскільки цю справу торпедував Кот.

Загалом у Польщі панував безлад і безголов'я. Можливо, я трохи згущую фарби. Але ж після вересневої поразки всі зрадили або розгубилися. Військовий аташе в Бухаресті відмовився підпорядковуватися Стахевичу й одразу зробив ставку на Сікорського, а дорученнями Стахевича нехтував. «Як офіцер я відмовляюся визнавати Ваш авторитет. Наша поразка – це Ваша провина», – сказав Стахевичу цей службовець, якого Стахевич вважав дуже надійним. І так було на всіх щаблях. До речі, на підтвердження своєї думки я можу покликатися на матеріали комісії, що вивчала причини вересневої катастрофи, – вони містяться в «Історичних зошитах» – і їх неможливо читати без огиди.

Поляки – жаклива нація. Мабуть, кожна нація жаклива. Проте поляків вирізняє особлива слабкість характеру й несформовані органи управління. Про Францію теж можна сказати чимало поганого. На щастя для неї, органи управління в ній не змінювалися від часів монархії і є хребтом цієї країни. У Польщі таких органів управління не було. Ми не встигли їх сформувавати, зрештою, ми не приділяли цьому достатньої уваги.

Я шукав альтернативу. Людей, здатних здійснювати іншу політику. Звідси моя, до речі, коротка ставка на Сміглого одразу після смерті Пілсудського, а пізніше ставка, і знову недовга, на Соснковського. Польщі була потрібна авторитетна людина, яка б зуміла накинути певні рішення й провести їх у життя. Можливо, на це був здатен Бек, але я його не знав. На мій погляд, не було нікого, хто мав би концепцію внутрішньої та зовнішньої політики, яку б він намагався накинути й реалізувати. Чимало діячів гадали, що мають таку концепцію, але це були несерйозні люди. Виходив часопис «Zaczyn», із яким співпрацював дуже симпатичний Щапа-Кшевський; часопис вирізнявся тим, що замість підписів авторів там були цифри. Були й інші подібні спроби, але все це принципово не відрізнялося від «Задруги» («Zadruga») Стахнюка з його старослов'янськими ідеями.

Праве політичне крило теж було геть розпорошене. Між групами АВС і «Фаланга» партії «Національно-радикальний табір» були істотні розбіжності. Я воював із цим табором, хоча з групою АВС намагався знайти спільну мову, й у багатьох випадках це мені вдавалося. Проте Васютинський чи Войцех Залеський представляли відносно невеликий сегмент правих. Болеслава П'ясецького я бачив лише двічі в житті, і щоразу в мене залишалося відчуття його пересічності. Якось ми зустрілися у зв'язку з моїм братом Генриком, який був тоді у шостому чи сьомому класі гімназії ім. Замойського і якось з'явився в мене зі значком «Фаланги» у петлиці. Скандал я вчинив неймовірний. Він виправдовувався тим, що його вмовили у класі і що вручив йому цей значок брат пана П'ясецького.

Тоді я поїхав до П'ясецького і влаштував скандал, вважаючи, щоб він не втручався у мої родинні справи й не здійснював щодо мене жодних спроб шантажу, бо ж було цілком очевидним, що йдеться про те, аби показати, що брат

Гедройця – радикальний націоналіст. П'ясецький чесно дотримався цієї угоди. Удруге ми розмовляли у зв'язку зі справою Генрика Лубенського. Від цієї розмови в мене залишилося туманне враження: світові перспективи, Польща, релігія. Під час цих двох розмов у мене не склалося враження про контакт із видатною особистістю, і я не ставився до П'ясецького серйозно. Уже після війни, але теж дуже давно, П'ясецький запитав, чи могли б ми зустрітися у Відні. Я відповів, що не проти зустрітися й поговорити. Однак продовження не було.

Отож праві були розпорошені так само, як і табір пілсудчиків. Після смерті Пілсудського я не бачив жодної людини, яка б уособлювала якусь перспективу для Польщі. Проте я й гадки не мав, що колись опинюся в еміграції. Можливо, це впливало з моєї життєвої позиції. Я – людина, яка намагається боротися до останку навіть тоді, коли справу вже програно. І не маю часу на безплідні розмірковування. До того ж, і це було моїм нещастям, мене завжди цікавила тисяча питань, хоча слід було зосередитися на двох або трьох. Звідси величезна розпорошеність, над якою я вже нині не паную. Якби я більше зосередився на «Культурі» та «Історичних зошитах», результати, можливо, були би кращими.

Коли я кажу про непродуману політику держави, то мені йдеться не лише про національну політику. Те саме стосується соціальної та аграрної політики. Такі разючі приклади, як бунт селян у Ліську, спричинений чутками, що Потоцькі викопують акти на панщину¹², свідчили, що й у цій сфері

¹² У 1848 р. в Австрійській імперії було ліквідовано панщину, знаком чого було прилюдне закопування поміщицьких привілеїв та встановлення подячних кам'яних хрестів; у 1932 р. у Ліському повіті на Львівщині відбулися багатотисячні протести селян, зумовлені спробами змусити їх безкоштовно (в рамках «свята праці») ремонтувати дороги, що селяни розцінили як спробу відновити панщизняні роботи. – *Прим. ред.*

зроблено було небагато. Звідси впливала моя нехіть до т. зв. державотворчої роботи Герата та «Siew», яка насправді вихувала самих опортуністів.

В армії було кілька людей, яким я довіряв, наприклад, полковник Ковалевський. Його роль почалася під час польсько-більшовицької війни. Він був генієм у царині шифрів. Наша перемога багато завдячує тому, що Ковалевський спромігся зламати більшовицькі коди. Згодом він був аташе у Москві, дуже добре знав, що там коїться, а коли його відкликали з Москви, став першим організатором партії «Табір національного єднання». З цією партією стосунки в нас були радше поганими, але з Ковалевським нас поєднувало зацікавлення советськими справами. Під час війни Ковалевський був спочатку в Румунії, де ми тісно співпрацювали; він пробув там менше року й організував комітет соціального захисту, який, коли всі польські організації було ліквідовано, сам один опікувався польськими справами й був партнером у перемовинах із Румунією. Згодом Ковалевський перебував у Португалії, де займався континентальною акцією¹³.

Ми були переконані, що Польщі загрожує небезпека. У «Політиці» відбувалися засідання клубу, на які запрошували різноманітних людей, а серед них і офіцерів, очільників військових бюро в міністерствах, наприклад, у Міністерстві промисловості. Із того, що вони говорили, впливало, що практично жодних серйозних приготувань до війни немає. Пригадую один драматичний епізод. Тоді якраз був полковник Ковалевський, кілька інших військових, а також Студніцький. Один полковник говорив про приготування на випадок війни. Вислухавши його, Студніцький сказав: «Тож

¹³ Континентальна акція – військово-політична операція польського еміграційного уряду в роки війни, яка полягала в організації руху опору та збиранні розвідувальних даних про країни-союзники Гітлера в Європі; центром координації її став Лісабон. – *Прим. ред.*

якщо буде війна, ми її програємо». Запала мертва тиша, сповнена напруження, котре якось потроху розсмокталось. Однак ця мертва тиша запала мені в пам'ять.

«БУНТ МОЛОДИХ»

У «Державній думці» я був президентом Виконавчого комітету та Головного управління народних дружин Великодержавної Польщі. Ці дружини виникли із зустрічі з Дзендзелем, наймолодшим секретарем Вітоса, який посварився з усіма своїми колегами з Польської селянської партії і з яким у мене зав'язалися дуже приємні контакти. Сільською молоддю опікувався Полякевич – заступник маршалка Сейму. Дзендзель порвав із ним, перебрав на себе керівництво його організацією і запропонував мені зайнятися сільською молоддю з особливим наголосом на фаховому навчанні. Це мене вельми зацікавило, й упродовж двох років я цим займався. Це дало мені великий досвід, але результати були радше незначні – крім аграрного навчання, що мало певні успіхи. Моїм завданням було добування коштів, бо все це було дороге. Одного разу я брав участь у святі обжинків у Спале, яке мало дуже кумедний вигляд, про що я вже згадував. Крім того, у «Державній думці» я опікувався «Студентською лігою», яка займалася воєнною підготовкою.

Президентом Виконавчого комітету «Державної думки» я став з волі немолодих людей, які всім цим опікувалися. Серед них були Богдан Подоський, заступник маршалка Сейму і творець квітневої конституції, Рогер Рачинський та Артур Потоцький, вельми приємна людина; хоча він і цікавився політикою, та обмежувався лише фінансуванням «Державної думки».

Із Ровмундом Пілсудським я розійшовся у політичному плані, коли він зробив різкий поворот: розірвав із неоконсервативним табором і хотів перейти до т. зв. «ремонтників», які видавали часопис «Przełom» і були лівим крилом пілсудчиків. Я їх дуже не любив. Тому після переходу Ровмунда до них ми посварилися, і я вийшов із «Державної думки». Відтоді ми рідко бачилися, здебільшого по службі, бо він також працював у Міністерстві промисловості й торгівлі, в морському департаменті.

Думка видавати часопис з'явилася в той період, коли ми розійшлися з Ровмундом. Перед тим була «Civitas Academica», яку видавала краківська група і якою займався Константи Лубенський, хоча номінально відповідальним редактором був я. Була й «Державна думка», яку редагував у Познані Константи Трочинський. Однак справжнім початком моєї редакторської діяльності був «Dzień Akademicki», щотижневий додаток до газети «Dzień Polski», консервативного щоденного видання, де мені надали у розпорядження дві сторінки і не втручалися в те, що я там публікував.

Коли я вийшов із організаційної діяльності в «Державній думці», то залишив часопис, який перетворився на «Бунт молодих», і надалі залишаючись додатком до газети «День Польщі». Автори «Civitas Academica» і «Державної думки» почали писати до «Бунту молодих», який став центральним часописом; місцеві ініціативи не втрималися. Моїми першими співробітниками були Збишек Йордан і Константи Трочинський, із якими я згодом розійшовся. Йордан різко повернув ліворуч, опинившись у лівому крилі Спілки польської демократичної молоді, а Трочинський, який був вельми цікавою постаттю, сидів у Познані, що становило труднощі у зв'язку; зрештою, писав він мало.

Назву «Бунт молодих», яка замінила собою «Студентський день», вигадав мій товариш Янек Поплавський, який

узяв її з нещодавно перед тим оприлюдненої статті Ровмунда Пілсудського. Згодом Янек став адміністратором «Бунту молодих» і дуже мені допоміг. Це був дивний невдаха з покоління, вихованого ще в Росії; він повернувся до Польщі після революції і являв у своїй особі мішанину монархічних й анархічних поглядів. Його батько був відомим у Петербурзі лікарем і колекціонером. Йому вдалося через Ліквідаційну комісію, що виникла після польсько-більшовицької війни, вивезти вельми цінні зібрання, які він потім пожертвував Національному музею у Варшаві.

У міністерстві факт видавання мною часопису під назвою «Бунт молодих» не спричинився до особливих коментарів. Та позаяк спочатку часопис підписував я, мені було сказано, що краще, аби він мав відповідального редактора. Я погодився, і цю роль узяв на себе Тадеуш Зайончковський, секретар Адама Скварчинського. Це була типово польська ситуація, коли принципове значення мали стосунки та знайомства. Я перебував в опозиції, був близький до встановлення рекорду різноманітних конфіскацій, проте належав до урядового табору, хоча й перебував на його маргінесі.

Коли ми як часопис досягли самостійності, то розійшлися з газетою «День Польщі». Наше матеріальне становище було важким, але нас укотре врятувало везіння та знайомства. Рогер Рачинський товаришував із Жихлінським, президентом, напевно, найбагатшої організації в Польщі – Спільки познанських виробників цукру. Жихлінський, власник «Мазовецької друкарні» у Варшаві, дав нам кредит на півроку, який насправді був подарунком. Це настільки полегшило нам життя, що я навіть був у змозі платити гонорари. Через півроку ми почали зводитися на ноги, оскільки часопис приносив нехай і скромний, але прибуток.

Крім друкарки та кур'єра, я нікого не брав на роботу. І Майя Прондзинська, яка була секретарем редакції, і я, мали

офіційне місце роботи. Приміщення я отримав у магістраті за символічну плату теж завдяки знайомствам, оскільки один колега з корпорації був сановником у магістраті. Наклад часопису сягав шести тисяч і розходився, повертали небагато. Ми пережили важкий період, коли я воював із Медзінським, якому не подобалася наша політична лінія, внаслідок чого «Рух», який мав монополію на передплату, перестав нас поширювати. Це закінчилося компромісом. Очільником прес-бюро Ради міністрів став Тадеуш Свенціцький, із яким я то-варишував, і питання вдалося розв'язати.

Янек Поплавський пішов із «Бунту молодих» через проблеми зі здоров'ям. Мав він і якісь родинні негаразди. Тоді його вдалося послати на Близький Схід як кореспондента Польського телеграфного агентства, що насправді було прикриттям його діяльності як агента Другого відділу. Я це влаштував через Незбжицького. Тоді багато говорили про можливу польсько-советську війну, що супроводжувалося великим зацікавленням Близьким і Середнім Сходом. Сам Незбжицький кількаразово їздив до Персії, де було якесь представництво, та Ірану; ішлося про те, щоб створити щось у Лівані; якраз туди й послали Поплавського. Звідти він повернувся з тяжкою хворобою легенів; я підтримував із ним лише особисті контакти. У «Бунті молодих» він уже не працював.

Коли Поплавський пішов, його функції перебрала на себе Майя Прондзинська. Я познайомився з нею, бо вона була тісно пов'язана з Адамом Скварчинським, її сестра була його дружиною, а вона певний час виконувала обов'язки його секретарки і, гадаю, з його ініціативи була ще й співзасновницею «Легіону молодих». Я перетнувся з нею під час обжинків. Скварчинського цікавила моя оцінка цієї урочистості, тому він мене й запросив, у зустрічі брала участь Майя Прондзинська, отак ми й познайомилися. Знайомство стало ближчим, виникла дружба, внаслідок чого Майя почала працювати

в «Бунті молодих». Її роль у часописі неможливо переоцінити. Це була Зося Герц «Бунту молодих». Без неї я би просто не впорався. Майя після смерті Скварчинського була секретаркою Каєтана Моравського, тодішнього заступника міністра фінансів. Це дуже допомагало, бо давало змогу розв'язувати чимало питань.

Щодня після праці в міністерстві Майя була в «Бунті молодих». Уся технічна робота включно з бухгалтерією лежала на ній. Я закінчував працю в міністерстві близько четвертої чи п'ятої і йшов до редакції. А оскільки я завжди був «совою», то сидів там здебільшого до одинадцятої-дванадцятої. Читав матеріали й робив номер.

У Майї було дуже багато знайомих і великий талант залягоджувати конфлікти: вона вміла збирати людей та обходити гострі кути, що стало особливо важливим, коли ми почали організовувати клубні вечори «Політики», де відбувалися дискусії про часом вельми чутливі питання у колі осіб, погляди яких часто були діаметрально протилежними. Приміщення в нас було дуже велике, й у наших вечорах брало участь від сорока до шістдесяти осіб. Бували там і Станіслав Грабський, і Студніцький, а крім того журналісти, чимало військових, якісь українці, кілька депутатів, здебільшого із групи «Прийдешнє Праці» Яна Гюппе, з яким у нас були не надто близькі, але нормальні стосунки, і який інколи й сам приходив. Приходило й кілька членів групи АВС із партії «Національно-радикальний табір»: Войцех Залеський, Байковський, Янек Пожариський.

Майя організовувала ці вечори: здебільшого раз на тиждень, розсилала повідомлення й виконувала обов'язки господині. Я зважав на її думку щодо редакційних справ, до яких вона ставилася – як Зося – з погляду здорового глузду і часто мала рацію. Проте найціннішими були її контакти в колі пілсудчиків. Через неї я ближче познайомився з полковником Вендою, який очолював штаб партії «Табір національного

еднання» і завжди був тісно пов'язаний зі Сміґлим, ще з часів більшовицької війни. Через неї я познайомився з генералом Станіславом Скварчинським, головою «Табору національного єднання».

Після початку війни Майя опинилася в Румунії, звідки виїхала до Франції, де Стронський узяв її до міністерства інформації. Із його боку це був дуже гарний вчинок, тим більше, що після оприлюднення «Політикою» статті Леона Козловського про масонство Стронський розпочав проти нас судовий процес, який ми програли. Коли Сікорський чи не особисто звернувся до Стронського, щоб той прибрав зі свого міністерства особу з настільки санаційними поглядами, як Майя, Стронський відмовив, і вона працювала в міністерстві аж до кінця. Після війни вона переїхала до Канади.

Члени колективу «Бунту молодих» мешкали в різних містах. У Варшаві постійно перебували Станіслав Скварчинський, Місь Прушинський, Студентович, а чимало людей приїжджало, Адзьо Бохенський дуже часто. Редакційних зборів майже не було. Я так працювати не вмю. Волю все вирішувати індивідуально або в малому гроні. Редакційну лінію визначав я. І я приймав рішення. Це не означає, що сумніви та вагання мені чужі. Але це ніколи не виходить назовні. Бо я надто схожий на того фараона, який наказав написати на своїй піраміді, що його єдиною заслугою було вміння оточити себе розумнішими від себе людьми.

Для мене авторитетом у питаннях національних меншин був Станіслав Свянєвич. Авторитетом був Адзьо Бохенський, особливо коли йшлося про зовнішню політику. У певний період важливу роль відігравав Місь Прушинський, який попри свої капіталістичні зв'язки – він працював у «Левіафані»¹⁴ – мав вельми радикальні настрої; його репортажі

¹⁴ «Левіафан» (Центральна спілка польської промисловості, гірництва, торгівлі та фінансів) – громадська організація економічних

із Верхньосілезького вугільного басейну були конфісковані й викликали величезний відгук. Був період, коли нас звинувачували у криптокомунізмі, оскільки Місь поїхав до шахтарів, дійшов до безробітних і сумлінно описав те, що побачив. У царині економіки авторитетом, без сумніву, був Студентович.

Затверджував статті до друку, звісно, я. Іноді я радився з ким-небудь залежно від теми статті. Кілька разів, наприклад, відбулися дискусії з Адзьом Бохенським на німецьку тему, оскільки він у певних питаннях ішов занадто далеко, був під надто великим впливом Студніцького. На цю тему ми сперечалися. Адзьо обстоював тісну співпрацю Польщі з Німеччиною, а я радше поділяв погляд Свянєвича, який вважав цю співпрацю необхідною, але й гадав, що вона не повинна просуватися занадто далеко. Проте і в позиції Адзя, і в позиції Студніцького не було жодних пронацистських симпатій. Під час окупації Студніцький поводився дуже гідно, а в його доповідній записці, датованій груднем 1939 року, копію якої він надіслав мені до Бухареста, щоправда, йшлося про відмову від коридору, але була вимога цілковитої незалежності Польщі. У царині внутрішньої політики у мене були бурхливі дискусії з Адзьом на тему Берестя, оскільки він не поділяв мого погляду, що інтернування депутатів із «Центроліву» було абсолютно необхідним.

Розділом культури у «Бунті молодих» керував Чеслав Страшевич, який працював одночасно у виданні «Prosto z mostu» Станіслава П'ясецького. У мене з «Напрям'ю» не було жодних конфліктів. Станіслава П'ясецького я бачив лише кілька разів. Зв'язки «Бунту молодих» із його часописом виникли внаслідок персональних контактів. Було кілька людей: Павел Здзеховський, Жеймо-Жейміс, Анатоль Лістовський – уся ця компанія. Я познайомився з ними через «Державну

спілок, яка представляла інтереси бізнесу в стосунках із державою в Польщі в 1919–1939 рр. – *Прим. ред.*

думку», з якою вони контактували. А через них я познайомився зі Страшевичем, який вельми припав мені до серця і з яким невдовзі почалася співпраця. Його найближчим другом був Болеслав Міцінський. Страшевича не цікавила політика. Він зосереджувався на питаннях культури. Мені в ньому особливо подобався його дуже своєрідний гумор. Водночас Страшевич мав моральні принципи, які втілювалися в його поведінці: він пішов до війська і завжди вважав, що має принести в жертву свої особисті справи, якщо цього вимагає порядність або патріотизм. У цьому плані він вирізнявся на тлі наших письменників.

Серед письменників ми здебільшого приваблювали тих, хто не симпатизував «Літературним вістям». Серед них був Єжи Анджеєвський, з яким мої контакти були не найліпшими; між нами не було якихось сутичок, просто ми не підходили один одному. Не вельми вдалим були контакти і зі Стефаном Наперським, хоча протягом певного часу він навіть мав власну літературну сторінку в «Політиці». Йому в той час бракувало трибуни, оскільки його часопис – назви я не пам'ятаю – було закрито. Він шукав місця, де міг би висловлюватися та просувати своїх авторів, і звернувся із цим до мене.

Було вирішено, що його сторінка буде цілковито автономною і ним самим фінансованою: він сплачував усі гонорари й добирав співробітників на свій смак. Він, наприклад, друкував вірші Чеслава Мілоша, якого я тоді зовсім не знав. Це тривало менше року. Ми розійшлися без будь-якого особливого приводу. Мабуть, тільки тому, що Наперський був страшенним диваком. Краще склалися стосунки з Теодором Парніцьким, якому я посприяв в отриманні стипендії задля виїзду на Балкани, де він хотів збирати матеріали для нової книжки. Однак напередодні війни він повернувся до Польщі.

Політичну лінію «Бунту молодих» – і часопису, й усієї групи, яка зосереджувалася навколо нього, визначала

державницька орієнтація. Для мене головним було тоді зміцнення державної влади, і з цього, наприклад, випливало ставлення до Берестя. Важливим був і наголос, який ми робили на питанні меншин, і певний соціальний, радше поміркований, радикалізм; більшою мірою цю тенденцію представляв Збігнев Йордан, з яким ми розійшлися, коли він перейшов до лівого крила групи «Демократична молодь». Я почав із ним знову співпрацювати лише під час війни. Проте я не вважаю позицію «Бунту молодих» консервативною; це могло би стосуватися тільки Адзя Бохенського, який і справді наголошував на своєму консерватизмі. Інші співробітники часопису, включно зі мною, аж ніяк не схилилися до консерватизму. Я не погоджуюся з оцінкою Марціна Круля, який вбачає у «Бунті молодих» прапор консервативної течії у міжвоєнний період. Його позиція випливає з того, що він спирається тільки на окремі номери часопису й переоцінює роль Борковського, якого я вельми цінував і з яким співпрацював, але який аж ніяк не відігравав провідної ролі. Якщо він і був для мене гуру, з думкою якого я дуже рахувався, то лише у національних питаннях.

Для мене консервативний рух загалом був не надто серйозним. Група, що називала себе «консервативною», мала на чолі Бобжинського – сина великого історика, – який був, правду кажучи, доволі дурноверхою особою. Вельovejського я вважав трохи кумедною фігурою. Здзіслав Любомірський мені дуже подобався; це була приємна людина, але не більше. Єдиною особистістю, яка мала авторитет і яку я справді шанував у цьому середовищі, був Януш Радзівілл: він мав сформовані погляди у кожній царині, чи йшлося про зовнішню політику, чи про економічні питання, і був дуже розумний. Себе я вважав пілсудчиком, маргінальним пілсудчиком. Певним авторитетом був для мене Славек. Був ним і Пристор, роль якого у Польщі недооцінили, хоча він був видатною постаттю.

Назву «Бунт молодих» ми замінили на «Політику», бо вважали, що перестаємо бути молодими. Зрештою, у мене в той час були проекти ширшої політичної діяльності: я розраховував на створення парламентського клубу. Ми не хотіли створювати партію, але збиралися висунути кандидатів у депутати. Крім Студентовича, Александера Бохенського та Юзефа Віневича, це мали бути Свяневич, Почобутт-Одлянницький, Станіслав Скварчинський і Северин Вислоух, соціолог, що займався проблематикою національних меншин, – усі з Вільна. Свяневич рідко писав у «Бунті молодих», але відігравав у нашому середовищі важливу роль як рушій Інституту дослідження Східної Європи у Вільні та знавець білоруської проблематики й національних меншин загалом, а також німецької економіки. Він брав участь у наших клубних зібраннях і постійно надавав різноманітні опрацювання та матеріали.

Наші проекти не обмежувалися самим створенням парламентського клубу. Я думав про перетворення «Політики» на щоденне видання, а оскільки хотів бути його редактором, то мав намір піти з міністерства. Створення щоденного видання було доволі реальним, оскільки «Мазовецька друкарня» обіцяла дати нам річний кредит. Редакція ще не була сформована, але задум був цілковито реальним і просунувся настільки далеко, що я сподівався почати видання вже у 1940 році.

Політичну позицію середовища «Бунту молодих» відбито у брошурі «Імперська ідея Польщі» («Polska idea imperialna», Warszawa, Wydawnictwo «Polityka», 1938). Її написав комітет, до якого входили Адольф і Александер Бохенські, Станіслав Скварчинський і Казімеж Студентович; я написав тільки цілком формальне вступне слово. У нім наголошувалася потреба сильної державної влади, незалежної від коливань громадської думки, особливо в усьому, що стосується

зовнішньої політики та армії, і водночас такої влади, яка би безумовно дотримувалася принципів законності. У зовнішній політиці, про яку писав Адзьо Бохенський, головною метою було визначено недопущення змови Німеччини з Советським Союзом, із чого випливала необхідність зближення з Німеччиною. Стосовно національних питань, що було цариною Оля Бохенського, ми висловилися проти репресій щодо меншин та політики колонізації, постулюючи широку автономію для Малопольщі.

Нарешті, економічні справи обговорювали Студентович і Скварчинський, якого здебільшого цікавила проблематика села та сільського господарства. Він дивився на речі дуже тверезо. Для розв'язання проблем села він пропонував фермерське господарство й боротьбу з надміром робочих рук через розвиток польської промисловості; земельна реформа нічого не владнала, оскільки землі було просто замало. Розвиток промисловості був єдиним способом відпливу із сіл кількамільйонної маси безземельних і малоземельних. Критика Студентовичем політики Квятковського випливала з того, що вона, на думку Студентовича, була занадто класичною. Квятковський постійно побоювався інфляції, за будь-яку ціну утримував високий курс злотого, вважав резервом Польського банку лише золото, не беручи до уваги, наприклад, валюти. Через це він гальмував і розвиток оборонної промисловості. Що ж стосується нас, то ми вважали, що слід потужніше розвивати оборонну промисловість, бо наша оцінка ступеня загрози для Польщі була від самого початку вельми песимістичною. На нашу думку, слід було відмовитися від класичного монетаризму й пришвидшити розвиток промисловості й озброєнь.

Є один розділ «Імперської ідеї Польщі», формулювання якого нині неможливо боронити. Він стосується єврейського питання, а написав його Казімеж Студентович. Однак тоді

ці формулювання ні в кого з нас не викликали протесту. Ми були переконані, що в Польщі є єврейська проблема, яка є проблемою гетто і яку неможливо розв'язати за допомогою асиміляції. Оскільки євреї були розпорошені по всій країні, було неможливо домагатися для них автономії, як для українців. Тому єдиним розв'язанням ми вважали масову еміграцію євреїв із Польщі до Палестини. Звідси мої контакти з Жаботинським, які неприхильно сприймалися в різних колах, у тому числі і єврейських.

Адже еміграція була дуже проблематичною. Еміграція до Австрії та Німеччини, доволі масова перед Першою світовою війною, закінчилася, а Сполучені Штати виступали проти еміграції євреїв. У 1939 році я був разом із міністром Романом у Нью-Йорку. Шкіряна галантерея в Польщі перебувала у руках євреїв. Її експорт швидко зростає після захоплення Німеччиною Австрії та Чехословаччини, що доти домінували у цій галузі, і йшлося про те, аби отримати для розвитку цього промислу якесь значне кредитування від євреїв. Під час перебування у Штатах Антоній Роман і Тадеуш Лиховський, начальник підрозділу в міністерстві й відомий економіст, вели перемовини на цю тему з організацією «Джойнт». У результаті цих розмов, іноді дуже неприємних, «Джойнт» обіцяв дати для цієї мети 10 чи 15 мільйонів доларів. Але за однієї умови: польський уряд мав не допустити еміграції євреїв у Сполучені Штати. На здивування Романа та Лиховського наші співрозмовники відповіли, що «євреї в лапсердаках» тільки збуджують антисемітизм у Сполучених Штатах, чому вони хочуть протидіяти. Тому можуть надати допомогу лише за цієї умови.

У такому становищі не було, на нашу думку, іншого виходу, ніж підтримка концепції держави Ізраїль, тобто масової еміграції євреїв із Польщі в Палестину. Проте розділ про

єврейське питання в «Імперській ідеї Польщі» йшов, на жаль, набагато далі. Він був написаний мовою, яка нині виглядає просто расистською, хоча відрізнялася від мови расистів тих часів. Була запропонована правова дискримінація єврейського населення в Польщі, аби змусити його емігрувати. Водночас автор боровся із суперечностями, супроти яких був безпорадний, бо католицький світогляд забороняв (про що він схвально згадував) переслідування євреїв, й крім того, він намагався робити виняток у ставленні до євреїв, які відчували себе поляками й були пов'язані з польською культурою.

Ці суперечності мали всі. Хоча, як я вже згадував, наші стосунки з партією «Табір національного єднання» не були добрими, ми до певної міри підпадали під вплив настроїв, що панували в урядовому таборі, а той у відозві згаданої партії, за словами мого друга Бернарда Зінгера, «узаконив антисемітизм». І водночас кожен із нас мав друзів-євреїв. Навіть більше, ми, за винятком Студентовича, відкидали антисемітизм, як, зрештою, й усю ендецьку ідеологію. Тому серед співробітників «Бунту молодих» було чимало євреїв. Одним із них (у часописі він з'являвся вельми часто) був Ігнацій Райслер, з яким я познайомився через Пьотра Борковського і часто бачився у Львові; після війни він – під іменем Єжи Савіцького – був обвинувачем від імені Польщі в Нюрнберзі, а згодом – прокурором. Контакт зі мною після війни він відновив доволі пізно.

Зрештою, хоча я й написав вступне слово до «Імперської ідеї Польщі», я радше не міг підписатися під усіма поглядами, викладеними в ній. Вельми сильні католицькі акценти зовсім не відповідали тому, у що я вірив. Католицизм я трактував у політичних категоріях. Для мене в «Імперській ідеї Польщі» найважливішим було те, що стосувалося державного ладу, а також питання меншин, особливо українське питання. Інші

речі не цікавили мене або цікавили меншою мірою, у певних проблемах я відчував себе цілковито безпорадним, що якраз і стосувалося єврейського питання та сильного наголосу на католицизмі.

ЛЮДИ «БУНТУ МОЛОДИХ»

Небагато було перед війною – якщо взагалі були – середовищ, члени яких відіграли після війни таку велику й різнорідну роль, як члени середовища «Бунту молодих». Вони були скрізь: на Батьківщині та в еміграції, на службі Польської Народної Республіки і на боці її супротивників, серед авторів і співробітників «Літературного інституту» й серед його часом непримиренних ворогів. При цьому майже кожен із них зробив якийсь внесок, часом значний, в історію Польщі, особливо в історію польської культури.

Середовище «Бунту молодих» склеїлося з груп, що гуртувалися навколо різноманітних часописів. У Кракові виходив часопис, у якому друкувалися Прушинські й Лубенський, і вони прийшли до нас. Контакти встановлювалися і в університетському світі, переважно через Мечислава Прушинського та Константи Лубенського, з якими я вже раніше познайомився у товаристві. Через Мечислава Прушинського я познайомився з його братом Ксаверієм. Із Бохенськими я познайомився через Прушинських, але з Адзьом – переважно через Станіслава Кета-Мацкевича, з яким я познайомився у Сеймі. Кет тоді був ад'ютантом Славека і членом Конституційної комісії. У нас були приятні стосунки, й крім того, мене цікавили деякі люди з його редакції, такі як Вишомірський та Харкевич.

Контакти зі Студентовичем зав'язалися в міністерському середовищі. Він тоді працював у Банку вітчизняного

господарства, і я зустрів його на якомусь засіданні в міністерстві. Це був період, коли я ще трохи займався питаннями сільського господарства й села, а він перебував у такій собі симпатичній, але слабенькій організації, котра об'єднувала інтелігенцію селянського походження й намагалася щось робити для відродження села. Студентович мені вельми сподобався. Це була дуже бойова людина, чудовий економіст, дуже сміливий і здатний на ризик; його війна з Квятковським справляла враження. У господарських справах він мав цілковиту рацію, що мені легко визнати тому, що політично ми розійшлися ще перед війною. Наше віддалення у той час не було цілковитим розірванням стосунків. Я хотів поставити його у список кандидатів, яких ми планували висунути 1940 року на виборах до парламенту.

Його статтю про Адама Добошинського я помістив почасті з упертості, почасті для сенсації; зрештою, Добошинського я знав зовсім мало по роботі у закордонному відділі Польської студентської спілки, бо він дуже активно діяв у Гданському політехнічному інституті.

Серед провідних авторів «Бунту молодих» були брати Прушинські. Про репортажі Мечислава я вже згадував. Не так просто складалася співпраця з Ксаверієм, що зрештою призвело до конфлікту. Він вималювався на тлі неприємних честолюбних схильностей Ксаверія Прушинського. Я їхав через Львів на відпочинок до Румунії. Борковський, у якого я, як і завжди, зупинився, зв'язав мене з малопольським капіталістом, здається, зайнятим виробництвом дріжджів, паном Ліберманом, який зголосився фінансувати «Політику», бо цей часопис йому дуже подобався. Пропозицію я із захватом прийняв і поїхав на відпочинок. Коли я повернувся до Варшави, до мене з'явився Адзьо Бохенський, дуже засоромлений, і сказав: «Знаю, що так не годиться, але я давно товаришую з Ксаверієм Прушинським, а Прушинський

домовився з паном Ліберманом, і ми засновуємо часопис. Мені дуже прикро, але я піду з Прушинським». Часопис і справді було засновано. Він називався «Problemy», вийшло лише кілька номерів. Що потім не заважало Ксаверію регулярно друкуватися в «Політиці» під прізвиськом Грабець (ці тексти він старанно оминув у книжці своїх вибраних статей, яка вийшла у Варшаві після війни).

Усе це мало суто особисте забарвлення. Між нами не було жодних ідейних розбіжностей. Зрештою, у Ксаверія, крім засадничих питань, ніколи не було власних політичних поглядів. Він був неначе фотоплівка. Візьмімо Іспанію. Ксаверій їхав до Франко, але через помилку потрапив до республіканців. Якби не це, то він написав би не «У червоній Іспанії», а «У білій Іспанії». Славетною сторінкою його життя була участь у норвезькій та французькій кампаніях. Після поразки Франції він провів свій батальйон через усю Францію аж до Марселя. Там у нього був сержант із прізвиськом з роману «Попіл», що йому вельми подобалося. Проте коли вони дісталися Марселя, він узагалі перестав ним цікавитися. Ще одна річ: Ксаверій, Місь та Адзьо під враженням від поразки Франції ставилися до Сікорського неприхильно. Тому вони вирішили, що поїдуть із Марселя не до Лондона, а на Середній Схід, до Карпатської бригади, і почали шукати, як їм переправитися. Одного дня Ксаверій отримав телеграму від Сікорського, якою той кликав його до Лондона. І нічого не пояснивши, не попрощавшись із братом, він рушив через гори до Іспанії.

Серед провідних авторів «Бунту молодих» одне з перших місць посідав і Адольф Бохенський, людина колосальної ерудиції й такої ж безкомпромісності. На цьому тлі між нами виникали значні розбіжності, бо в мене велику роль відігравала тактика. Тому ми сварилися через ставлення

до Берези, до Берестя. Адзьо вирішив поїхати до Берези і дати ув'язнити себе там, захищаючи Мацкевича; я з великими труднощами відмовив його від цього. Він мріяв про дипломатичну кар'єру. Я посприяв йому в отриманні консульської практики спершу в Києві, а потім у Празі. Проте він критично ставився до Бека, навіть не знаю, чому.

Коли мала вийти його книжка «Між Німеччиною та Росією», я сподівався (оскільки перебував у добрих стосунках із Віктором Сківським, розумним журналістом, який очолював прес-бюро МЗС), що отримаю дотацію на її видання. Коли Адзьо про це довідався, то заборонив мені просити кошти, сказавши, що коли МЗС дасть хоч би п'ять злотих, то він забере книжку. Він вважав, що не можна брати ні від кого кошти на неї, бо це його до чогось би зобов'язувало. А він не хотів зв'язувати себе й некритично підписуватися під політикою МЗС.

Для Адзя принциповою була збіжність слів і вчинків. Коли його концепція співпраці з німцями прогнала, він пішов до війська й виявив там легендарну відвагу. Він був занадто релігійним, аби вчинити самогубство, але шукав смерті. Після Монте Кассіно мене зацікавила діяльність французького корпусу генерала Жуена. Щоб зав'язати тісніші стосунки з французами, я запропонував Андерсові зробити з Адзя офіцера зв'язку. Андерс охоче підтримав цю пропозицію, але Адзьо категорично відмовився. Зрештою, ще раніше, після висадки союзників, йому пропонували поїхати у Північну Африку офіцером зв'язку. Це могло бути вступом до вимріяної ним дипломатичної кар'єри, тим більше, що послом при генералі де Голлі там був Кастан Моравський, якого Адзьо вельми цінував. Проте й тоді він відмовився.

В армії Адзьо був, як то кажуть, нехлюєм: погано вдягався, не вмів застібнути защіпок. Однак він був страшенно

популярним, оскільки міг прокинутися на годину раніше від усіх і зробити щось для інших або піти на варту поза чергою в незручні години. Він був завжди готовий допомогти і не дбав про себе. Мабуть, у цьому виявлялася його релігійність. Якось, коли він був у Римі, ми розмовляли втрьох: отець Бохенський, Адзьо і я. Адзьо навально нападав на отця Бохенського, вигукуючи: «Бо в тебе немає почуття любові». Це було дуже слушно та водночас вельми характерно для Адзя.

У «Бунті молодих» він займався зовнішньою політикою та історією. Цікавився також економікою, але те, що він писав на економічні теми, було суцільною абракадаброю. Його не знеохочувало те, що я постійно відкидав його економічні статті.

У моїй пам'яті залишилося кілька розмов із ним того гатунку, який Віткаци назвав би «суттєвими розмовами». Одна відбулася тоді, коли Ксаверій Прушинський здійснив розкол і заснував «Проблеми»; я вже про це згадував. Однак ця важка розмова жодною мірою не вплинула на наші особисті стосунки. Між нами відбулися три чи чотири важливі розмови в Італії під час війни. Вони стосувалися майбутнього Польщі. Ми були згодні стосовно необхідності нормалізації стосунків із Німеччиною. Ми вважали, що, зрештою, засвідчив передостанній номер «Політики», виданий у серпні 1939 року, що ми воюємо з гітлеризмом, а не з німцями. Це була, щоправда, позиція союзників, а не позиція Польщі. У польських колах панував погляд, що ми ведемо війну з німцями.

У суспільних справах Адзьо орієнтувався дуже мало, і тут між нами траплялися запеклі дискусії, бо я був вельми радикальним. Я прагнув того, що нині називають державою добробуту або соціальної справедливості. Я стояв радше на соціал-демократичних позиціях, тоді як Адзьо займав

консервативну позицію без жодних лапок. Хоча соціальні справи його мало цікавили, але для нього важливим було зберегти роль аристократії чи великої власності. «Ти ж не будеш парцелювати землі Радзівілла», – казав він мені. А я був схильний ділити землі Радзівілла без жодних вагань.

Дуже по-різному ми ставилися до Росії, якої Адзьо не знав і не любив. Він закидав мені та Чапському, що ми перебуваємо під надто великим впливом Росії та російської мови, що він, як європеєць, вважав зовсім незрозумілим. Це не були такі крайнощі, як у Вацека Збишевського, але він не довіряв Росії й не любив її. Зрештою, це були вельми абстрактні розмови, радше історіософські, ніж політичні.

Ольо Бохенський, брат Адзя, відігравав у «Бунті молодих» вельми важливу роль, особливо щодо українських питань, у яких він був нашим речником. Наші погляди на цю тему цілковито збігалися. Зрештою, він був причиною мого можливого заслання до Берези як автор статті «Кіров і Перацький». Назва наштовхувала на думку, що вбивство Перацького було наслідком політики щодо українців й насамперед провокацією польських спеціальних служб. Однак принципова теза Бохенського, яку не міг прийняти табір пілсудчиків, проголошувала, що репресії завжди спричиняють таку реакцію й ні до чого не ведуть. Ми вважали, що слід покінчити з репресіями стосовно українців і що єдиним виходом є запровадження автономії у Східній Малопольщі.

Ольо був програмним колаборантом, схильним працювати навіть із Німеччиною після програшу у війні. А від Студницького він відрізнявся тим, що розширив цю позицію на Народну Польщу. Адже це він вигадав Болеслава П'ясецького. Після війни ми іноді контактували через якісь оказії; якщо приїжджав хтось зі старих знайомих, наприклад, Франковський, то привозив від нього листи. А після

Жовтня¹⁵ Ольо двічі чи тричі приїжджав до Парижа, й ми тоді зустрілися. Під час цих зустрічей ми уникали розмов про поточну політику. Ми культивували дружній зв'язок і почуття; нас уже пов'язувало тільки минуле.

Із Пьотром Борковським я познайомився через Бохенських, він був їхнім родичем. Мати Адзя та Оля мала дівоче прізвище Борковська. Пьотр Борковський був представником австрійської школи в гарному сенсі цього слова: був людиною вельми досвідченою й умів зав'язувати контакти із суспільством і людьми; він відіграв велику роль у стосунках із українцями та євреями. Коли відбувалися вибори до Сейму й боротьба за «одинку» (виборчий список пілсудчиків), він зібрав усіх рабинів і цадиків у прегарній воеводській залі у Львові, виголосив перед ними промову, в якій вельми схвально привітав еліту єврейського світу, «єврейських Потоцьких і Любомирських», після чого підійшов до цадика з Гори Кальварії й поцілував йому руку. Євреї ошаліли. Не лише проголосували, а й значною мірою профінансували вибори.

Борковський точно не був антисемітом. У нього були друзі та знайомі євреї й у господарчій сфері, й у культурній царині. Проте тоді він цілком свідомо зіграв. Так само в нього були чудові й дуже широкі контакти з українцями, навіть у найгірший період; вони простягалися від Шептицького до Донцова, який був націоналістом із фашистськими схильностями. Він був для них безсумнівним авторитетом. Це зрештою виявилось після того, як увійшли совети, коли саме українці перевели його на німецький бік.

¹⁵ У польській традиції прийнято іменувати «Жовтнем» (з великої літери) жовтень 1956 р., коли в Польщі на зміну сталінізмові прийшов значно ліберальніший комуністичний режим, було припинено масові репресії та дозволено обмежені контакти поляків із закордоном. – *Прим. ред.*

Борковський був спочатку львівським, а згодом познанським воєводою. І в Познані він програв, бо зовсім не пасував до цього міста. Він був циганом. Його робочий день у Львові полягав у тому, що він часто ходив по кав'ярнях і «генделиках», розмовляв із людьми, був дуже невимушеним. У Познані воєвода мусив би бути великим авторитетом. А Пьотр Борковський міг вийти до потяга, щоб зустріти дружину, у капцях і в шубі, накинутій на піжаму. Мешканцям Познані таке в голові не вкладалося. Після познанського періоду він пішов з державної служби і як приватна особа зайнявся українським питанням, у тому числі отриманням автономії для Східної Малопольщі, що мало перспективи, але на перешкоді стала війна.

Після війни, яку він провів у Польщі, Борковський став генеральним консулом у Римі. Чимало комуністів були йому зобов'язані з довоєнного та воєнного періоду, кільком він урятував життя. А оскільки він мав спадкові інтереси в Італії (його дружина мала родичів серед італійської аристократії), то його зробили генеральним консулом в Італії, погоджуючись на те, що він не повернеться. Зрештою, він поведився абсолютно незалежно. Підтримував із нами якнайбільш відкриті контакти, а ми не мали до нього претензій, що він став консулом нової влади. Я занадто добре його знав. Його поведінка, зрештою, була причиною його антагонізму з професором Станіславом Котом, який був тоді послом Народної Польщі в Римі й намагався діяти проти війська, проти Андерса. Борковський не лише тримався на віддалі від цих заходів, а й був геть не прихильний до них. Тоді я бачився з ним дуже часто. Коли Літературний інститут переїжджав до Парижа, йшлося навіть про те, що він вступить до нашої спілки й приїде до Ляфіта. Проте склалося так, що я одночасно отримав листа від нього, де він сповіщав, що кидає консульство

і після повернення з Польщі приїжджає до нас, і телеграму про його смерть.

До провідних авторів належав і Врага, тобто Незбжицький, якого я знав з «Ордену невідомого солдата» і який був нашим експертом із советських питань. Я про нього ще розповім. Тут скажу тільки, що контакти з Врагою були приводом підозрювати, що ми є філією Другого відділу, який нас начебто фінансує. Однак нічого подібного не було. Із Незбжицьким «Бунт молодих» єднала спільна зацікавленість Советським Союзом, Росією та Україною.

Кет-Мацкевич і сприймав, і не сприймав нас. На особистому рівні ми щиро дружили, та водночас аж надто між собою не погоджувалися. Сполучною ланкою між нами був Генрик Лубенський, завдяки якому «Слово» перетворилося з газети східних територій Речі Посполитої на загальнопольську, оскільки він вів там рубрику політичних оглядів; я з ним дружив. Мацкевич товаришував із Адзьом Бохенським і з Місьом Тишкевичем, чоловіком Ордонівни, якого я знав у «Myśl Mocarstwowa», через нього я познайомився з його братом, Яном Тишкевичем, який, доки не загинув в автомобільній аварії, був депутатом Сейму, одним із найвидатніших представників молодшого покоління консервативного табору.

Тепер я перейду до познанців, чільним представником яких серед нас був Ян Франковський. У «Бунті молодих» він належав до т. зв. молодого покоління. У той час я його високо цінував, бо він мав вельми широкі контакти, наприклад, зі Станіславом Міколайчиком як головою Спілки сільськогосподарських гуртків у Познанському воєводстві; так я дізнався про існування Міколайчика. До суспільногосподарчих питань Франковський ставився назагал дуже раціонально. Лише пізніше він виявився цілковитим опортуністом. У «Бунті молодих» він особливо цікавився громадською діяльністю; його репортажі про діяльність на селі чи

громадські акції були дуже гарні й цікаві. Він також чудово вмів вишукувати різних цікавих людей; серед його знайомих і друзів був, наприклад, Казімеж Солтисік, дивна фігура, яку важко охарактеризувати, – польський Ганді, який демонстрував свою антикласову позицію. Показовим для нього було те, що коли він приїжджав до Варшави й відвідував мене вдома, то цілував руку моєї економці Броніславі. Солтисіка цікавила провінція, він часто її відвідував; його розповіді про провінційну інтелігенцію були сповнені цікавих спостережень.

Іншим представником Познані був серед нас Юзеф Віневич. Він редагував «Dziennik Poznański», і часопис, який, власне, був цілком ендецьким, перетворив на консервативний, що репрезентував інтереси познанських землевласників. Він робив це переконано й вельми порядно. Та коли після смерті Пілсудського почали створювати «Табір національного єднання», Віневич став потроху відходити і від табору пілсудчиків, і від табору землевласників, й зайняв вичікувальну позицію. Під час війни він працював на підтримку польського руху Опору в Будапешті та Стамбулі; потім у Лондоні займався підготовкою мирної конференції та відбудови Польщі після війни.

Дружина Віневича, яка була родичкою якогось можновладця, після війни приїхала до Лондона й переконала чоловіка, що він може зробити велику кар'єру в Польщі. У той час Віневич мешкав в одному будинку з Каєтаном Моравським і Майєю Прондзинською й навіть мав якусь наречену, бо з дружиною його ніщо особливо не пов'язувало. Це була близька родичка, яка примусила його одружитися; їхня дочка Магда померла під час війни. Проте перспектива кар'єри переважила. Віневич поїхав, ні з ким не попрощавшись. Навіть не повернувся додому, щоб забрати свої речі.

Ми дуже багато спілкувалися з ним у Румунії, але й пізніше, коли він був у Будапешті та Стамбулі, ми з ним листу-

валися; він надсилав мені у Тобрук цигарки. Однак після війни ми жодного разу не бачилися. Він, напевно, був вельми лояльним послом і міністром ПНР, бо від природи був опортуністом, але вірним кожному, хто мав владу. Ішов лише тоді, коли його хлібодавець слабнув. Коли його відкликали з посади посла у Сполучених Штатах і не було відомо, що з ним станеться далі, Бернем звернувся до мене із запитанням, чи не приїхав би я до Вашингтона порозмовляти з Віневичем і довідатися, чи той не хоче залишитися в еміграції. Тоді я сказав Бернемові, що це не має жодного сенсу і що слід запропонувати Віневичу якусь відповідальну посаду, наприклад, директора «Вільної Європи»; якби він на це погодився, то був би чудовим і лояльним співробітником. Я був готовий поїхати до Вашингтона й поговорити з ним, якби йому було зроблено таку пропозицію; припускаю, що він би погодився. Проте Бернем не міг чогось подібного влаштувати.

У краківському відділенні «Державної думки» були, серед інших, Костек Лубенський і Місь Тишкевич, які товаришували з обома братами Збишевськими. Через них я познайомився з Вацлавом, із яким невдовзі зав'язалася співпраця, сповнена скандалів, бо щоб змусити його написати статтю, яку він обіцяв надати, здебільшого було потрібно звабити його до редакції й замкнути там на ключ. Тоді він колотив у двері, галасував, протестував, аж нарешті все стихало і менш, ніж за годину було чути стук у двері й голос Збишевського, який домагався, щоб редакційний кур'єр приніс йому із закускою порцію бігоса. Це означало, що стаття готова. Я не знав іншої людини, яка би писала настільки легко. Він писав від руки, без жодних виправлень, тож текст можна було одразу відсилати до друкарні. Проте мені часто доводилося сперечатися з ним, бо він писав те, із чим я не міг погодитися. Наприклад, коли він напав на генерала Скварчинського, я мусив це залагодити з огляду на Майю. Ішлося не про те, щоб його не критикувати,

а про те, щоб робити це у належний спосіб, а не називаючи його бевзем, ідіотом тощо.

Що стосується економічних питань, то в цьому ми зі Збишевським були більш-менш згодні, оминаючи його крайні погляди щодо перенаселеності світу. Тема суспільного ладу його не цікавила. Крім економіки, його приваблювала закордонна політика та плітки. Щодо закордонної політики ми також були здебільшого спільної думки, за винятком антиросійської манії Збишевського. Він цілком серйозно проголошував, що Росію слід завоювати й поділити, віддати кожній державі колонію на її території й заборонити розмовляти російською; росіяни повинні розмовляти французькою. Це звучить гумористично, але він говорив про це смертельно серйозно. Він доволі критично ставився до Франції й був вельми проанглійським. У Німеччині його цікавила насамперед економіка, наприклад, експеримент Шахта; між ним і Свяневичем, який спостерігав за цим зблизка, не було значних розбіжностей. Зрештою, він був у гарних стосунках зі Студніцьким.

Близько 1938 року, коли віленське «Слово» зіп'ялося на ноги, бо перестало бути місцевим виданням і набуло читачів по всій Польщі, Мацкевич міг дозволити собі не лише роз'їзди, а й відправку Вацека до Лондона як власного кореспондента. Там його й застала війна, і там ми зустрілися через шість років, у які ми не могли бачитися, бо мене з Другого корпусу відрядили працювати в Міністерстві інформації. Із Лондона Збишевський надіслав до «Політики» лише один чи два матеріали. Ми поновили співпрацю вже в «Культурі».

Це була вельми цікава людина, яка змарнувала свої величезні можливості. Як журналіст він отримав перший вишкіл у краківському виданні «Час» («Czas»), яке займало тоді провідне місце. Згодом він робив кар'єру в МЗС. Його підвела легковажність: коли він був першим секретарем Польського

посольства в Токію, то почав розповідати якісь жахливі анекдоти про дружину англійського посла. Англійці, зрозуміло, тактовно висловили протест і попросили його відкликати. А Дриммер не лише відкликав його, а й просто викинув з міністерства. Тоді Баранський узяв його в економічний відділ Польського Банку. Проте Збишевський поводився так, що з погляду службової дисципліни було просто катастрофою: то приходив на роботу, то ні. Баранський, який знав його й цінував, сказав йому: «Пане Вацлаве! Можете не приходити на роботу. Але щомісяця подавайте три реферати на теми, які я Вам даватиму». Збишевський з'явився за тиждень із трьома рефератами й отримав гроші. І це були чудові реферати.

Він прекрасно знав кілька іноземних мов, а проте його не вдалося вмовити писати для закордонної преси. Уже після війни, коли він написав якусь винятково гарну статтю, я казав йому, щоб він переклав її французькою, бо «Le Monde» напевно її візьме. Однак він цього й не подумав зробити. А після ліквідації філіалів уряду у вигнанні його становище було надзвичайно важким. Тоді його прийняли до польської редакції «Голосу Америки» у Мюнхені. Там він поводився у неприпустимий спосіб. Очолювала редакцію пані Грабовська, неприємна особа, досить тверда, але й він ставився до неї просто жахливо. Сидячи у сусідній кімнаті при відчинених дверях, він міг висловлюватися про неї найгіршими словами й творив інші неймовірні речі. Цій людині було дуже важко допомогти. В останні роки життя він почав побоюватися, що помре під парканом через брак грошей. Він був поза штатом у «Вільній Європі», хоча дуже багато для неї писав, оскільки Новак цілком слушно волів тримати його за стінами редакції. Читав Збишевський дуже мало. Усі його знання бралися з «Le Monde» і з розмов з офіціантами в маленьких ресторанчиках або з порт'є його готельчика. Він твердив, що це голос народу.

Останньою фігурою з цієї галереї є Кіселєвський, який, зрештою, доволі правдиво описав нашу тодішню співпрацю. Ми познайомилися, здається, через когось із «Легіону молодих». Кісель запропонував вести музичний розділ. Коли він прийшов, я сказав, що музичний розділ нас цікавить відносно мало, але він може писати на інші теми, наприклад, про літературу. Тому про музику Кісель писав не так уже й багато. Натомість він оприлюднив кілька важливих статей з економічних питань; у них він захищав Понятовського, якого ми критикували. У цій царині наші погляди були різними. Зате вони збігалися в питаннях культури, хоча й здавалося, що так не має бути. Адже склалося так, що люди, які займалися в «Бунті молодих» культурою, були – як я вже згадував – пов'язані з виданням «Напряму». Проте Кіселю це зовсім не заважало. У той час політика його не приваблювала; він не з'являвся на наших клубних посиденьках, я не пригадую, щоб він виявляв свою позицію навіть у таких дразливих питаннях, як Береза. Першим проявом його зацікавлення політичними темами для мене був, уже після війни, його дебютний роман «Присяга».

Про те, як він пережив війну, я довідався з його допису в «Tygodnik Powszechny», де він говорив про редакцію часопису «Бунт молодих», звісно, не називаючи його; він писав про редакцію на вулиці Длугій, описував руїни будинку, де вона розташовувалася, й переповів кілька пов'язаних із нею спогадів. Тоді ми відновили із ним контакти. Спочатку на суто особистому рівні: я відправляв йому посилки й намагався допомогти. Уперше ми зустрілися, мабуть, у 1957 році. Про нього я ще розповім.

Частина II

ВІЙНА

БУХАРЕСТ

Війна не була для мене несподіванкою. Я її передбачав. А оскільки я був тісно пов'язаний із Антонієм Романом, який був водночас і моїм зверхником, і моїм другом, я виїхав разом із ним. У хаосі, який утворився, діяльність уряду було майже паралізовано; наприклад, мораторію не було оголошено, так що згодом німці дуже ретельно стягнули з населення всі заборгованості перед державою. Антоній Роман пропонував ухвалити таке рішення на засіданні Ради міністрів ще перед від'їздом із Варшави, говорив про це й на засіданні уряду в Луцьку, але Квятковський і Сміглий були категорично проти.

Здавалося, що в Рівному ми затримаємося на довгий час. За дорученням міністра Романа я почав видавати часопис «Ostatnie Telegramy». Я скористався з послуг журналістів зі «Збройної Польщі». Видання було безкоштовне, двосторінкове; вийшло три номери. Інформацію ми брали з радіопередач, з прес-бюро Ради міністрів і від цивільних та військових органів влади, що перебували в Луцьку. Наклад становив 6 тисяч примірників. Не знаю, чи хоч один із

них зберігся до нашого часу. Рахунок з друкарні серед моїх документів – єдине свідчення того, що це видання існувало.

Коли ми опинились у Снятині, міністр Роман послав мене до Коломиї, де розташувалося Головнокомандування. Я мав за його дорученням щось передати в його ад'ютантуру. Я приїхав у Коломию й застав там ейфоричні настрої, бо надійшло повідомлення про перемогу Соснковського. Венда, який там перебував, доручив мені організувати радіостанцію у Снятині, скориставшись присутністю там працівників львівського радіо. Ця ейфорія передалася й мені, й у такому настрої я повернувся до Снятина. Проте вранці наступного дня я отримав звістку від міністра Романа, який був десь недалеко, що мені слід приїхати до нього і що ми перетинаємо кордон, бо совети вступили на нашу територію, що для всіх було цілковитою несподіванкою.

У Румунії уряд було інтерновано в Беїле-Херкулане. Мосціцький був десь окремо, Сміглій спочатку в Крайовій, а потім у Драгославеле. Я збирався їхати далі в армію, бо не бачив, що мені робити в Румунії. Однак Рогер Рачинський, який був тоді послом у Бухаресті, залишив мене як свого приватного секретаря.

У посольстві панував несосвітений хаос. Його дослівно взяли в облогу натовпи біженців. Слід було зайнятися десятками, якщо не сотнями осіб з найвищих урядових і військових органів влади. Виникла проблема державного майна, яке потрібно було убезпечити або впорядкувати, як, наприклад, Фонд національної оборони; через брак місця його розмістили в підвалах посольства, а його впорядкуванням зайнялися безпосередньо міністр Вацлав Єнджеєвич із колишнім міністром Флояр-Райхманом. Невеличкий персонал посольства, не підготовлений до такої роботи, був розгублений. А насамперед – це неприємна риса поляків –

цілковито деморалізований. Поспіхом знімали портрети президента Мосціцького чи маршалка Ридза-Сміглого, а в той час і президент, і уряд ще діяли, попри інтернування. Люди змагалися в засудженні санації та політики Бека.

У цьому важкому становищі Рачинському дуже допомагав його давній друг Каетан Моравський. Ця допомога була особливо цінною, оскільки Моравський був вельми врівноваженою й добре організованою людиною. Проте цього було не досить. Такими були обставини, в яких Рачинський запропонував мені залишитися в посольстві його приватним секретарем. З огляду на нашу дружбу та попередню співпрацю я, не вагаючись, прийняв цю пропозицію.

Насамперед треба було залагодити найважливіші справи, тобто реєстрацію державного майна, а також організувати допомогу та опіку над емігрантами, чим зайнявся Арцішевський, колишній посол Польщі в Бухаресті. Не менш нагальним було питання евакуації військових до Франції, а льотчиків до Англії.

Однак найнагальнішим було питання призначення президентом Мосціцьким свого наступника. Це треба було зробити перед падінням Варшави, яке могло бути потрактоване багатьма державами світу як ліквідація польської держави. Щодо цього питання я часто їздив із Рачинським до президента. Я не говоритиму про це детально, оскільки після закінчення цієї справи Рачинським, Понінським і мною в посольстві було написано нотатки, які я згодом оприлюднив у «Культурі»; передрукую їх ще раз серед доданих документів.

Потрібно було створити видання для мас емігрантів, не лише з пропагандистсько-інформаційною метою, а й, насамперед, щоб полегшити пошуки розсіяним родинам чи знайомим. Тому до Бухареста було переведено газетку польської меншини з Чернівців; її редакцію очолив Сиручек, колишній редактор т. зв. червоної преси. Знайти відповідних людей

було надзвичайно важко. Поширився комплекс програної вересневої кампанії; кожен прагнув вступити до війська. Наприклад, прокурор Владислав Желенський відмовився займатися питаннями зв'язку з Батьківщиною, а його просили не лише через посольство, а й через професора Кота. Я сам отримував листи від Адольфа Бохенського та братів Прушинських, які закликали мене чимшвидше приїхати до Франції, де формувалося польське військо. Я їм відмовив, оскільки вважав, що можу зробити більше, залишившись у Румунії, ніж отримуючи солдатську підготовку.

Усю роботу паралізувало типово польське пекло. Було створено слідчу комісію, яка складалася з людей, наділених довірою професора Кота. Найсмішніше, що в неї одразу включили суддю Люксембурга – суддю з особливо важливих справ, тобто таких, які зачіпали різні політичні сфери. Окремі міністри надсилали своїх представників, домагаючись створення для них офіційних посад віце-консулів, щоб надати їм вищого урядового рангу й захистити від цікавості румунської влади. Це створювало надзвичайно багато конфліктів і витрат.

Безцінний професор Кот організував щось на зразок таємної поліції, завданням якої був нагляд за людьми, які вважалися особливо небезпечними, наприклад, за міністром Беком, інтернованим у Брашові, стежили, звісно, румунська й німецька поліція; але насамперед за ним стежили люди професора Кота, які ретельно реєстрували всіх, хто його відвідував. Мабуть, тут і виникла легенда про мою санаційну діяльність, бо я доволі часто мусив офіційно приїжджати до Брашова за дорученням посольства або щоб відвідати міністра Антонія Романа, якого було інтерновано разом із Беком.

Серед справ, що цілковито мене поглинали, було повернення Сміглого до Польщі. Зрада румунів була несподіваною для всіх; замість надати нам *droit de passage* (право проїзду),

вони інтернували уряд і військо. Сміглий був переконаний, що проїжджає Румунію як Головнокомандувач, що його слід приймати з усіма почестями, відповідними його рангу. Коли ж його інтернували, він почав думати про повернення до Польщі. Був рішуче на це налаштований. Однак усе треба було підготувати, тож цей задум здійснився лише в середині грудня 1940 року.

Доти я не був знайомий зі Сміглим. Проте я був у гарних особистих стосунках з Вендою. У Румунії я заприятелював зі Шапою-Кшевським, якого раніше лише іноді бачив, але посправжньому не знав. Він був дуже близький до Сміглого ще від легіонерських часів і брав активну участь у його втечі до Польщі. Самого Сміглого я бачив чимало разів і багато з ним розмовляв. Розмови стосувалися й перебігу війни. Він також запитував мене, як його приймуть на Батьківщині, якщо він там з'явиться. Я відповів вельми нечемно, вживши чи не поетичне порівняння: «Ви розіб'єтесь, як пляшка, кинута об скелю». Проте це був лише зондаж. Зрештою, я, не вагаючись, вважав, що Сміглий повинен повернутися на Батьківщину. Головні труднощі полягали у здобутті грошей, щоб фінансувати його діяльність.

За кілька днів перед війною, що, очевидно, свідчить про міру неготовності, Сміглий доручив Незбжицькому організувати Польську військову організацію, до чого Незбжицький був рішуче не здатен і з чого нічого не вийшло. Коли Незбжицький опинився в Бухаресті, ми вигадали, що він скаже, буцімто позичив за наказом маршалка в Рогера Рачинського сто тисяч доларів на цю роботу; це видавалося вельми правдоподібним, бо Рачинський особисто був надзвичайно заможною людиною. На підставі цієї заяви полковник Смоленський, шеф Другого відділу, достатньо посвячений у справу, дав мені ці гроші, щоб я повернув їх Рачинському, а я передав їх Сміглому.

Це було підставою всієї діяльності його та його організації, яку очолював заступник міністра Юліан П'ясецький; він тоді був в Угорщині, звідки разом із дружиною Венди керував усією кампанією підтримки конспіративної діяльності в Польщі. Передача мені цих грошей відбулася вельми кумедно. Посольство було переповнене людьми, в кожній кімнаті хтось працював, тому полковник Смоленський і генерал Малиновський, яким було доручено ліквідацію бухгалтерії Другого відділу, сиділи в туалеті, тримаючи на колінах валізу з доларами, й сумлінно відраховували банкноти, щоб скласти необхідну суму.

У мене було багато роботи й у самому посольстві. Я намагався встановити зв'язок із Польщею, в чому мені дуже допомогли контакти з українцями, навіть із УВО, що якийсь час переносила через кордон мою кореспонденцію. Я надсилав листи до знайомих різної політичної орієнтації: до Янка Пожариського; до Яна Гоппе, з яким до війни я не був близький, хоча група, яку він згромадив навколо себе, цікавила мене як одна з частин внутрішньосанаційної опозиції; до Студніцького; до Недзялковського, а після його вбивства німцями – до його вдови.

При цьому в мене не було жодної політичної мети. Насамперед ішлося про фінансову допомогу особам – навіть не організаціям, – яких я вважав цінними. Сам я не намагався склепати організацію, але, знаючи своїх кореспондентів, був певен, що вони ведуть якусь діяльність. Зрештою, перші відгуки були різними. Александер Бохенський мав, наприклад, проекти співпраці з німцями. Фантазував, що вони разом із Янушем Радзівіллом та іншими зможуть створити якийсь маріонетковий уряд. Я отримав від нього листівку звичайною поштою: «Не дурій, повертайся, ми робимо уряд».

У Бухаресті німці спробували зі мною сконтактувати. Посередником було їхнє посольство, але на розмову приїхала людина з Берліна. До Вольського, який перед війною

працював у посольстві в Румунії і знав увесь дипломатичний корпус, звернувся його знайомий радник німецького посольства із запитанням, чи він міг би організувати зустріч людини, що приїде з Німеччини, зі мною і з ним. Я відповів, що не маю нічого проти. Картину ситуації в Польщі я бачив, гадаю, досить правильно. Наприклад, про Пальміри я дізнався дуже швидко. Проте я вважав, що потрібно розмовляти, якщо є така нагода, щоб прозондувати іншу сторону й водночас окреслити умови якоїсь можливої співпраці, у цьому разі війни проти советів.

Я ні з ким цього не обговорював, але постфактум повідомив про все Рогера Рачинського. Тож десь у середині 1940 р. відбулася зустріч, у якій, крім мене, з польського боку взяли участь Владислав Вольський і Ришард Пестшинський. Німець, який на неї прийшов, хотів знати, чи було б можливо зав'язати співпрацю з Польщею і на яких умовах. Я відповів, що єдиною темою, на яку ми можемо розмовляти, є відновлення незалежності Польщі, але можна дискутувати на тему Гданська та коридора, від якого ми навіть готові відмовитися. Я також запевняв, що порозуміння з Польщею є вельми важливим для Німеччини через російську загрозу. Дуже ясно я озвучив тезу, що Німеччина без Польщі не зможе виграти війну з Росією. Це було моїм вихідним пунктом. Німець сприйняв його з певним скептицизмом, і на цьому все закінчилося. Мені відомо, що ця ж людина розмовляла з міністром Арцішевським.

Крім того, з Польщі приїжджало дуже багато людей, якими слід було займатися. Приїхали Цьолкош, Гросфельд та інші. Наприкінці року в Бухаресті з'явився професор Тенненбаум, з яким я раніше особисто не був знайомий. Він оселився в мене, ми потоваришували й чимало між собою розмовляли. Він був дуже цікавим економістом і симпатичним типом масона. Ми багато говорили, наприклад, про національне питання. Я тоді був у контакті з Мудрим, готовим виїхати на Захід

до Національної ради. Тенненбаум загорівся цією ідеєю. Він сказав мені, що їде до Франції, що він – друг Сікорського і що влаштує так, аби якнайшвидше було видано розпорядження запросити Мудрого, а при okazji додасть, щоб мене взяли керівником бюро зі справ меншин при Раді міністрів. І справді, невдовзі прийшла шифровка з призначенням мене на цю посаду та з розпорядженням, аби я якнайшвидше прибув до Парижа. Я вирішив прийняти це призначення. Проте до Франції я не доїхав, бо не міг отримати візу. Французьке посольство мало заборону видавати мені візу. Була й заборона давати мені військову візу.

Обидві заборони спричинив Кот, який мав до мене колосальні претензії за статтю Леона Козловського про масонство в Польщі, де його було названо одним із головних масонів. Кот дуже протестував проти цієї статті й був на мене лютий, чого й не приховував. З-поміж людей, названих у цій статті, порядно повівся тільки Стронський, про що я вже згадував. До того ж Кот вірив, що в Румунії є таємний санаційний уряд, який готується увійти до Польщі наприкінці переможної війни. І що я є представником цього уряду в Бухаресті, призначеним до Рогера Рачинського. Тому він вважав мене вельми небезпечною особою, за якою слід пильно стежити. Доводити ці плітки про діяльність «банди» проти Сікорського мала й присутність в Угорщині, а потім у Стамбулі Юзефа Віневича, мого дуже близького співробітника часів «Бунту молодих», який тоді займався кампанією підтримки конспіративної діяльності в Польщі.

Я і справді ставився до Сікорського й уряду Сікорського негативно. Від Сікорського мене відштовхнула його дрібязковість і мстивість. Він був людиною, для якої вирішальними були порахунки за минуле. Одразу після поразки санаційний табір був геть пригнічений і бажав лояльно співпрацювати. Проте всі пропозиції співпраці безапеляційно відкидалися.

Бек повідомив, що передасть усі матеріали, які є в його розпорядженні. А Сікорський, замість скористатися з цієї пропозиції, відповів йому грубощами. Так само повелися з усіма іншими. До цього долучилася зарозумілість і зухвалість попри цілковиту залежність від Франції. Не можна приходити до влади завдяки чужій державі. А Сікорського просунули французи, особливо через їхнього посла Ноеля. За кілька днів до вересневої катастрофи, коли уряд ще діяв, Сікорський з'явився в Бухаресті й у кабінеті військового аташе, полковника Закшевського, проводив наради за участі радника Понінського та посла Ноеля. Ще тоді почалася таємна діяльність на користь Сікорського і втеча щурів з корабля, що потопав.

Кандидатом від Мосціцького на його наступника був Соснковський, від якого не було жодної звістки. А оскільки Мосціцький, про що він розповів Рогерові Рачинському, цілковито довіряв порядності Веняви (як і Пілсудський, який призначив його збирати голоси під час різних голосувань у Головні інспекції Збройних сил, бо, як він сказав, «йому я можу довіряти, він не ошукає»), то призначив Веняву президентом з умовою, що той поступиться на користь генерала Соснковського, коли той знайдеться. Це не викликало застережень в англійців, у яких не було негативного ставлення до Веняви. Відхилення його кандидатури була справою рук французів і Сікорського. З'явилися й дивні ідеї. Наприклад, Ліберман цілком серйозно вважав, що слід відмовитися від утримування державності й повернутися до формули національного комітету. Едвард Рачинський з великими труднощами пояснив йому, що це питання посольств і взагалі усієї наявної легітимності та структури держави – не кажучи вже про армію, – чим жоден національний комітет не володітиме.

Я про все це знав, оскільки мав чудовий зв'язок із Францією завдяки тому, що там була Майя Прондзинська

та інші знайомі. Я отримував усю пресу й те, що через тривалий час приходило румунською дипломатичною поштою до Рогера Рачинського, тож мав поточну інформацію. Очевидно, чималу роль у поведінці Сікорського відіграло переконання, що такі дії, як призначення Веняви Мосціцьким, є спробами санаційного табору втримати владу. Однак не це було вирішальним, принаймні в перший період, бо тоді діячі санації без винятку були готові до лояльної співпраці. Відповіддю на це були депортації, відмова у праві в'їзду до Франції, а згодом – заслання на Острів змій або в Африку.

Унаслідок цього Сікорський, загрузивши в поборюванні санації, не здійснив реформи в армії. Йому не спало на думку те, що пропонував Прушинський, можливо, у трохи несерйозний спосіб: змінити офіцерський корпус. Авіацію та флот не потрібно було реформувати, бо вони від початку функціонували дуже добре. Проте сухопутні війська вимагали реорганізації. Здібних генералів було небагато. Нездар було безліч. Потрібно було оновити кадри, спертися на молодих. Цього Сікорський і його люди абсолютно не розуміли.

Сікорський побоювався пілсудчиків у Румунії як конкурентів, які можуть раніше за нього повернутися до Польщі, бо постійно пам'ятав про Дмовського та Пілсудського. Це було мислення партійними та персональними категоріями. А для мене питання Сміглого було дуже простим: він хотів виконати свій обов'язок порядного військового й узяти участь у боротьбі, без жодних амбіцій. Тому я намагався йому допомогти. Я і справді не мав, крім професора Тенненбаума, жодних стосунків з особами, близькими до Сікорського; я був пілсудчиком і знав людей цього кола, тоді як мої контакти з опозицією обмежувалися лише групою АВС з партії «Національно-радикальний табір» і соціалістами.

Це правда, що середовище «Бунту молодих» відрізнялося від орієнтації, яку очолював Сікорський. Вони були

профранцузькими, на нашу думку – занадто профранцузькими. Ми були набагато стриманішими стосовно Франції та Англії, а наші спроби порозумітися з Німеччиною були достатньо явними, щоб із нами контактів шукала й німецька сторона. Проте для прибічників Сікорського ці політичні розбіжності не були проблемою. Для них важливими були персональні питання; вони вважали, що я належу до «банди» пілсудчиків, яка хоче знову взяти владу в Польщі, й тому ставилися до мене з підозрою. Можливо, певну роль у цьому відіграли також мої висловлювання або листи з критичними щодо французів акцентами через те, що вони не вступили у війну попри обіцянки, через заблокування кредиту та через жахливу організацію польської армії у Франції.

Щоб змусити мене піти з посольства, нова команда Другого відділу, теж за намовою Кота, спробувала мене скомпрометувати; особливо активно моєю особою займався майор, а згодом полковник Орловський. Усі емігранти тоді хотіли їхати в якісь екзотичні країни, і їм були потрібні листи до румунського МЗС із проханням підтримати намагання одержати візи. Ці листи були друкованими папірцями, які не відігравали жодної ролі; кожен, хто приходив, отримував такий папірець. Однак мене звинуватили, що я видавав ці папірці за гроші.

Із Котом я тоді зустрівся тільки один раз. Він приятелював з Ігнацієм Клецинським, журналістом зі «Щоденного ілюстрованого кур'єра», який писав також і для «Політики». Колись ми в Бухаресті пішли на вечерю, під час якої я, з прияманним мені даром втручатися не у свої справи, почав пояснювати Котові, що нині трапилася єдина нагода омолодження й військового, й адміністративного апарату, бо ж не годиться спиратися на старі кадри, які частенько навіть не склали іспиту. Кот усе це вислухав, після чого відповів: «Будь ласка. Молоді підуть в армію, а урядуватимемо ми». Пізніше,

коли Чапський включив мене у Пропаганду, Кот спеціально приїхав із Каїру до Андерса з моїм досьє, яке свідчило, що я – людина вельми небезпечна і розтратник.

Демонізація моєї особи тривала дуже довго. В армії я також за дорученням Кота був під ретельним наглядом. У мене є наочний доказ. Коли я вже оселився у Франції, то потоваришував із паном Сорокою, діячем селянського руху, який зберігав частину архіву професора Кота. Якось він запросив мене до себе й запропонував передати мені деякі папери, бо «вони можуть Вас дуже зацікавити». І справді, я натрапив там на лист Адольфа Бохенського (написаний із Середнього Сходу до Англії), який перехопили люди Кота й оригінал якого зберігався в його архіві. Долучаю цього листа, бо він є вельми характерним:

КОПІЯ ТАЄМНО

ппор. Адольф Бохенський 29

Polisz Forses PAILForses

18/VII.43

прошу повернути 24/8 ЮК

Лист до Вацлава Збишевського

Любий Вацю!

Ніяк не скажеш, що ти мене надмірно псуєш листами, але я з терплячістю, гідною кращого застосування, раз на рік пишу тобі вже впродовж чотирьох років, і ще не отримав жодної відповіді.

Загальне становище тут дуже змінилося з часу від'їзду Міся, і можна сказати, що загальна атмосфера вельми похжавилася. Тут слід назвати два фактори, що вплинули на це. Насамперед оточення командувача армії на Сході. Воно

виявляє велику зацікавленість тими питаннями, які були предметом наших розмислів до війни. Ад'ютант командувача – Еугеніуш Любомирський, дуже симпатична людина, але без амбіцій у цьому напрямку. Офіцери-порученці – позмінно ротмістр **Клімковський** і полковник Бобінський. Про обох ти ще напевно в житті почувеш. Клімковський має шалений темперамент і те, що німці називають *Schlagfertigkeit*, він цікавиться питаннями Сходу. Напевно, на нього справляє вплив партія «Національно-радикальний табір», хоча остаточно кристалізація поглядів ще не відбулася, й він, власне, міг би прийняти бачення цих питань «Бунтом молодих». Звісно, тільки якщо йдеться про зовнішній зміст поглядів. Не думаю, що він дозрів до розуміння певного універсалістського підходу до цих тем, а також морального підґрунтя міжнародних стосунків. Що стосується про освіту та виховання, то він наразі не досягнув потрібного *niveau*. Я вельми інтенсивно контактував із ним упродовж кількох місяців, але зараз наші стосунки вже не є настільки тісними. Натомість **Бобінський** – це людина, яка в багатьох аспектах високо підноситься над пересічністю. Мені здається, що в майбутньому він, безсумнівно, відіграє вельми серйозну роль. Та, на жаль, він цікавиться цариною, якою я займаюся нині, а не колись. Проте й у цьому йому є що сказати, і він усе розуміє. Крім того, там є ще молодий **Стронський**, син Станіслава. Порівняно з нашим поколінням він слабенький, але сильніший, ніж молодше від нас покоління. Його погляди виробилися під впливом партії «Національно-радикальний табір», і в голові в нього притаманна цій організації каша. До того ж бідолаха полюбляє занадто часто заглядати до чарки.

Проте найважливішою людиною в оточенні є **Юзьо Чапський**. Цілковито наша людина, що стосується поглядів, несамовито енергійний і взагалі першорядний. Він великою

Серпень 1920. Єжи Гедройць – телефоніст в Командуванні
Генерального округу Варшави

1920-ті роки. Поручник Зацвіліховський

1930-ті роки. Міністр Антоній Роман

Травень 1938 року. Посол Рогер Рачинський
вручає вірчі грамоти в Бухаресті

1930-ті роки. Марія Прондзинська

Травень 1939 року. На облавку судна «Пілсудський»,
зліва направо: Єжи Гедройць, Бернард Зінгер, Люна Цехановська,
Ксаверій Прушинський – повернення зі Всесвітньої
виставки у Нью-Йорку

1940 рік. Маршалок Едвард Сміглий-Ридз,
інтернований у Драгославеце в Румунії

Квітень 1940. Підхорунжий чоти Адольф Бохенський у формі Підгалянської бригади перед посадкою на корабель до Норвегії

Свято Божого Тіла, 1941. Лятрун у Палестині. Перший ліворуч – Єжи Гедройць, четвертий ліворуч – Генрик Гедройць

Листопад 1943 року, Герцлія біля Тель-Авіва. Зліва направо:
Єжи Зеліцький, Юзеф Чапський, Єжи Гедройць

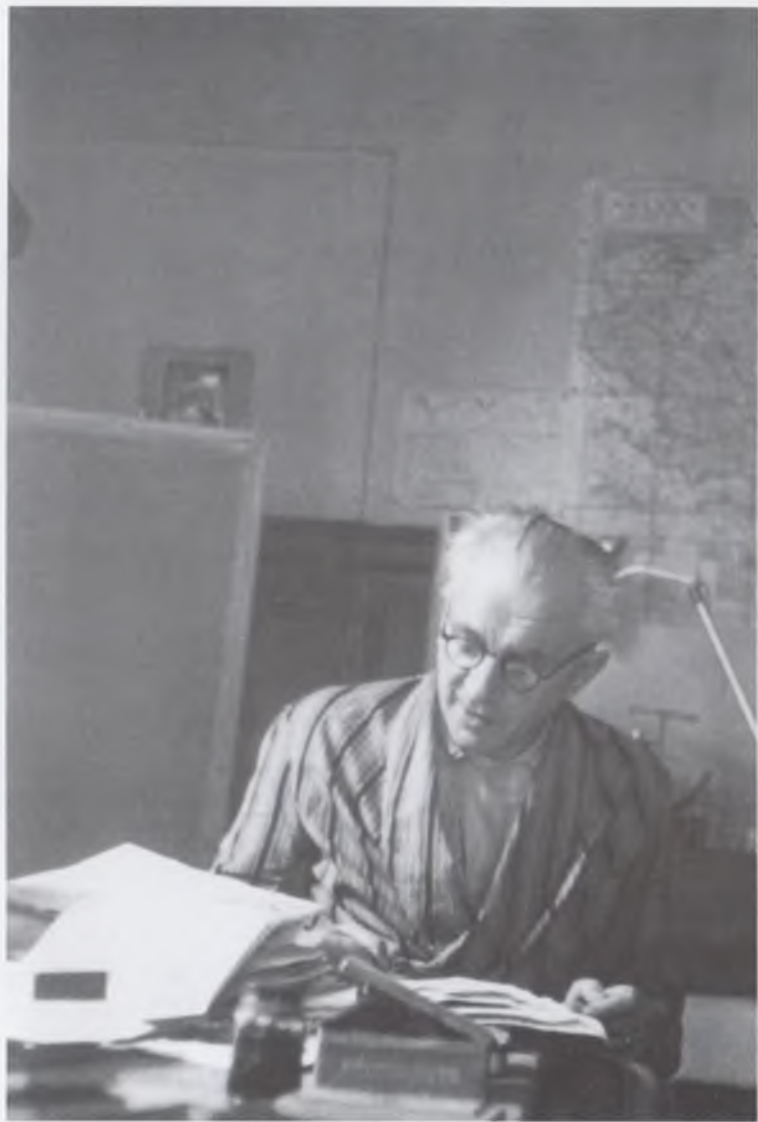
На першому плані ліворуч – генерал Владислав Андерс
і ротмістр Єжи Клімковський

1945 рік, Рим. Юліуш Мерошевський

Весна 1945 року. Єжи Гедройць і Юзеф Чапський

Літо 1948 року, Мезон-Ляфіт, авеню Корней, 1.
Єжи Стемповський. Світлина Генрика Гедройця

1958 рік, Гватемала. Анджей Бобковський

1940-ті роки, Париж. Єжи Гедройць

мірою врівноважує впливи Стронщини. Він очолює відділ освіти та пропаганди в армії на Сході.

Другим фактом, який я вважаю тут найважливішим, є те, що я (нарешті) витягнув з переднього краю **Юрека Гедройця** (нехай живе вічно) і запхнув його у пропаганду на посаду секретаря Чапського. Ти знайомий із ним настільки добре, щоб знати, що йому було цього достатньо, аби зовсім непомітно підпорядкувати собі найважливіші справи, звісно, з абсолютного відома Юзека Чапського, із яким ми перебуваємо в якнайтіснішій дружбі. Юрек Г. рік від року вдосконалюється і я цілком серйозно вважаю його в нашому поколінні найкращим **кандидатом на прем'єра**, якби ці кандидатури вибиралися згідно з критерієм справжньої цінності людини. Його найголовніші переваги – це мистецтво обходження з людьми, мистецтво організатора та діловитість. Однак слід визнати, що й у концептуальному плані він останнім часом дуже виріс. Що стосується характеру, то після випробувань у Румунії він став більшим буркотуном і вже не таким другом усього людства, як до того. Та загалом йому це пішло на користь.

Можна було б провести цікаву паралель між Місем Прушинським і Гедройцем. Місь, безсумнівно, дуже здібний військовий і чудово себе в цьому проявив. Гедройць не має жодних військових талантів і як почав свою військову службу з рівня стрільця, так і залишився ним до сьогодні. Вступити на курси підхорунжих відмовився. У Тобруці був увесь час, що, зрештою, не було аж таким приємним з огляду на град бомб. Натомість Місь зовсім позбавлений політичної жилки і загалом не має жодних сталих переконань, а лише особисті стосунки з людьми з найрізноманітніших таборів. Кот зробив його своїм секретарем чи чимось таким, що його схилило до написання якоїсь брошури про польсько-російські взаємини, як кажуть, жажливої, де він доводив, що це наші генії

надурили Сталіна з Молотовим. Зазначаю, що цього опусу я не читав, але мені розповідав про нього безсторонній і гідний віри Літинський. Зрештою, він пішов в авіацію, оскільки, наголошую, він має військові таланти і характер, але не в інших царинах. Він не розуміє, що людина повинна обрати собі якийсь напрямок чи якусь ідеологію і не змінювати її в залежності від серії сніданків. Я помилився щодо нього. У нього є всі вади і Ксаверія, і навіть (*horrible dictu*) Клещинського. Будь ласка, покажи йому цього листа, бо я хочу, щоб він знав, що я думаю про всю його «котіаду».

Гедройць – людина зовсім іншого гатунку. Взагалі неможливо собі уявити, щоб якийсь цикл сніданків міг змінити його лінію. Це він змінює людей, а не люди його. Мись, безсумнівно, вельми здібна людина, і я б хотів бачити його на міністерській посаді. Проте я б ніколи не поставив його реально керувати. А ось Гедройць – це *saracitas*, яка може дістатися туди, де вирішуються справи.

Повертаючись до більш земних речей – ти, здається, отримав запрошення працювати в тижневику «*Orzeł Biały*». Це орган Польської армії на Сході, який більш-менш опанували або співробітники колишньої «Політики», або ті, хто після війни почав себе з нею ідентифікувати. **Часопис дуже багатий і дуже слабо редагований Юзефом Понятовським з видання «Національна економіка».** Якщо тобі **потрібні гроші, то можу тобі гарантувати, що вони не скупитимуться.** Нещодавно я був у захваті від твого стилю в рецензії на Мацкевича та Моруа. «*Wiadomości Polskie*» – чудово редагований часопис, шкода, що його псує **графоманія Новаковського.** Я не розумію, як публіциста настільки низького рівня було допущено до такого гарного часопису. У **Ксаверія** найкращою була (справді) стаття щодо Росії. У тому, що він зазвичай пише, на жаль, забагато графоманії й постійного бажання

захопити читача своїми історичними знаннями, які перебувають під великим знаком запитання. Іноді це перетворюється на звичайнісіньку базгранину. Я з нетерпінням очікую на його книжку про Костюшка, хоча мене в ній дратує постійне прагнення підлестити всім поспіль. Тим не менше це великий публіцистичний таланти, але він не може писати на замовлення. Він повинен писати тоді, коли в нього справді є думка на межі літератури та політики.

Уяви, що я тут відкрив несподівано велику *capacitas* у царині, яка нас цікавить. Це такий собі **Ян Улятовський**, колишній прес-аташе посольства в Будапешті. Феноменально обдарована людина, не розумію, чому його досі так мало знають. Я довго розмовляв із **Котом**. Він здався мені сильною особистістю, що стосується характеру, і великим знавцем *de la chose politique*, але його концепції та розум не здаються мені цікавими. Напевно, він, бідака, читатиме цього листа. Дуже корисно так іноді довідатися правду про себе. Натомість він імпонує мені своїм справжнім незрівнянним демократизмом і бажанням розмовляти з кожним, хто до нього зголоситься. У теперішньому уряді він, безсумнівно, найвидатніша особа».

Коли після війни Кот опинився в Парижі, він перебував у дуже важкому матеріальному становищі. Мешкав у якомусь готельчику біля Опері, й у нього, як стало мені відомо, просто не було грошей, навіть заплатити за готель. Тоді я поїхав до нього й запропонував допомогу, тобто заплатити за готель; також слід було потурбуватися про близько п'ятдесят валізок його матеріалів і документів, переважно наукових. Тоді Кот на кілька днів оселився в нас, і ми дуже зблизилися, що не заважало йому й далі плекати свої різноманітні манії. Наприклад, він уперто твердив, що замах на Сікорського організували поляки. Андерса він не звинувачував, але говорив про нацистську групу в Першому корпусі в Англії.

Це був видатний учений, із яким негаразд повелася Марія Домбровська. Кот колись мені сказав, десь наприкінці сорокових, що хотів би виховати учня, який міг би продовжити його наукові дослідження. Тоді я його запитав, чи він не бере до уваги повернення на Батьківщину. Він відповів, що якби йому забезпечили можливість працювати й приділили секретаря, що знає латину, то він би негайно повернувся. Я написав до Марії Домбровської, виклавши всю цю історію і попрохавши, щоб вона зайнялася цією справою. А вона мені навіть не відповіла, хоча я знаю, що мій лист до неї дійшов. А вона ж повинна була позитивно ставитися до Кота, хоча б з огляду на Єжи Стемповського.

Посольство в Бухаресті було ліквідовано 4 листопада 1940 року. Представництво польських інтересів перейшло до чилійців, які виявилися агентами гестапо. Із послом Чилі було домовлено, що буде створено польське бюро, яке очолю я, а до його складу увійдуть, між іншими, Вольський, Пестшинський, майор Зем'янський і Сипневський. Незабаром приїхав Мікіцінський. Це була вельми таємнича фігура: російський єврей, який мав торгові інтереси з Чилі до війни і був у Варшаві її почесним консулом. Одразу після початку війни він з'явився у Стамбулі й почав займатися контрабандою між Польщею та Німеччиною: вивозив із Польщі різних пань (серед них була Соснковська) й завозив у Польщу величезні гроші. Він завоював довіру Кота, а оскільки в посольстві була велика кількість злотих, які лежали в підвалах, то він їх забирав і вивозив до Польщі. Слід сказати, що він це робив належним чином. Однак ми йому не довіряли. Згодом англійці, яких дуже непокоїла його діяльність у Стамбулі, викрали його, вивезли на Середній Схід і розстріляли.

Мікіцінського насамперед цікавило питання евакуації армії, чим займався Зем'янський. Коли ми відмовили йому в доступі до цих справ, він звільнив мене із займаної посади

в чилійському посольстві й поставив вимогу негайно виїхати з Румунії, нібито через наполягання румунської влади, що, звісно, було неправдою.

Англіїці не визнавали чилійського посольства, вони працювали лише з нами. Виконання службових обов'язків виглядало досить курйозно – у приватних квартирах, кав'ярнях і навіть у готелі «Athénée Palace», реквізованому німцями. Доступним для звичайної публіки був тільки перший поверх з їдальнею та читальнею. Там свої службові обов'язки виконував здебільшого Владек Вольський. Безсумнівно, це було найбезпечніше місце.

Із Бухареста мене вивезли англійці. Я товаришував зі співробітниками англійського посольства, особливо з Ганкі. Наше спілкування полегшувало те, що він був чудово обізнаний із польськими справами й розмовляв польською. Це були не лише особисті, а й офіційні стосунки: за дорученням Рачинського я ходив на конференції в англійському посольстві, в яких часто брав участь генеральний консул Дорен, вельми неприємна людина, напевно, представник англійської Двійки (Другого відділу). Там, наприклад, обговорювалася організація саботажу в Плоешті, щоб німці не могли використовувати румунську нафту, проте з цього нічого не вийшло. Коли англійці були змушені ліквідувати власне посольство, Ганкі приїхав до мене і сказав, що за дві години вони виїжджають і що мені треба їхати з ними, бо відповідно до їхньої інформації, мені загрожує небезпека. Із нами мала їхати й дочка дружини Бека, але в останню мить відмовилася.

Разом зі мною виїхала решта Польської секції. Залишився тільки майор Зем'янський, який здійснював військово-розвідницьку діяльність у рамках т. зв. «континентальної акції»: нею керував полковник Ковалевський у Лісабоні. До війни майор Зем'янський очолював охорону маршалка Пілсудського; у Румунії він перебував під прізвиськом

Мосцібродзький. Його подальша доля була трагічною. Наприкінці війни його заарештували німці, він переніс важке слідство, зазнав тортур. Потім потрапив до советів і був переданий Народній Польщі. Із польської в'язниці він вийшов із абсолютно підірваним здоров'ям. Я з ним товаришував і дуже його цінував. Намагався допомагати йому до кінця його життя.

Наше представництво мало нелегке завдання. Посольство виїхало у величезному поспіхові. Перевіряючи його приміщення після від'їзду, ми натрапили на підбірку дуже цінних карт Балканів, скрині зі зброєю та амуніцією (пістолети Vis. 35), якісь частини радіостанції. Зброю ми затопили в озері, карти я відвіз англійцям, які були просто щасливі, бо ті якраз були їм надзвичайно потрібні. На щастя, все це ми зробили дуже швидко, бо наступного дня відбувся наліт Залізної Гвардії на посольство. Під час усіх цих клопотів було кілька цікавих із погляду політики речей. У той час я підтримував вельми жваве листування з Норбертом Жабою, який працював у нашому представництві у Фінляндії. Ми успішно листувалися, застосовуючи симпатичне чорнило. Від нього я довідався, що у Фінляндії зростає концентрація німецьких військ. На жаль, цю інформацію й англійці, й наше посольство в Анкарі сприйняли з великим скептицизмом.

По-друге, вельми важливою була пропозиція Маню, очільника румунської Національно-селянської партії, який мав великий авторитет у румунському суспільстві. Владислав Вольський дуже добре знав його ще з довоєнного часу. Отже, Маню викликав його до себе й сповістив, що готовий таємно виїхати з Румунії й заснувати Комітет вільних румунів. Ми негайно передали цю інформацію у Стамбул, але відповіді так і не отримали. Важко тепер з'ясувати, чи це не зацікавило англійців, чи є прикладом польського нехлюйства.

У Стамбулі я залишався близько місяця. Я мусив здати звіт за період після виїзду посольства й очікував на прийняття в армію. Я вирішив не братися до якоїсь роботи. У Румунії я робив безліч важливих і цікавих речей, тому не надто поспішав до армії. Щоправда, я був звільнений від військової служби, але на комісії мені дали колоніальну категорію А. Із цього моменту закінчилися всі мої клопоти з Котом і Сікорським. Кот мав особливе ставлення до армії. Наприклад, був собі такий консул Канський, який займався діяльністю Національної партії в Бухаресті. Типовий ендек, із яким у мене були відносно добрі стосунки. Він перебував у великій війні з Котом. Коли він опинився у Стамбулі, його хотіли взяти в армію. На це Кот сказав: «Ні, так нищити його не можна. Я зроблю його генеральним консулом у Найробі». У розумінні Кота армія була засланням. Тож коли я опинився в армії, мене, на думку Кота, було замкнено й знешкоджено. Що не виключало подальшого спостереження.

АРМІЯ

Зі Стамбула я поїхав до Палестини, у Карпатську бригаду. Там я перебував у запасній частині на вишколі. Бохенський і Прушинські вже були в Єгипті, але негайно налагодили зі мною зв'язок. Підготовка тривала три місяці. Звідти ми поїхали до Єгипту, а потім був Тобрук. Для мене це були приємні канікули попри обстріли, бомбардування та нальоти, які псували нерви: чудове море, чудовий пляж. Карпатська бригада була надзвичайно інтелігентська, й у моєму схроні одразу виник дискусійний клуб: увечері там бували зустрічі та дискусії, що через певний час спричинило занепокоєння Другого відділу, який, очевидно, через відсутність інших за-

нять, пильно за нами стежив. Нас попередили, що таким розмовам тут не місце, а в Ердмана навіть забрали щоденник, який він вів, і не віддали; його або знищили, або він десь загубився, як чимало інших речей. Крім того, у транспортному відділі був Ігнацій Клещинський, який почав видавати часопис «За кермом у Тобруку» («Przy kierownicy w Tobruku»), а я йому допомагав. Часопис виходив на пакувальному папері й був дуже кумедний.

У наших дискусіях брали участь Ердман, Адзьо Бохенський, ще один письменник і поет, прізвища якого я не пам'ятаю (він згодом повернувся до Польщі), й чимало інших. Здебільшого ми дискутували про майбутнє, про облаштування Польщі після війни. Уявлення були досить революційними, особливо щодо соціальних питань; говорили про потрібність реформ, від армії почавши, причому підхід до них був радикальним. Я й сам був вельми радикально налаштований, особливо в галузі економіки та національної політики. Земельна реформа, як на мене, не могла розв'язати проблеми перенаселення на селі без інтенсивної індустріалізації, здатної поглинути безробітних. Питань державного ладу та конституції ми не зачіпали; мабуть, це нікого особливо не цікавило. Багато говорили про антисемітизм, можливо, тому, що в тій компанії було дуже багато євреїв, інтелігентів, переважно адвокатів. Тоді ми нічого не знали про знищення євреїв у Польщі, тому розмірковували про те, як подолати проблему єврейської бідноти. Взагалі про становище на Батьківщині ми знали дуже мало. Те, що просочувалося до Бухареста, здебільшого стосувалося військової царини, тобто руху Опору, і лише дуже малою мірою життя суспільства. А на Середній Схід жодні вістки з Польщі не долітали.

Із Тобрука нас перевели до Палестини, а звідти до Іраку. У Палестині в нас був спочатку період відпочинку після воєнних дій, які були вельми виснажливими й під час

яких Бригада зазнала значних втрат. Потім почалася дуже інтенсивна підготовка, здебільшого в галузі обслуговування автівок і мотоциклів, знання у цій галузі були геть недостатні. Що стосується мене, то я займався ще й освітньою діяльністю: організовував лекції для солдатів, бесіди тощо. Згодом, в Іраку, коли з'явилася армія Андерса, між ним і Бригадою виник сильний антагонізм. Це зайшло настільки далеко, що коли Чапський запропонував мені перейти до Відділу пропаганди, а я прийняв цю пропозицію, Копанський, який не був зі мною знайомий, щонайбільше про мене щось чув, сказав мені: «Якщо Вам буде там дуже погано, дайте знати, й ми негайно Вас повернемо». А мій командир, майор Возняк, запевнив: «Якщо буде потрібно, ми тебе відіб'ємо».

Коріння тут було глибшим, ніж звичайне армійське суперництво. Уже тоді поговорювали, що Андерс виступає проти Сікорського. Настрій Карпатської бригади був лояльним, просікорським; коли були інтриги Клімковського, то Бригада – тоді вже дивізія – була рішуче настроєна їх приборкати. А якби відбувся якийсь заколот з боку Андерса, то збунтувалася би дивізія. Згодом це змінилося завдяки тому, що Андерс, хай там як, але був чудовим воєначальником, який добре розумів солдата. Я пам'ятаю таку сцену з візиту Сікорського на Середній Схід: Сікорський проходить перед почесним караулом, зупиняється перед якимось солдатом, що плаче від розчулення; для нього це було величезне переживання, він стояв перед рятівником. А Сікорський із дерев'яним обличчям ставить кілька шаблонних питань, зупиняється перед наступним і говорить те саме. Дерев'яна людина. Натомість Андерс дуже безпосередньо ставився до людей і був вельми демократичним.

Візьмімо офіцерів з освітніх питань: переважно це були рядові, щонайбільше сержанти. У той час була запроваджена, а це була просто революція, посада т. зв. офіцера зі зв'язків

із громадськістю, в якого були зелені петлиці, грошове забезпечення на рівні підпоручника, право відвідувати офіцерську їдальню; словом, він ставав офіцером. Це була ініціатива Чапського і моя, але Андерс, ні хвилини не сперечаючись, пішов на це. Інший приклад: навчання. Ним займався, разом із нашим покійним другом майором Зеліцьким, полковник Александрович, чудова людина, ректор ветеринарної академії у Львові, який мав наукові заслуги й був у найкращому значенні цього слова гуманістом. Навчання він організував на найвищому рівні. Однак це було, мабуть, даремно. Коли я прийшов до Відділу пропаганди, то зав'язав контакти з Лехонем та польською еміграцією в Америці; я домовився з ними, що американці дадуть сто стипендій на навчання в політехнічних вишах. Я думав, що схопив Бога за бороду. А Александрович, до якого я з цим прийшов, розсердився на мене й сказав: «Якби мій син під час війни пішов навчатися, я би від нього відмовився». І ніхто не пішов. Після чого більшість цих чудово підготовлених Александровичем молодих людей загинула під Монте Кассіно. Ми не здатні були робити те, що прекрасно робили чехи: навчати й берегти людей.

Тільки-но почали прибувати люди із Советського Союзу, ще до Палестини, виник музей Другого корпусу Війська Польського, яким займався Валеріан Харкевич і який зібрав усі матеріали та звіти, що складають т. зв. архів Андерса, нині він перебуває в Стенфорді. Кожен, хто пройшов через Советський Союз, мав написати свої спогади. Це видатний матеріал. Солженіцин, який отримав дозвіл познайомитись із цим архівом, був глибоко вражений, оскільки знайшов там дані, про які нічого не знав, прізвища начальників окремих таборів тощо. Що стосується мене, то я довідався про те, що коїлося в Советському Союзі, лише від Чапського. Ми були трохи знайомі ще до війни, крім того, Чапський читав «Бунт молодих» і «Політику» й товаришував із Адзьом Бохенським.

Тому, з'явившись на Близькому Сході, він одразу залучив мене до Відділу пропаганди.

Перша наша розмова була досить непростюю. Я тоді сильно застудився і лежав у своєму наметі. Чапський прийшов із пропозицією перейти до Відділу пропаганди. А в мене тоді стався напад чорного песимізму: я сказав, що все це не має сенсу і нікуди я не поїду. Я гадав, що на цьому кінець. Однак Чапського це дуже вразило, і він почав наполягати дужче. Остаточно він мене переконав, показавши мені можливості цієї роботи, але ще більшу роль відіграло його дуже сердечне ставлення до мене, дружба, яка зав'язалася між нами майже одразу; у цей період Чапський був для мене дуже близькою людиною, найближчою після Рогера Рачинського. Майор Клімковський, офіцер-порученець Андерса, дуже підтримував ідею Чапського, оскільки хотів втягнути мене до своєї «мафії».

«Мафія», створена Клімковським в Іраку під гаслом «*salus reipublicae*» – була справою несерйозною, з баченням Польщі, яка сягає Смоленська; було надруковано навіть спеціальну мапу з такими кордонами, яку пізніше більшовики використали з пропагандистською метою. Клімковський був дуже динамічний, здавався людиною вельми рішучою та твердою. Щось у ньому було від ватажка розбійників. І хоча він був дуже примітивним – а може, саме тому – інтелектуали ним захоплювалися. Під його величезним впливом перебували Юзьо Чапський, Улятовський, Адзьо Бохенський. Я познайомився з ним іще в Бухаресті, бо він був першою людиною, що прибула з Польщі від Андерса: розповідав про Андерса, про ситуацію в Польщі і справив сильне враження. Його негайно відіслали до Парижа, звідки він повернувся до Польщі. Цей шлях він повторив кількаразово. Проте під час останнього приїзду прийшло розпорядження з Парижа розірвати з ним усі стосунки й затримати в Румунії, бо щодо нього є якісь

підозри. Клімковський приїхав з Парижа останнім потягом, який ішов через Італію напередодні того, як вона оголосила війну Франції. І зник раніше, ніж згадане розпорядження дійшло до нас; напевно, він відомими йому шляхами повернувся до Польщі.

Після повернення до Польщі його заарештували росіяни, й він потрапив на Луб'янку. Коли створювався Корпус, Андерс узяв його до себе, оскільки до війни він був у полку Андерса. Номінально він очолював якийсь полк, але фактично був довіреним ад'ютантом Андерса, займався його архівом, і Андерс брав його скрізь із собою, навіть на розмови зі Сталіним. Він у всіх викликав якусь довіру. Одним із тих, кого він причарував, був професор Кот, який під час перебування на Середньому Сході цілими годинами розмовляв із ним, так що серйозно говорили про те, що Клімковський займе якусь посаду в уряді; все це зайшло дуже далеко. На Середньому Сході йому сприяв англійський офіцер зв'язку при Андерсі – Галлс, доволі дивна постать, оскільки він був одружений із росіянокою, яка пройшла табори.

Коли я опинився у Відділі пропаганди, то дізнався від Юзя, що коли Другий корпус був у Росії, Клімковський вважав, що слід підбурити Кавказ й оволодіти ним, щоб відрізати Росію від нафти. Він вів голосні розмови на цю тему в наметі і щонайменше не приховував своїх поглядів. Це виглядало суцільною провокацією. Мої друзі прагнули, щоб я вступив до «мафії» Клімковського. Я відмовився. І тоді приїхав Клімковський. Розмова наша була короткою. Я сказав, що не довіряю йому та його організації, що він сприйняв навдивовижу спокійно: не протестував, не намагався мене переконати.

Після цього були невдалі проекти замаху на Сікорського під час його останніх відвідин Середнього Сходу. Я не знаю подробиць. Закінчилося все тим, що Андерс розпорядився

заарештувати Клімковського й забрати всі документи та матеріали, які в того були. Потім він був в англійській в'язниці в Єрусалимі, звідки його випустили наприкінці війни. Тоді він повернувся до Польщі, де опублікував кілька дуже неправдивих і антиандерсівських книжок.

Слід визнати, що Сікорський зрозумів, про що йдеться, й доволі вправно все розіграв. Він пообіцяв Андерсу відсунути Кота, щодо якого погодився, що він псує картину. Він зробив і кілька жестів на адресу пілсудчиків. Наприклад, наказав зіграти в генерала Вятра «Першу бригаду»¹, сказавши оркестрові: «Напевно, ви ще не забули». Вятр розтанув. Це були примітивні, але результативні прийоми. Згодом, уже в Гібралтарі, розмовляючи з Людвіком Лубенським, Сікорський обіцяв втрутитися у справу звільнення Бека, інтернованого в Румунії. Намовив його до цього Лубенський, який був секретарем Бека перед тим, як пішов до армії і став офіцером зв'язку в Гібралтарі, а потім – вірним ад'ютантом Андерса. Та зрештою Бек помер у Румунії; разом із ним у Румунії перебував мій міністр Антоній Роман. Коли совети вступили в Румунію, Роман повернувся до Польщі, де отримав посаду радника з економіки в Міністерстві зовнішньої торгівлі. На Захід його не випускали, але він їздив до Каїра та різних далеких країн, звідки писав мені листи.

¹ Першу Бригаду в складі Польських Легіонів, що воювали на боці Австро-Угорщини, створив у серпні 1914 р., а згодом командував нею Ю. Пілсудський; ветерани цього військового підрозділу були опорою пілсудчиківського руху, найважливішим кадровим резервом. Тут ідеться про виконання оркестром маршу «Ми, Перша Бригада», який пілсудчики ставили в один ряд із національним гімном Польщі. Цей жест мав символізувати спробу примирення з прихильниками Ю. Пілсудського в складі польської еміграційної армії, адже одразу після поразки восени 1939 р. чільні пілсудчики були звинувачені в розвалі країни та ув'язнені в концтаборах на території Франції й Британії. – *Прим. ред.*

Чапський майже одразу почав розповідати нам про те, що він пережив у Советському Союзі та про Катинь. Розмова на цю тему відбувалася здебільшого в позашляховику, яким ми їздили по пустелі, відвідуючи різноманітні місця, де стояло наше військо. Сидячи в позашляховику, загорнуті в мокрі простирадла, ми говорили й говорили. Потім був період спокійних розмов у Квізіл Рібаті, де ми мешкали чотири дні у тамтешній школі у зв'язку з організацією навчання в Другому корпусі і де ми здебільшого сиділи в якійсь арабській кав'ярні й балакали. Коли питання Катині стало публічним, позиція всього Другого корпусу з Андерсом на чолі була однозначно різкою. Думка армії, не лише мого оточення, була абсолютно одностайною. Ми всі вважали, що це треба прояснити до кінця. На цьому тлі окреслилися перші конфлікти Андерса із Сікорським.

Моя робота у Відділі пропаганди була спочатку чимось на зразок секретарювання в Чапського. Тоді я зайнявся реформуванням «Білого орла», який робився настільки невправно, що навіть не виходив вчасно. Тобто потрібно було організувати друкарню й привести до ладу саму редакцію, яка була настільки ж симпатичною, наскільки невмілою. Лише через кілька місяців я взявся до інших видань. Почав я зі створення щоденної газети. Власне, вона почала виходити ще в Багдаді з ініціативи Кота як видання т. зв. Польського інформаційного центру. Проте коли прийшов редактор Людвік Рубель, який одразу підпорядкувався Андерсові і зрадив Кота, з цього зробився часопис Корпусу.

Потім виникла щоденна газета в Палестині. Далі додалися книжки. Мені підпорядковувалися ще й такі видання, як «Parada», яке було, власне, англійським часописом, але ми мали вирішальний вплив на добір його співробітників і редакційну лінію. У цей період почалося моє знайомство з Мерошевським, хоча він твердив, чого я вже не пригадую,

що ми кілька разів зустрічалися в Румунії, де він за дорученням військового аташе їздив по таборах і проводив бесіди із солдатами. Перша зустріч, яку я пам'ятаю, була в «Parada». Вона була досить безбарвна. Лише в Римі в період ліквідації Другого корпусу ми познайомилися ближче й потоваришували.

В Іраку почалася і співпраця із Зосею. Коли я отримав призначення до Відділу пропаганди, я поїхав з Багдада до Квізіл Рібата. У потязі було страшенно гамірно, хтось голосно реготав, хтось голосно балакав, що мене вельми дратувало. Після приїзду мене поселили в якомусь наметі, як будь-якого солдафона. Наступного дня я прийшов у намет Чапського, щоб почати працювати, а тут якась жіночка-доброволець доволі безпардонно лізе до намету й питається про Чапського. Кажу: «Його немає». – «Тоді я почекаю». Я розлютився. Тож першу зустріч не назвеш вдалою. Згодом, у Багдаді, коли бюро Чапського почало працювати не так безалаберно, як доти, нас зблизила спільна праця.

У нас були такі видання: «Білий орел», «Dziennik żołnierza» («Щоденник солдата»), а потім у Барі ще й «Gazeta żołnierza» («Солдатська газета»). Моя роль щодо них полягала в редакційному нагляді: у підборі працівників і дискусіях з ними. У «Dziennik żołnierza» був дуже цікавий літературний додаток. Я намагався залучити туди всіх цікавих людей, особливо прозаїків і поетів. Я хотів також покращити для них умови. Майже всі вони були на фронті. Тому я під будь-яким приводом організовував зібрання літераторів чи журналістів, спершу в Тель-Авіві, пізніше в Неаполі, щоб вони могли отримати перепустки й приїхати на два-три дні. Для них це був певний перепочинок, а ми могли використати їх у редакції або замовити в них матеріали.

Ще в Палестині я перетнувся з Броневським, якого я до війни не знав. У мене були з ним дуже теплі стосунки.

Не настільки близькі, як із Мерошевським, бо вони тоді обидва страшенно пили й подобалися один одному. Ми друкували його вірші, що якийсь час були неначе передовицями. Це була моя ініціатива. Оскільки в нас були труднощі з цензурою, в мене виникла думка, що на вірш ніхто не зверне уваги. Цензура в нас була тільки англійська; в англійців були люди, які чудово знали польську і які повинні були пильнувати, щоб не трапилася жодна антисоветська стаття. Стосунки з ними були вельми непростими. Проте до віршів вони поставилися легковажно. Претензії в них виникли пізніше, коли вже годі було щось вдіяти.

Із польського боку в наші справи втручалось командування та Двійка (Другий відділ). Після статті під назвою «Лівія та Кассіно» в мене була суперечка з надзвичайно симпатичною і приязною до нас людиною – генералом Вісньовським. Статтю було проінтерпретовано як знеславлення Другого корпусу; як можна Монте Кассіно порівнювати з Тобруком? Разом із Юзефом Понятовським, який був головним редактором «Білого орла», нас викликали «на килим» і не лише вишпетили, а й покарали домашнім арештом за приниження рангу Монте Кассіно.

Крім Броневського, я познайомився з кількома іншими поетами: Белятовичем, Олеховським, Мендзижецьким, який був підхорунжим у якомусь полку артилерії й дуже залицявся до Зосі. Із Густавом Грудзінським я познайомився пізніше, вже після Монте Кассіно, пообіді, коли він ішов у військово училище. Тоді я не знав нічого з того, що він написав, але ми потоваришували й домовилися, що після закінчення курсів він домагатиметься призначення до «Білого орла», що і вдалося влаштувати без особливих труднощів.

Книжками я займався вже в Римі. Доти це не було потрібне. В Єрусалимі діяло видавництво Шарфа, яке організував

Лукаш Курдибаха і де було створено гарну бібліотеку. Діяв і полковник Твожидло, який видавав різні тексти на гектографі, й не лише військові статuti. Яніна Пілятова підготувала антологію на зразок довоєнної «Mówią wieki» («Говорять сторіччя»). У Римі я створив бібліотеку «Білого орла». Вибір назв був доволі випадковим. Я не збирався видавати класику. Мені йшлося про висвітлення сучасних політичних тем, про публіцистику. Я хотів мати можливість використовувати людей і матеріали з Англії та Сполучених Штатів. Я зв'язався з часописом під назвою «Tygodnik Polski», що його редагував Лехонь; я отримував від них різноманітний матеріал і сам чимало їм надсилав. Тоді в Лондоні була Майя Прондзинська. Через неї я намагався залучити до наших видань публіцистів, які мешкали в Лондоні, що підвищувало рівень і водночас було формою допомоги, оскільки в Корпусу було багато грошей і ми платили гарні гонорари.

Пізнього літа 1944 року – а не у 1943 році, як помилково надруковано в одному з інтерв'ю зі мною, – мене було усунуто з Відділу пропаганди. У цьому, напевно, відіграв роль тиск із Лондона. Однак також і те, що в мене зіпсувалися стосунки з Андерсом. У Лондоні застереження щодо мене були в Кукеля. Йому не подобалося, що репортажі та інші тексти для мене писав Ванькович. Він публікував тоді, наприклад, «Перські листи не-Монтеск'є». Кукель через це надіслав шифровку для Андерса, аби друкування їх було негайно припинено, бо воно може нашкочити польсько-іранським дипломатичним відносинам. Ванькович нічого надзвичайного не писав, репортажі як репортажі. Проте Кукель вважав їх вельми небезпечними. Андерсові тоді були дуже потрібні нормальні стосунки з Міколайчиком, тож він використав нагоду мене усунути, оскільки певні аспекти моєї діяльності різні люди вважали шкідливими.

Позиція Андерса щодо мене була віддзеркаленням його стосунків із Чапським. Чапський дуже тісно й добре контактував із ним доти, доки був коло нього. Коли ж Андерс залишився на Півдні Італії, а Чапський опинився в Римі, зв'язок між ними послабився. Між мною та Андерсом не було жодних суттєвих розбіжностей ані в позиції щодо Росії, ані в позиції щодо Варшавського повстання. Однак Андерс у своєму ставленні до людей завжди керувався особистими мотивами. Коли вплив Чапського послабився, його думку про мене почав формувати полковник Бонкевич, працівник Двійки (Другого відділу), який був дуже негативно налаштований щодо мене, мабуть, переважно через мою надмірну, на його думку, незалежність у видавничій політиці. Він вирішив змінити весь склад Відділу пропаганди. Отже, Юзя відіслали до Парижа, аби він створив там представництво Другого корпусу, усунули Юзя Зеліцького, який був заступником Чапського; залишалося позбутися мене. На моє місце прийшов поручник Тельмани, який був виучеником Бонкевича.

Тоді мене відіслали до Галліполі, до навчального бронетанкового центру, щоб нарешті зробити з мене офіцера. То був великий центр, де були вищі й нижчі курси. Я провів там кілька місяців і відморозив руки. Моє навчання було поверховим, і ніхто не ставився до нього занадто серйозно. Мені доручили завдання офіцера з освіти. Звідти я поїхав унаслідок телеграми Андерса, яка викликала мене до Лондона. Це врятувало мене від події, котру хто зна, як би я пережив. Я отримав від очільника центру, полковника Шостака, доручення приготувати урочисті збори на честь Пілсудського й написати доповідь. Я в житті ніколи не говорив на публіку й не знав, як із цим упоратися. На щастя, зненацька прийшла телеграма від Андерса, що викликала мене невідкладно до Лондона. Тому Шостак чимшвидше відіслав мене до Рима, й ці урочисті збори мене оминули.

У цій справі були свої залаштункові відносини. Додатковою причиною, через яку Бонкевич ставився до мене неприязно, були мої стосунки з Незбжицьким. Бонкевич дивився на нього зизим оком, оскільки через нього чимало постраждав у советській неволі. До війни він очолював навчальне бюро Другого відділу; коли він опинився у советській неволі, НКВД, чи як воно тоді звалося, цікавилось діяльністю цього відділу й особливо Незбжицьким, його нелюдськи катували. Коли Незбжицький приїхав до Італії читати якісь лекції й зустрівся з Бонкевичем, той одразу сказав йому: «А я через Вас чимало вистраждав».

Я товаришував із Незбжицьким іще з довоєнних часів. Він був надзвичайно розумний і симпатичний; дуже мені допоміг в отриманні інформації про Советський Союз. Ще дуже молодим Незбжицький діяв у Польській військовій організації в Україні й був виучеником старого Стемповського та Юзевського. Він був офіцером у підрозділах Петлюри. Коли все це закінчилося, його прийняли до Другого відділу за рекомендацією Пілсудського, який пам'ятав його ще з давніх часів. У період, коли Петлюра був уже в Крем'янці, Незбжицький приїхав у Варшаву до Стемповського у гарній формі українського осавула. У Стемповського тоді був Юзевський, який вирішив, що його обов'язково треба повести до Пілсудського, бо він може його зацікавити. Вони поїхали до Бельведера. Пілсудський подивився на гарний мундир Незбжицького і сказав: «Що ж, хлопче, це у нафталін. А ти берися до роботи». Так мені розповідали про це і Стемповський, і Незбжицький.

Незбжицький зайняв прометеївську позицію², був прихильником польсько-української співпраці і дуже допо-

² Прометеїзм – у міжвоєнній Польщі рух еміграційних політичних організацій вихідців із колишньої Російської імперії (українців, кубанських і донських козаків, грузинів, вірменів, киримли, народів Кав-

магав Бончковському у виданні «Польсько-українського бюлетеня». Я познайомився з ним, як я вже згадував, через Зацвіліховського, оскільки він, як і я, був членом цієї кумедної «мафії», яку створив Зацвіліховський. Проте ці двоє не любили один одного, бо Незбжицький заздри в Зацвіліховському через його роль та становище. Незбжицький, який почав робити кар'єру безпосередньо перед початком війни при Сміглому, у вересні опинився в Румунії, звідти виїхав до Франції, де його було інтерновано в Серизі; зрозуміло, що Париж Сікорського не був до нього привітним, тому він став, як і чимало інших, жертвою чистки Другого відділу. Після поразки Франції Незбжицький опинився в Лондоні. Там його послали на Острів змій, куди інтернували незручних пілсудчиків, Домба-Бернацького та інших. Його становище змінилося лише після приходу Сікорського.

Тоді він розпочав публіцистичну діяльність. Потоваришував із Прагером, який доручив йому підготовку різних опрацювань і пам'ятних записок і з яким він був близький. Через Юліуша Саковського мав дружні зв'язки з «Вістями», тож за лаштунками цього маленького світу він почав відігравати певну роль. Це, власне, й було причиною того, що Андерс викликав мене до Лондона. Андерс дуже прагнув стати Головнокомандувачем, обов'язки якого він виконував, але яким не був. Тодішній уряд ставився до нього щонайменше з недовірою, оскільки він не був частиною цього світу. Тож коли Адам Прагер під впливом Незбжицького звернувся до Андерса, аби той дозволив мені приїхати до Лондона у Міністерство інформації, де я мав стати директором континентального департаменту, Андерс охоче погодився, бо розраховував, що

казу тощо), метою якого була координація їх зусиль у боротьбі за створення своїх національних держав та розвал СРСР/Росії; пілсудчики підтримували прометеїзм як частину федералістського проекту в Центральній-Східній Європі. – Прим. ред.

я зможу використати гарні стосунки з Прагером, аби схилити того підтримати кандидатуру Андерса на Головнокомандувача. Це був дуже прозорий розрахунок. Отже, після приїзду до Лондона я з'явився з рапортом до Андерса, який прийняв мене, наче нічого й не було. Прагер і справді почав підтримувати Андерса в Раді міністрів, тож це завдання я виконав. Однак Андерсові це не надто допомогло, бо Прагера забалотували й ухвалили призначити Головнокомандувачем Коморовського-Бура.

Мої гарні стосунки з Незбжицьким тривали ще кілька років і закінчилися вельми драматично. Він займав украй непримиренну позицію. Писав для «Syrena» – був такий часопис у Парижі. На тлі політичних розбіжностей між нами виникали серйозні сутички, тож стосунки поступово ставали холоднішими. Останнім приводом до розірвання взаємин була справа Мілоша. Проте у Лондоні ми співпрацювали. Континентальний департамент займався пропагандистсько-інформаційною діяльністю на території Європи. Тоді було організовано представництво в Парижі, керівником якого став Чапський, а згодом додалася дуже нелегка робота з ліквідації, треба було згорнути всі філії уряду на Середньому Сході: Польський інформаційний центр, видавництво Шарфа, яке мало чимало відділень, тощо. Потрібно було докласти неабияких зусиль, у тому числі фінансових, аби дати людям якусь вихідну допомогу.

Одна зі справ, якими я тоді займався, стосувалася Броневського. Шарф видав книгу його віршів «Дерево відчаю». А оскільки Броневський вирішив повернутися до Польщі, його вважали зрадником: книгу усунули з продажу, а гонорар не заплатили. Я вважав це нонсенсом і за згодою Прагера зробив так, що книга повернулася у продаж, а гонорар Броневський отримав. Це був найразючіший випадок, але й інші були не легшими. У Палестині виник ендецький

осередок, який за будь-яку ціну хотів отримувати «Gazeta Polska», тож мені довелося туди поїхати, щоб усе влаштувати. Інформаційно-пропагандистська діяльність перебувала радше на другому плані. Крім представництва Чапського, яке щось робило, певні можливості окреслилися й у Португалії завдяки полковникові Ковалевському, який мав там гарні зв'язки. Оце було й усе.

АНДЕРС

Уперше я почув прізвище Андерса у зв'язку із травневим замахом. Це був єдиний офіцер, до якого, хоча він виступив на боці президента Войцеховського, Пілсудський поставився дуже позитивно: він вважав, що Андерс повівся гідно, діючи відповідно до армійської дисципліни, але без жодних політичних комбінацій. З іншого боку, на Андерса тоді активно нападали за те, що він буцімто годував власних коней полковим фуражем та інше в цьому ж роді. Тож його прізвище було доволі відоме. Згодом доходили звістки з військових навчань, де він прекрасно себе показував й отримував схвальні відгуки.

Знову я почув про Андерса лише наприкінці 1939 року від Клімковського, який прибув до Бухареста як його посланець чи кур'єр, здивувавши всіх. Тоді ми дізналися, що Андерс воював і був поранений. Згодом, коли я вже був у Карпатській бригаді, почали складати список людей, які знають російську і були б не проти поїхати в Росію, щоб стати інструкторами у війську Андерса. Я зголосився, бо мене це вельми зацікавило, але все це починання зійшло нанівець.

Із солдатами Андерса ми перетнулися в Єгипті, а згодом в Іраку, коли до Карпатської бригади, що її розширювали до розмірів дивізії, прибуло перше поповнення. У Карпатській

бригаді до них поставилися радше недоброзичливо. Бригада була особливим військом, дуже інтелігентським, дисципліна в ньому кульгала. Нікому й на гадку не спадало віддавати честь сержантові або підхорунжому. А тут з'явилися довоєнні солдати, поголені, дисципліновані, які навіть старшому солдатів хвацько віддавали честь, що вельми не подобалося. Крім того, Карпатська бригада дуже англівувалася. Солдати могли ходити в коричневих черевиках, що було зарезервовано тільки за офіцерами, але стало загальною модою. Бригада відрізнялася від прибульців зі Сходу і стилем життя. Ті натерпілися від голоду. У них був просто пунктик. Кожен прагнув забезпечити себе від голоду, збираючи сухарі й тримаючи їх у мішку під ліжком. Пересічного солдата бригади це і зворушувало, і дратувало. Власне, у Карпатській бригаді не було людей, які пройшли Росію. Спогади про це сприймалися з недовірою, неначе екзотичні оповідки. Тому стосовно солдатів Андерса виникло почуття інакшості. Про них повсюдно говорили: «ці православні» або «ці ліві». Карпатська бригада товаришувала з австралійцями, й недоброзичливе ставлення до людей із Росії захопило і їх.

Коли можна було, отримавши перепустку, поїхати до Тель-Авіва або Єрусалима, користувалися попутками, які їхали в той бік. Здебільшого це бувало ввечері. Тож коли їхала австралійська вантажівка, водій зіскакував і обмацував тих, що голосували: якщо в когось пояс був полотняний, то брав його, якщо пояс був шкіряний, то залишав. Шкіряні реміні мали прибульці з Росії. До цих проблем додалися згодом політичні розбіжності. Карпатська дивізія була вельми лояльна до Сікорського та уряду. Із певною недовірою там ставилися до Андерса, бо кружляли плітки про конфлікт між ним і Сікорським. Згодом інтенсивні навчання та воєнні дії все це нівелювали. Зрештою, ці розбіжності не мали жодного впливу на ставлення армії до Катині. Воно було однастайним.

Уперше я зустрівся з Андерсом особисто під час малих неофіційних зборів, які відбулися в нього за участі різних людей, до яких він ставився прихильно. Там були Збігнєв Раценський, Чапський, Здзіслав Бау; разом, мабуть, із сім'єю. Говорили якраз про Катинь і про те, що коли польський уряд прийме советську версію, буцімто Катинь чинили німці, то військо повинно перестати йому коритися. Звісно, це були просто дискусії. Сам Андерс слухав, але не втручався в розмову. Ті, хто говорив, висловлювалися цілком вільно. Вважали навіть, що треба підготувати наказ по армії, де було би пояснено, чому виник бунт. Андерс тоді не справив на мене якогось особливого враження.

Інакше склалося під час подорожі Сікорського на Середній Схід, коли я побачив різницю між ним та Андерсом. Андерс прекрасно знав прізвища людей, кожного пам'ятав, умів порозумітися із солдатом, одразу зав'язати якусь нитку симпатії з ним. Натомість Сікорський, про що я вже писав, був людиною дерев'яною, позбавленою інтуїції. Тому Андерс в армії був надзвичайно популярним.

Пізніше в мене з ним було достатньо розмов на різні теми. У Корпусі було чимало українців, які назвалися в Росії римо-католиками, бо інакше їм би не дозволили виїхати. Андерс одразу погодився, щоб вони могли внести виправлення у свої документи і записатися греко-католиками без жодних наслідків. Також він беззастережно погодився видати греко-католицький молитовник українською мовою, у слушності чого я переконав єпископа Гавліну, людину дуже розумну. Коли другий корпус переїжджав до Італії, відбулося масове дезертирство солдатів-євреїв. Попри дуже сильний тиск англійців Андерс заборонив їх переслідувати. Це впливало, мабуть, із того, що він високо цінував єврейський незалежницький рух. Тому за його дорученням Зеліцький вів перемовини з Бегіном і з підпільними єврейськими організаціями, щоб запевнити

їх у доброзичливому нейтралітеті Другого корпусу, який не мав наміру реалізовувати англійську політику в Палестині. А про демократизм Андерса говорить те, що він, не вагаючись, прийняв нашу концепцію створення інституту ПРО, про що вже йшлося раніше.

До Андерса я приходив здебільшого з Юзьом. Дуже приємною рисою характеру першого була відраза до будь-якої військової муштри. Коли мене послали на конференцію в Каїрі у справі паперу, призначеного для преси, де треба було воювати з т. зв. ПІЦ Кота, що суперничав із військом, виникло непорозуміння, бо офіцери не могли зрозуміти, що уповноваженим їде звичайний рядовий, а водієм є капрал. Розлючений Андерс особисто ходив по наметах і, клянучи своїх офіцерів, викидав усі папери, аби уможливити цю подорож. Іншою привабливою рисою Андерса було те, що він швидко й уміло ухвалював рішення. У нього було багато здорового глузду, але він легко підпадав під вплив. Юзя він дуже любив і цінував, оскільки той був офіцером його полку під час більшовицької війни. А Юзь вирішував із ним усі справи завдяки тому, що був у нього щодня під час першого сніданку, коли Андерс ще був у ліжку й розглядав усі справи. Це витворило вельми своєрідні стосунки. В Італії, коли Відділ пропаганди був у Неаполі чи Римі, а Андерс на фронті, ці взаємини настільки послабилися, що Юзя підсиділи, й він пішов. Тоді Андерс опинився під впливом полковника Бонкевича, людини дуже розумної, але з ментальністю Другого відділу, і з яким я був у дуже напружених стосунках. Про це я вже казав.

В італійський період я бачив Андерса кілька разів через конфлікти з англійською цензурою. Андерс захищав нашу позицію. Пізніше я був у нього в Лондоні з питання створення Літературного інституту. Він не був ентузіастом цього проекту, бо вірив, що невдовзі почнеться війна, але не мав нічого проти й підписав наказ про створення інституту

з призначенням мене директором. Переважно його цікавила та наша діяльність, яка допомагала армії. Проте моїх аргументів, що треба мати й далекосяжніші плани, він просто не брав до відома.

Після війни я завжди заходив до нього, коли бував у Лондоні, а це було доволі часто. Під час корейської війни я намагався його переконати, що він повинен закликати поляків у Сполучених Штатах вступати до армії. Я пояснював йому, що американці мають комплекс самотності та що такий заклик справить велике враження на американську громадську думку. Я вельми цинічно говорив, що призов уже оголошено і що ті, хто має йти до армії, і так підуть. Андерс почав викручуватися, що не може поїхати з Лондона, оскільки не може залишити солдатів. Я запитую: яких солдатів? На що він мені відповідає, що полкові кола. Я сказав, що в Лондоні досить генералів, які можуть його заступити на час доволі короткої відсутності. Тоді Андерс рознервувався і сказав: «Пане поручнику, я ж не Пілсудський». На що я клацнув закаблуками, сказавши: «Так точно, пане генерале. Ви – не Пілсудський». І вийшов.

Інших зустрічей з Андерсом я не пам'ятаю, хоча й бачив його побіжно, коли він приїжджав до Франції. Різноманітні питання я залагоджував із ним через Людвика Лубенського, який був його довіреним ад'ютантом, або через Еугеніуша Любомирського. В його найближчому оточенні було кілька осіб, з якими я був у гарних стосунках. І були такі, які мене щиро не терпіли. Першість серед цих останніх належала Здзіславу Сталю. Це був похмурий ендек. До війни я був з ним не дуже добре знайомий, хоча зустрічався з Пестшинським і з усією групою вихідців із Національної партії, які вступили у Безпартійний блок співпраці з урядом. Побачив я його вже в Іраку.

У перших підрозділах Андерса, які прийшли на Середній Схід, була пані Лігія Жулкевська-Жолондковська. Я тоді був у транспортному відділі, а їхній табір був неподалік від нашого. Пані Жулкевська розповідала вельми цікаві речі про Росію: про Архангельськ, про лісозаготівлі, про реакцію білорусів, вивезених до Архангельської області, які вірили – коли прийшла звістка про початок війни, – що Пілсудський іде їх визволяти. Це було переконливо – тим більше, що пані Жолкевська не приховувала своїх комуністичних поглядів. Вона була дуже ідейною комуністкою, але чудово порядкувала культурно-просвітницькою діяльністю й робила це дуже порядно, без жодних пропагандистських акцентів. Згодом із нею познайомився Юзьо, і ми трохи «взяли її під крило».

Зненацька Сталь почав її переслідувати як комуністку, доводячи, що її конче слід усунути від роботи, аби вона не деморалізувала солдатів. На цю тему в нас було кілька сутичок. Однак Сталь на поліг на своєму, тож пані Жолкевська потім працювала у шпиталі медсестрою. Якось вона отримала перепустку й поїхала відвідати когось в Анкону. На дорозі біля цього міста було знайдено її мертве тіло. Вона була гола, зв'язана колючим дротом, жорстоко вбита. Я був переконаний, що це зробив польський Другий відділ, але в мене, звісно, не було жодних доказів. Хоча ми з Чапським лютували, намагаючись з'ясувати цю справу й покарати винних, але так і не змогли дізнатися, що ж сталося.

Сталь був неймовірно брутальним. І щиро не зносив «Культури». А водночас мав, на жаль, певний вплив на Андерса, хоча ніколи не належав до його близького оточення. Так само й Пестшинський, людина вельми м'яка, дуже незлюбив «Культуру», частково через заздрість. «Білий орел», який він редагував і після війни, на нас не нападав, але було виразне ігнорування «Культури» чи навіть моєї особи. Осо-

бливо була цілковито загушована моя роль в історії видання «Білого орла».

Андерс був, безсумнівно, видатним військовиком на рівні командувача корпусу чи армії. Та не думаю, що він був кращим Головнокомандувачем, ніж Сміглий. Проте в умовах еміграції він був кращим від усіх інших. Його популярність в еміграційних колах, справді величезна, випливала насамперед з того, що це була воєнна еміграція. Тут відіграла роль прив'язаність до командира й легенда Монте Кассіно. Мабуть, тому різні політичні кола хотіли б мати на посаді Головнокомандувача когось не настільки яскравого. Проте я й досі не розумію, як можна було зробити Головнокомандувачем Коморовського-Бура.

Єдиним польським генералом, який здобував перемогу в цій війни, був Андерс. Робити Головнокомандувачем Коморовського-Бура, відповідального за Варшавське повстання, яке він провалив, і тоді, коли він був інтернований, було, на мою думку, божевіллям. Це випливало з типово польського культу мучеництва. Крім того, Андерс представляв Другий корпус, який на терені Лондона був чужорідним тілом.

Андерс був небезпечним ще й тому, що розпоряджався великими грошима: різноманітними фондами Другого корпусу, якими він довший час управляв, аж вони поступово вичерпалися. І, нарешті, він не був лояльним до уряду, а провадив власну політику, стосовно чого я не маю до нього претензій. При цьому він занадто поступався англійцям, як і всі генерали. Вони самостійно вели перемовини з англійцями про демобілізацію і в результаті забули, наприклад, про солдатів 1939 року, т. зв. «вереснівців», які опинилися у шталагах³ на території Німеччини, та про вояків Армії Крайової.

³ Шталаг – різновид таборів, де утримували військовополонених рядового та сержантського складу, офіцери перебували в офілагах. – Прим. ред.

Коли відбувся розрив із Залеським і виникла Рада національної єдності, Андерс пішов із нею, а не із Залеським. Приводів для суперечок було кілька. Насамперед ставилася під питання законність Залеського як наступника Рачкевича. Адже на це місце було призначено Арцішевського, але в останню мить Рачкевич, ні з ким не порадившись, змінив рішення. Усім було відомо, що Залеський мав на нього величезний вплив і постійно ним маніпулював. Щоправда, квітнева конституція давала президентові право визначати наступника, але паризькі перемовини 1939 року встановили, що не можна цього робити без згоди партій. Позиція Андерса у цьому питанні частково була продиктована честолюбством. Він не був людиною, яка б, як Пілсудський, оголосила себе маршалком. У нього мав бути папірець із підписом. Коли Залеський призначив його генералом армії, то перестав бути йому потрібним. Кажучи це, я, можливо, несправедливий до Андерса. Та я переконаний, що йому завжди була потрібна якась підтримка. У суперечці між Залеським і «Радою трьох» «Культура» не висловила якоїсь позиції. Ми вважали, що все це несерйозно. Проте наші симпатії були на боці «Ради трьох», оскільки в оточенні Залеського були здебільшого посередності.

Андерсові було притаманне спокійне ставлення до стану речей на Батьківщині. Він не був запеклим антагоністом Народної Польщі. Умів поводитися належно, хоча й піддавався тискові різних людей, таких як Сталь. У міжнародній політиці він не використав можливостей, щоправда, дуже слабких, аби діяти на користь польській справі, скориставшись, наприклад, доброзичливістю де Голля. Де Голль заявив після приходу до влади, що завжди прийме трьох поляків: Андерса, Каєтана Моравського та Юзефа Чапського. Однак тривалий час не вдавалося намовити Андерса приїхати до Парижа. А коли він приїхав, то під час зустрічі з де Голлем порушував питання,

з погляду міжнародної політики, друго- чи навіть третьорядні, такі, як допомога фронтовикам та інші житейські справи. Про жодні політичні питання він і не згадав, і нічого в цьому плані не досяг. Важко ставити це йому на карб, бо навіть такі досвідчені політики, як Каетан Моравський чи Едвард Рачинський, не мали жодних успіхів.

Він до кінця приязно ставився до Юзя. Підвищуючи його до звання підполковника, він написав йому приблизно такого листа: «Любий Юзю, знаю, що ти про це думаєш, але зроби це для мене й прийми підвищення». А його ставлення до «Культури» було, зрештою, непоганим. Він нам не симпатизував, але зберігав доброзичливу толерантність. У підсумку я вважаю, що попри всі недоліки Андерса, його слід оцінити якнайпозитивніше. Він, безсумнівно, був найвидатнішою фігурою еміграції.

Частина III

ЕМІГРАЦІЯ

ВИНИКНЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ІНСТИТУТУ: РИМ

В останній період війни я почав думати про створення якоїсь організації в разі катастрофи, тобто якщо союзники відмовляться визнавати польський уряд. Я гадав, що найкраще було б створити осередки, пристосовані до тривалого існування; я хотів зберегти різні інституції, які займалися пропагандою, наприклад, «Dziennik Polski», що, проте не отримало схвалення в Лондоні, навіть у Прагера. Мої ідеї зібрати гроші на друкарню й інші такі ж цілі сприймалися неохоче. Усі вірили, що наявний стан речей триватиме нескінченно; перспективи різкої ліквідації польських інституцій не бралися до уваги. Внаслідок цього, наприклад, газета «Dziennik Polski» була Прагером забезпечена лише на п'ятнадцять років, після чого вона мала перейти у власність Конгресу поляків Америки. Проте ніхто не вірив, що вона так довго виходитиме в Лондоні.

Так само в дивізії генерала Мачека, де здійснювалася цікава культурно-видавнича робота, в чому значну роль відіграв Єленський, теж було занапащено чимало можли-

востей, бо Мачека це аж ніяк не цікавило. Я думав тоді про реквізицію в Німеччині друкарського обладнання для наших потреб, але не знайшов розуміння. Я відрізнявся від політичних і військових очільників, бо вважав, що на нас чекає тривала еміграція, а вони розраховували на наступну війну або на повернення у Польщу, а крім того, виявляли неприпустиму легковажність. Звісно, в Лондоні були люди, з якими я був у дружніх стосунках і які думали так само, як я, але якогось осередку, який би поділяв мої погляди, там не було. Тому я попросив знову відіслати мене до Другого корпусу, з якого мене відрядили, й повернувся до Рима з наміром створити видавництво, тобто Літературний інститут.

Це вимагало згоди Андерса, з яким перед від'їздом із Лондона я говорив на цю тему. Та хоча Андерс ухвалював рішення, великий вплив у командуванні мав Станіслав Герат. Він нам спеціально не допомагав. Та йшлося здебільшого про те, аби не перешкоджав. Герат намагався встроїти в Інститут своїх людей і забезпечити свій контроль. У цьому він був непоодиноким. Наприклад, міністр Фолькерський намагався з Лондона нав'язувати нам співробітників, скажімо, пана Павліковського, який був фахівцем із перекладу «Король-духа» і якого Фолькерський конче хотів включити в дирекцію Інституту. Щоправда, ми були військовим закладом і не підлягали міністерству, але сфери компетенції не були чітко розділені.

Герат був для мене великим розчаруванням. Під час якоїсь чергової кризи у Відділі пропаганди мені спало на думку зробити Герата заступником Юзя Чапського. Я гадав, що він відповідає цій посаді. Я намовив на це Юзя, який сказав про це Андерсові й отримав його згоду. Герат вельми неохоче, бо не хотів залишати полк, прийняв цю пропозицію. Однак одразу ж виявив себе дуже недемократичною людиною.

Наприклад, у Відділі пропаганди, де чимало людей не мали офіцерських звань, була спільна їдальня; ми всі там харчувалися: від водія до Чапського. Герат цього не міг проковтнути й поволі призвів до ліквідації цієї їдальні. Хоча він був офіцером запасу, капітаном зв'язку, але виявляв усі риси професійного військового.

У Римі я мешкав у реквізованому для потреб армії готелі «Massimo d'Azeglio», а згодом у пансіонаті, що, здається, мав назву «Patrizia» на Площі Іспанії. Та хоча я провів там купно майже два роки, жодних особливих спогадів з Рима в мене не збереглося. Товариське життя там було дуже бідне. У мене навіть не було вільного часу на екскурсії, і міста я насправді не знаю.

На місці я застав Густава. Й одразу викликав до Рима Зося та Зигмунта. Адже Зося через мене перебувала у свого роду засланні, бо працювала в оцадній касі солдатів Війська Польського в Анконі бухгалтером. Юліуш Понятовський, який займався тоді діяльністю польської УМСА (Християнської спілки молодих чоловіків) й видавав чимало книжок, хотів залишити Зося в себе, але йому не дозволили й заслали її до тієї контори, а потім перевели до Флоренції у «Dziennik żołnierza». Разом ми почали створювати Інститут. Генерал Вісньовський дав нам сто фунтів зі свого оперативного фонду й погодився дати нам позику з Армійського фонду на закупівлю друкарні. Цей фонд складався із заощаджень солдатів, керували ним дуже фахово, а нашу позику контролювала інтендатура.

Та крім цього, в нас не було жодних коштів на нашу діяльність. Тому ми почали «добувати» гроші інакше. Зигмунт Герц завдяки своїм знайомствам отримав у командуванні Корпусу величезну кількість бензину, який в Італії був на вагу золота. Він зберігався в одному з монастирів і продавався мірою потреби. Іншим товаром були речі з salvage, тобто

після демобілізації, що їх викидали англійці. Все це ми мали можливість забирати, наприклад, трохи пошкоджені намети, які ми у великій кількості продали італійській організації бойскаутів за доволі пристойну суму в кілька мільйонів лір. Так ми зібрали кошти на відкриття друкарні.

Однак труднощі чигали на кожному кроці. Перед від'їздом з Італії не лише кожна дивізія, а й чи не кожен батальйон або чота хотіли видрукувати свої пам'ятні альбоми. Ми це робили за плату. Були в нас і інші армійські замовлення: польсько-англійський і англо-польський словник, флотські альбоми, доручення військових представництв, які часом були розташовані в Лондоні, куди й треба було все це надсилати. А оскільки зв'язок між Італією та Англією діяв погано, із цим було чимало клопоту. Книжки, що їх ми видавали власним коштом, ми також надсилали до Лондона, де виникла фірма під назвою «Vistula», якою керував Александер Піскор за допомогою Майї Прондзинської. Фірма ця мала бути видавництвом і центром розповсюдження. Ми навіть надрукували для них книжку Піскора «Сім екселенцій й одна дама». Крім того, фірма мала займатися розповсюдженням наших книжок. Однак це закінчилося доволі невдало, оскільки Піскор із усім цим не впорався. Зрештою, він нам ні за що не заплатив, і нам довелося розірвати з ним стосунки.

Інститут створююся не як приватна фірма, а як армійська організація. До його складу входили тоді Зофія і Зигмунт Герці, Густав Герлінг-Грудзінський, Владислав Вонхала, доцент Тадеуш Сjuta, дуже цікавий і химерний науковець; ці двоє, які потім відсіялися, були нав'язані нам Гератом. Крім того, до нас було приставлено майора Сікорського з інтендантури. Він повинен був контролювати економічні питання. Очільник інтендантури полковник Вітек спочатку ставився до нас дуже недовіжливо, бо вся ця історія з друкарнею йому не подобалася, але згодом він став нашим великим другом.

У нашому внутрішньому поділі праці Зигмунт Герц займався питаннями торгівлі та стосунками з англійцями, з якими він умів чудово давати собі раду, так що вони сприяли нам у всьому; коли ми переїжджали до Франції, то отримали цілий вагон і могли забрати навіть улюблене крісло Зигмунта; зрештою, ми могли забрати із собою все, що хотіли, власне, без жодного контролю. Зося, крім іншого, займалася бухгалтерією, що було дуже складно.

Густав збирав матеріали для майбутніх видань, уклав антологію воєнних оповідань, перекладав книжку Кестлера «Розп'яття без хреста» і писав. Вонхала займався друкарнею. Густав уже тоді розмовляв італійською, але ще доволі слабо. Зигмунт міг порозумітися всіма мовами. Зося була здібна до мов, тому доволі добре давала собі раду. Та найкраще італійською серед нас розмовляв Сюта, який через це займався контактами з італійцями.

Володіючи друкарнею, ми повинні були складати звіти для податкової. Ми користувалися допомогою італійських адвокатів, але це все одно було дуже складно. Коли ми склали перший платіжний баланс, він показував вельми незначний прибуток. Адвокат схопився за голову: «Що це ви робите! Адже якщо ви покажете прибуток, італійські фіскальні органи збільшать його в сто разів, бо будуть впевнені, що ви їх ошукали. Слід показати дуже високий дефіцит, тоді фіскальні органи поділять його на сто; у кожному разі ви заплатите менше». Ця італійська система була для нас відкриттям.

Крім сплати податків, наші зв'язки з італійцями були радше обмеженими. Щоправда, ми видали дві книжки італійською: Кадена «Місто моєї матері» та Гостовця «Щоденник мандрівки до Австрії та Німеччини», оскільки припустили, що залишимося в Італії на довгий час і мали надію, що нам вдасться вийти на італійський ринок. Та це виявилось абсолютно нереальним. Друкарня була просто катастрофою.

Ніхто на цьому не знався. Ми опинились у глухому куті. Друкарнею дуже невміло зайнявся Вонхала, а тим часом почала зростати величезна кількість італійських конкурентів. Замовлення Другого корпусу з Лондона, на які я розраховував, закінчилися. Від кардинала Сапегі ми дізналися, що в Польщі дуже бракує релігійної літератури, тож ми припускали, що зможемо друкувати книжки для Польщі, профінансовані Ватиканом. Тому ми пішли з візитом до державного секретаря кардинала Монтіні, який став згодом Павлом VI, який прийняв нас, сказав польською «*Niech będzie pochwalony*»¹ й назвав нашу ініціативу вельми цікавою, але одразу ж додав, що у Ватикану немає на неї коштів.

Проект створення часопису виник зі спільних розмов між Густавом, Зосею та мною. Назву придумав, мабуть, я. Первісно «Культура» мала бути нашою візитівкою, оздобою, й відповідно мислилася радше як суто літературний кварталник. Перший номер ми підготували з Густавом. Однак тоді для нас важливішими були книжки. Список наших перших публікацій я склав сам із великою допомогою Зосі. Дві назви з цього списку мали програмний характер: «Книги польського народу й пілігримства» Міцкевича, які, з огляду на ґрунтовне вступне слово Густава, були нашим маніфестом, а також «Прометей» Станіслава Шпотанського, книжка, яка демонструвала, що життя в еміграції надзвичайно важке і часто закінчується трагічно. Я обрав цю книжку, як і «Книги народу», навмисно й свідомо, бо вважав її пересторогою перед еміграцією. Шпотанський був доволі відомим до війни письменником; у той час він уже давно помер.

Спочатку в нас були вельми амбітні видавничі плани. Я думав про різні серії, серед них і про наукову серію. Так

¹ «*Niech będzie pochwalony*» (польськ.) – традиційне християнське привітання, яке в українській версії звучить «Слава Ісусу Христу!» – Прим. ред.

з'явилася книжка доктора Фельштина, з яким я познайомився в армії і який справив на мене вельми гарне враження, коли ми розмовляли про атомну енергію; я запропонував йому зробити книжку на цю тему. Тут довелося зупинитися, оскільки нам потрібно було шукати компроміс між нашими намірами та очікуваннями споживачів. Тому ми видали чимало книжок для заробітку. Це стосується історичних повістей Сенкевича та Серошевського, повісті Струга і трьох повістей Сергіуша П'ясецького, який, приїхавши до Італії, виявився письменником, вельми популярним в армії. Також він виявився симпатичною людиною, і ми якоюсь мірою з ним потоваришували, особливо Зося.

Коли ми отримали книжку Халасінського «Минуле й майбутнє польської інтелігенції», видану в Польщі, то відчули, що вона нас глибоко зачепила. Ми сприйняли її дуже критично й одностайно вважали, що вона небезпечна і що треба реагувати. До війни я якось перетнувся з Халасінським, який був мені дуже симпатичним. Із «Молодим поколінням селян» я ознайомився завдяки Станіславу Стемповському та Тадеушові Штурм де Штрему; певні матеріали навіть друкував у «Політиці» і трохи допоміг Халасінському. Можливо, тому я так гостро зреагував на книжку. У кожному разі ми звернулися до Улятовського з пропозицією написати відповідь, а потім видали книжку Халасінського з відповіддю.

Ян Улятовський був однією з найнестерпніших осіб. Великий розум, чудовий критик мистецтва. До війни я знав його відносно мало. Він належав до познанського кола і був пов'язаний серед інших із Константи Трочинським. Контакт з Улятовським я відновив, коли він опинився в Угорщині, тоді як я був у Румунії. Він тоді заходився організовувати еміграційний часопис, який називався, здається, «Wieści Polskie» й робився дуже добре. Потім я зустрів його в Карпатській бригаді.

У Тобруку Улятовський був на передовій, у батальйоні. Звідти він повернувся із незвичайним комплексом і розшарпаними нервами. Отримав призначення у Другий відділ, де негайно почав скандалити. Полковник Бонкевич розсердився й хотів відіслати його на фронт. Тоді геть пригнічений Улятовський прийшов до нас, до Чапського й до мене, щоб ми його врятували і взяли до Відділу пропаганди. Я легковажно погодився включити його до редакції часопису «Orzeł Biały», про що пізніше гірко жалкував, бо з ним виникали величезні труднощі.

Потім наші стосунки були обмеженими. У Парижі, оскільки він був у досить скрутному становищі, я дав йому перекласти Бернема. Він зробив це дуже добре, але, оскільки мав чимало застережень щодо книжки, почав листуватися з Бернемом. Бідолашний Бернем не міг зрозуміти, що це за дискусія за мою та Чапського спиною.

Його протилежністю щодо вдачі був інший наш автор – Ян Белятович, дуже особлива постать. Це був мій колега з Карпатської бригади, цікавий поет із категорії порядних ендеків. Він був великим патріотом Карпатської бригади: це він написав статтю «Лівія та Кассіно», за яку ми з Юзефом Понятовським були покарані домашнім арештом. Белятович сидів у підрозділі. Він не хотів залишати фронт, хоча йому робили різні пропозиції, вважав, що має бути лише солдатом. Тому я міг використовувати його тільки частково, замовляючи в нього книжки або організуючи йому – як і іншим письменникам – прес-конференції, що давало змогу викликати його до Неаполя або до Рима на три-чотири дні відпочинку. Після війни Белятович виїхав із армією до Англії і там демобілізувався. У Лондоні він очолив редакцію католицького часопису «Życie», який пізніше занепав, залишилася лише «Gazeta Niedzielna». Він здійснив також кілька опрацювань. Ми доволі часто бачилися під час моїх відвідин Лондона, також у Парижі: він був

у нас кілька разів. Його взаємини зі мною і з Густавом завжди були вельми приємними.

Я вже не пам'ятаю, як потрапив до нас «Портрет Канта» Болеслава Міцінського з розлогою цікавою передмовою Константина Регамея; напевно, це він надіслав нам цю книжку, оскільки ми перебували з ним у контакті. Натомість Єжи Стемповський був у великій дружбі з Чапським; я стикався з ним дуже побіжно, ще тоді, коли він був у кабінеті Бартеля, я набагато краще знав його батька. Юзьо схилив Стемповського приїхати зі Швейцарії, де той мешкав, до Рима, й ми разом намовили його поїхати в Австрію та Німеччину, причому забезпечили його грошима й різними необхідними для цього перепустками. Це було не просто так. Ішлося про пошуки різних українських письменників. Пізніше стосунки зі Стемповським стали дуже близькими.

Звістки з Польщі ми отримували з різних джерел. Я згадував про розмову з кардиналом Сапегою. Вона вийшла не найкращою. Він не був людиною, схильною до розмов. Зрештою, ми раніше не були знайомі; коли ми зустрілися, він, мабуть, знав про мене небагато, а можливо, й геть нічого. Напевно, ним керувала й обережність. У кожному разі розмова стосувалася ситуації в Польщі. Оскільки я завжди втручаюся не у свої справи, я сказав кардиналові, що, безсумнівно, буде наступ комуністів на Церкву і що треба його відтягнути й зірвати. Наприклад, я вважав, що Церква повинна добровільно віддати свої землеволодіння для парцеляції, зробити гарний жест, що це вона віддає ґрунти безземельним, не чекаючи, коли землі заберуть комуністи. Сапегу це дуже обурило. Йому це не вкладалося в голову, тож він поставився до цього з великою недовірою.

Із довоєнних співробітників «Бунту молодих» я контактував у Римі з Пьотром Борковським, про що я вже згадував, і з обома братами Прушинськими: з Мечиславом, який

працював у посольстві в Кота, і з Ксаверієм, який приїжджав клопотатися про посаду посла при Ватикані. Із Мечиславом ми ще інколи бачилися наступні кілька років, коли він приїжджав до Парижа; потім він, мабуть, боявся цих зустрічей і лише передавав вітання через свого близького друга Вацека Збишевського. Стосунки із Ксаверієм перервалися, коли він став дипломатом у Народній Польщі; він лише двічі переслав мені якісь пам'ятні речі, що залишилися після моєї матері, не супроводивши їх ані словом.

Із Польщі до Рима тоді приїжджало чимало людей. У мене була вельми приємна зустріч із Єжи Загурським, із яким я був знайомий іще до війни. Бачився я, але це не були приємні розмови, з Добрачинським. Зрештою, я не цінував його як письменника. Він тоді привіз мені книжку, яку щойно видав під назвою «Загарбники». Це була книжка про гітлерівську окупацію. А те, що він говорив, було доволі банальним.

Процес переходу на цивільні рейки тривав дуже довго. Коли відбулася остаточна евакуація армії з Італії, перед нами постала необхідність ліквідувати друкарню й переїхати в інше місце. Це було важливо ще й тому, що Італія ставала країною на узбіччі. Нам доводилося враховувати й те, що люди просто перестали купувати книжки. Питання повернення на Батьківщину для нас не поставало. Ми про це навіть не говорили. Не думали про це. І ніхто нас не намовляв до цього. Варшавську владу ми зовсім не обходили. Нехіть чи навіть ворожість почалися пізніше. Вибір для нас був невеликий. Переїзд до Лондона не брався до уваги. Ми не хотіли проходити через Корпус адаптації². Я знав, які стосунки панували серед еміграції в Лондоні, і зовсім до них не прагнув.

² Корпус адаптації, Польський корпус адаптації та розселення (Polski Korpus Przynsposobienia i Rozmieszczenia, Polish Resettlement Corps) – підрозділ британської армії, чинний у 1945–1949 рр., покликаний створити умови для поступової демобілізації та інтеграції

Тому ми вирішили перенести Інститут до Парижа. Париж, навіть незадежно від того, що там працював Чапський, був більшим центром і ближчим до Батьківщини, ніж Італія. Крім того, переїзд до Парижа продовжував наше перебування в армії з усіма пов'язаними із цим позитивами. Тим не менше, це було ризиковане рішення, стрибок у темряву. Навіть Юзьо був до певної міри проти. Проте Зося, Зигмунт і я погоджувалися, що коли ми вже плануємо щось робити, то поза Лондоном і польськими осередками. Тож ми продали друкарню й поїхали.

ПЕРШІ РОКИ В ПАРИЖІ

У Париж ми приїхали військовими. Лише набагато пізніше, у 1948 році, певно, вже в останній момент, ми демобілізувалися в Кале. Ми намагалися якомога віддалити перехід до цивільного стану, оскільки в армії не лише платили гроші, а й забезпечували продовольством. Ліквідаційним бюро в Парижі завідував полковник Яклич, який поставився до нас дуже порядно. Ми отримували від нього продовольчі пайки, навіть хліб. Життя нам полегшували й значні запаси продовольства, що їх зосередило представництво Юзя. Це були бляшанки консервів у великих кількостях, тож ми не лише самі користувалися запасами, а й допомагали різним людям. Поки була змога, Бобковський та інші отримували пайок, що за тих часів було великою допомогою.

Ми приїхали втрьох: Зося, Зигмунт і я. Вонхала та Сjuta від'їхали від нас раніше, щоби влаштувати життя самостійно. Густав, який був одруженим, не наважився їхати

на чужині бл. 120 тис. поляків-військовослужбовців із лав союзницьких армій, які не захотіли повернутися на опановану комуністами батьківщину. – *Прим. ред.*

в Париж і відбув до Лондона в Корпус адаптації. Розпрощалися ми дружньо. Я чудово розумів, що одна річ – брати відповідальність за себе, а інша – за дружину, а він Кристину дуже кохав і бачив у Лондоні якісь можливості працювати у газеті «Wiadomości». Проте не думаю, що в ті роки між нами були якісь розбіжності в позиції стосовно життя на Батьківщині чи щодо еміграції.

Після від'їзду Густава ми спочатку підтримували зв'язок. Обговорювали навіть його внесок у «Культуру» та фінансові умови нашої співпраці. Густав вважав, що я забагато від нього вимагаю і що він не може на це погодитися. Крім того, з'явилася конкуренція з боку «Wiadomości», для яких він тоді писав і дуже з ними зблизився. Тоді ми розірвали стосунки. Вони поліпшилися тільки тоді, коли Густав пішов із «Вільної Європи» й повернувся до Неаполя.

У Парижі ми віднайшли Чапського й Зеліцького. Юзьо Зеліцький був до війни діячем гарцерського руху. Він опікувався молоддю, особливо бідною молоддю, вельми творчо й результативно. Після вступу советів брав участь у підпіллі, у Спілці збройної боротьби³. Його було заарештовано, засуджено до довгих років ув'язнення в таборі, звідки він потрапив до війська, до Відділу пропаганди, де став заступником Чапського, і там, в Іраку, я з ним познайомився. Перша наша зустріч вийшла невдалою, оскільки він вважав мене людиною, яка може звести на манівці Чапського. Зеліцький був громадським діячем, налаштованим на «органічну працю». Його цікавила освіта, а не політичні справи, а різні мої

³ Спілка збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej) – підпільна військова організація, створена за наказом генерала В. Сікорського 13 листопада 1939 р., керівництво її перебувало в Парижі та в Лондоні, а діяла СЗБ в окупованій Польщі; 14 лютого 1942 р. перейменована на Армію Крайову. – *Прим. ред.*

ідеї він вважав божевільними. Та потім ми потоваришували, і Зеліцький дуже нам допомагав.

Коли Юзьо Чапський очолив представництво Другого корпусу й Міністерства інформації в Парижі, Зеліцький став його заступником, а коли представництво почало скорочуватися й ліквідуватися, виїхав до Лондона. Оскільки за освітою він був математиком, то почав викладати в польських школах у Лондоні, а згодом перейшов у приватні англійські школи. Він був у своїй царині вельми талановитим, тож попри жадливу англійську його дуже цінували. Він чудово давав собі раду з учнями й умів зацікавити їх математикою. Він був утіленням громадського діяча у найкращому сенсі цього слова. Був нашим великим і дуже відданим другом. У нього були прекрасні стосунки з Андерсом ще із советських часів, і він допомагав нам розв'язувати різні справи в нього.

Крім Юзека та Зеліцького, ми застали в Парижі ще кілька людей, які, щоправда, з нами не співпрацювали, але з якими ми товаришували. Був там Владек Вольський, мій ще довоєнний товариш, який працював у Юзя, де робив інформаційний бюлетень для французької преси. Він був чудовим знавцем румунських і східноєвропейських питань. Під час війни він, як і я, належав до групи, що після ліквідації посольства залишилася в Румунії; англійці вивезли нас разом до Стамбула. Вольський, який мав дуже гарні стосунки з румунами, вирішив, за дорученням своїх зверхників, повернутися до Румунії й перебувати там разом з іншими як неофіційний представник польської влади. До Парижа він приїхав з удовою Бека. Це була остання хвиля тих, хто виїхав із Румунії вже після вступу туди советської армії.

У Парижі в Юзя я випадково зустрівся з Єленським. Я вже знав про нього раніше. Коли Андерс вигнав мене з Відділу пропаганди, то генерал Рудницький з дивізії генерала Мачека

запропонував мені перейти до нього й зайнятися там видавничою діяльністю; я не прийняв пропозиції, хоча цей жест був тим симпатичніший, що генерал Рудницький не був зі мною знайомий. Тоді я дізнався про видавничу та культурну діяльність у дивізії Мачека й про те, що там опинилася родина Вінцензів, а з Вінцензом я товаришував ще до війни; говорили тоді й про Єленського.

З інших близьких до нас людей одним із найактивніших був Бобковський, який, щоправда, не брав участі в нашій організаційній роботі, але вельми багато писав; його стаття була вже в першому числі «Культури», куди він потрапив за посередництва Чапського. Із Бобковським я не був знайомий до війни, але був знайомий із його дядьком-міністром, одруженим із дочкою президента Мосціцького. Ми познайомилися в Америці у травні 1939 року, коли я поїхав туди на відкриття міжнародної виставки і на перемовини міністра Романа. Із міністром Бобковським ми тоді зробили тур еміграційними осередками, щоб активізувати американських поляків.

Молодий Бобковський одразу справив на мене чудове враження. Він був людиною вельми динамічною, з дуже широкими інтересами і з великим талантом зав'язувати контакти з людьми. Обсяг його знайомств і контактів був дуже великий. Те, що він писав, він писав із власної ініціативи. Обирав теми, які його захоплювали, і питав, чи нас би це зацікавило, або приходив з уже готовим текстом.

Однак Бобковський виїхав до Гватемали, оскільки був переконаний, що комунізм переможе в Європі й усе залле. До того ж Європа викликала в нього відразу й він прагнув почати нове життя. У Європі тоді був період великого страху перед неминучим советським вторгненням. Про те, наскільки він був сильним, найкраще свідчить той факт, що американці вирішили скласти список важливих осіб, яких

треба у вирішальний момент вивезти з Європи. Польську частину списку затверджував посол Каетан Моравський. Коли Аделя Желенська, яка співпрацювала з Моравським, прийшла із цим питанням до мене, я категорично відмовився заповнювати анкету. Я сказав, що якщо буде війна, то я повернуся до Польщі; піду проти течії, тож ніхто не зверне на мене уваги, а в Польщі зможу щось зробити. Зося і Зигмунт також відмовилися.

Бобковський реагував на все надзвичайно активно й гостро. Він постійно жив у піднесеному стані, що межував з якоюсь істерикою. А тоді він був упевнений, що наближається кінець Європи. Якось він з'явився в нас із готовим рішенням, так що це не обговорювалося, й заявив, що їде до Гватемали. Він добре там акліматизувався й дуже полюбив Південну Америку. Коли його підприємство, що виробляло мініатюрні моделі літаків, почало успішно розвиватися – він отримав якісь нагороди у Сполучених Штатах – він зміг кілька разів приїхати до Європи. Зрештою, ми весь час жваво листувалися.

До кола наших паризьких знайомих належали Зофія і Казімеж Романовичі, а також Аделя та Владислав Желенські. Із Владиславом я був знайомий ще до війни. Ми підтримували зв'язок з Каетаном Моравським, із яким я також доволі добре був знайомий ще до війни, коли він був заступником міністра фінансів; зрештою, я знав усю його родину й товаришував з його братами. Наші стосунки позначалися з його боку доброзичливим критицизмом; він не засуджував нас, але вважав, що в нашій діяльності є непотрібні, якщо не просто небезпечні, аспекти – типова реакція дипломата. Тісні стосунки були в нас із Анатолем Мюльштайном, про що далі. Були в нас гарні дискусії із Зигмунтом Зарембою з Польської соціалістичної партії.

Через Зигмунта Герца ми познайомилися з Вайсбергом-Цибульським, автором «Великої чистки», польський переклад якої ми видали через багато років. Зигмунт був знайомий з його дружиною ще до війни, бо вона працювала в конторі «Сольвея» у Варшаві. Із Вайсбергом та його дружиною ми потоваришували. Вони бували в нас, а ми в них. Вайсберг допоміг нам, про що далі, купити наш нинішній будинок. Він прекрасно розмовляв польською. Це була по-справжньому цікава людина, з дуже самостійними думками. Наша дружба тривала аж до його смерті, хоча між нашими зустрічами бували великі перерви, бо він постійно мандрував.

Наші контакти з духівництвом обмежувалися архієпископом Гавліною та отцем Бохенським. Архієпископ Гавліна був вельми розсудливим священиком. Я познайомився з ним у Другому корпусі, коли почав працювати у Відділі пропаганди. Після війни, буваючи в Парижі, він завжди заїжджав до нас. А моя дружба з отцем Бохенським сягає ще довоєнного часу. Ми були у тісних стосунках іще за часів студентства. Він діяв у Познанському університеті, виявляючи великі таланти – організаторський і в царині преси. Був представником монархічного руху. Не пригадую, як називався журнальчик, але редагувався він чудово, і редактор на ньому навіть заробляв. Після травневого замаху він приїжджав до Варшави зі здоровою ломакою, щоб воювати з Пілсудським. У «Бунті молодих» отець Бохенський оприлюднив статтю, що спричинила величезний резонанс: апофеоз «Лицаря Пречистої». Це був пристрасно написаний репортаж з Непокалянува, що ідеалізував його.

Під час війни ми часто бачилися в Римі. Отець Бохенський видавав часопис «W imię Boże», що було в моїй компетенції як видавця преси Другого корпусу. До Фрайбурга він потрапив після скандалу з кардиналом Гльондом. Якось увечері

він пішов зі Сталем до Гльонда, який теж перебував у Римі, й учинив там неймовірний скандал; ледь не брався бити його за те, що той провадить проваршавську, прокомуністичну діяльність і що вирішив повернутися. Тоді Ватикан одразу вислав його до Фрайбурга. А оскільки він як монах був вельми дисциплінованим, то й поїхав, не сперечаючись. У «Культурі» отець Бохенський опублікував серед іншого «Нарис демократичного маніфесту», який ми видали окремою брошурою як програмний документ, підписаний колективом «Культури».

Спочатку ми, знаючи про величезну читацьку аудиторію в армії та еміграції, хотіли скерувати діяльність Інституту на видання книжок. А потім виявилось, що коли людям в армії перестають виплачувати відносно значне матеріальне забезпечення й вони мають шукати роботу, то обмежують насамперед видатки на культуру, тож ми мусили переорієнтуватися. Однак я покладався на те, що часопис замінить книжки, бо буде дешевшим та оперативнішим. Часопис також уможливував вплив на Батьківщину, а це було важливим для нас від самого початку. У кожному разі наприкінці перебування в Римі найголовнішою для нас стала «Культура», яка внаслідок цих змін з кварталника перетворилася на щомісячник, а з часопису літературного – на всебічний, в якому чимало місця приділялося політиці та суспільним питанням.

Другий номер «Культури» (перший паризький) було надруковано без нас за допомогою інженера П'ясковського, який твердив, що знається на цьому. Він отримав від нас тексти до того, як ми приїхали з Рима, й передав їх у друкарню Владислава Лянґзама. Зрештою, це був жахливий номер, бо через відсутність коректури в ньому роїлося від помилок. Після приїзду ми ходили й шукали маленьку друкарню, поки знайшли друкарню Чапніка, в якій працювали поляки. Там друкувалися і якісь варшавські журнальчики.

Ми співпрацювали з Чапніком п'ять років, після чого повернулися до Лянґзама. Після закриття щоденної газети «Gazeta Polska», яку видавала Варшава, а друкував Лянґзам, він, не бажаючи звільняти кваліфікованих польських лінотипістів, запропонував нам друкувати в нього «Культуру» й висунув дуже гарні умови. Згодом ми друкували в нього й книжки. Це була вельми гармонійна співпраця.

Владислав Лянґзам був польським євреєм, який почав лінотипістом і зробив кар'єру під час війни. Він був офіцером французької армії й у французькій окупаційній зоні став навіть заступником бургомістра якогось міста. Там він познайомився з багатьма людьми й зав'язав контакти. Коли окупація закінчувалася, він на дуже вигідних умовах купив друкарські верстати й усе необхідне обладнання і, перевізши його до Парижа, заклав невеличку, але вельми ефективну друкарню, в якій ми до 1952 року видавали «Культуру» й усі книжки протягом тридцяти семи років! – до моменту її ліквідації у 1989 року. Друкарня Лянґзама гарно розвивалася, бо він став потім торговим представником всіляких друкарських машин. Він першим поставив лінотипи советського виробництва, які були дуже гарні; звісно, вони спиралися на американські чи німецькі моделі, але були удосконалені й дешевші. Лянґзам продав їх дуже багато. Він навіть запрошував советських механіків, які в разі потреби їх ремонтували.

Лянґзам прекрасно розмовляв польською, почитував «Культуру» й іноді з нами сварився. Заради спорту. Друкарня була його хобі, він був до неї дуже прив'язаний, але, на жаль, не осучаснив її, не через брак коштів, а через брак наступника. Жоден із двох синів не хотів цим займатися.

Ми йшли з цієї друкарні з жалем, там у нас було чимало друзів. Нашим лінотипістом був українець Микола Кудлик, який досконало розмовляв польською. Ми запросили його

разом із начальником виробництва Маршаном на виставку сорокаріччя «Культури». Згадуємо цей період з певною ностальгією, бо не можемо звикнути до всіх отих комп'ютерів, які складають і друкують наш часопис. Раніше в друкарні бився пульс життя, якого нині у машинній залі немає.

Розповсюдженням «Культури» спочатку займалася «Vistula» Піскора. Пізніше робота перейшла до підприємства «Gryf». Це була створена Другим корпусом фірма, що мала в Лондоні друкарню й видавала «Білого орла». Ми мали з нею зв'язок через Павла Зарембу, з яким познайомилися, коли він перебував у польовому Відділі пропаганди в капітана Борнгольца, де займався безпосередньо розповсюдженням, а також організовував для солдатів культурні та освітні заходи. Коли Корпус переїхав до Англії, Заремба очолив «Білого орла», а заразом і друкарню.

Він був дуже цікавою людиною. Якраз перед війною він закінчив юридичний факультет і почав працювати в банку. Був мобілізований, війну провів у таборі військовополонених, куди потрапив унаслідок вересневих боїв. Вийшов звідти зі зруйнованим здоров'ям. Він вільно розмовляв англійською – його мати була англійкою, – німецькою та французькою. Мав чудову здатність писати прозоро й захоплювався історією. Для нас він написав «Історію Сполучених Штатів», «Історію двадцятиліття» та «Історію Польщі», цієї останньої, на жаль, перший том. Ми надрукували все й мали великий успіх у читачів. Коли в Лондоні все захиталося, він перейшов до «Вільної Європи» і до смерті був заступником і правою рукою Яна Новака.

Чисельність читачів «Культури» зростала щороку. Великими ринками для нас були, наприклад, Південна Америка та Ізраїль, де розходилося близько 500 примірників. Однак потім почалася жахлива інфляція, й нині у таких країнах, як

Аргентина, Бразилія чи Ізраїль – хоча для них є знижки, – «Культура» просто недоступна через високу ціну. Наклад «Культури» у піковий період був приблизно на рівні семи тисяч примірників плюс три тисячі примірників зменшеного формату на «біблійному» папері, т. зв. мініатюр, які ми щомісяця надсилали на Батьківщину. Цей наклад після 1989 року почав катастрофічно знижуватися. Тоді ми, природно, перестали друкувати мініатюри і перейшли на видання «Культури» на Батьківщині. Наклад нині становить три тисячі примірників, здебільшого це передплата. У Польщі видання, ідентичне французькому, з'являється з невеличким запізненням.

Попри позірну раціональність, переїзд до Парижа був до певної міри божевіллям. Ми гаразд не знали, чи дамо собі раду. Сподівалися щось вигадати. У нас був невеличкий капіталець від продажу друкарні. Після сплати позики Солдатському фонду залишилася цілком пристойна сума, якою ми розпоряджалися. Та згодом у нас виникли серйозні фінансові проблеми, й тоді на перший план вийшла роль Юзя як великого прохача. Юзьо здійснив дві подорожі в інтересах «Культури» – до Сполучених Штатів і до Південної Америки. Профінансували їх польські графині. Пані Чіттадіні, яка дуже любила Юзя, оплатила йому квиток і смокінг. Кошти, зібрані після лекцій Юзя, принесла лише подорож до Штатів. Це було чимало: від п'яти до восьми тисяч доларів, що за тих часів було значною сумою. Подорож до Південної Америки принесла знайомство з Беренбау, а крім того, збільшила кількість передплатників. До того ж – що також було великою мірою заслугою Юзя – виникла ідея видавати окремі номери часопису за приватні внески.

Почалося з того, що ми сиділи без шеляга в кишені, а Стефан Замойський – наш щирий друг, якому ми багато чим завдячуємо, бо він допомагав нам як міг, – умовив своїх

родичів Бурбонів з Іспанії й приніс нам трохи грошей. Ми зробили номер і дійшли висновку, що в цьому може полягати певний вихід. Ідея отримала гарний відгук. Після Стефана Замойського включився Легіон молодих польок з Чикаго, який оплатив три номери, а крім того, давав гроші на різні цілі. Ці милі пані раз на рік влаштовували бал, що був у Чикаго вельми популярним і приносив великі гроші.

Підключилися й поляки з Аргентини. Оплата номера означала, що покривається його реальна вартість включно з гонорами. Згодом фонд Форда звернувся до нас із пропозицією американського номера, який вони видавали всіма мовами; хтось, напевно, їм сказав, що польською це найкраще зробити «Культура». Крім цього номера, на якому ми дуже добре зробили, наслідок був ще й такий, що потім вони деякий час радилися з нами щодо призначення стипендій Форда.

До наших видатків входили не лише кошти на видання «Культури» та книжок, включаючи нашу платню. Уже незабаром ми почали надсилати на Батьківщину книжки та відбитки «Культури» на тонкому папері. Щоразу це було від 500 до 700 примірників. Ніхто нам у цьому не допомагав. Також і мої поїздки, не надто численні після першого періоду, коли я часто їздив до Берліна чи Мюнхена, якимось вкладалися в наш бюджет, що на нього ще накладалися платня Єжи Прондзинського, який був нашим кореспондентом у Берліні, і кошти на бюлетень, який він видавав. Гроші провозилися через кордон нелегально, щоб оминути валютний контроль; їздячи в Німеччину, я ще активно займався контрабандою до Франції друкарських машинок із польським шрифтом, які купувались у Східній Німеччині, де вони були дуже дешевими. Нарешті, чимало грошей ми витрачали на купівлю книжок для нашої бібліотеки, особливо історичної та мемуарної літератури, яка переважно мене цікавила, а також на передплату преси.

Переїхавши до Парижа, ми кілька днів прожили в якось готельчику на рю дез Еколь, після чого перемістилися до Мезон-Ляфіт, до будинку на авеню Корней, «на Корней». Будинок був найнятий представництвом Юзя для сховища. У ньому ніхто не жив, бо будинок був суцільною руїною. Там зберігалися книжки та продовольство. Та коли ми побачили, що готельчики страшенно незручні і що працювати в таких умовах неможливо, то вирішили, що найпростіше буде влаштуватися в цьому будинку, з яким ми познайомилися, оглядаючи сховище. На що Юзь сказав: «Якщо хочете, то оселіться тут. Я вам його віддам, але ви сплачуватимете всі видатки». Сам він тоді мешкав у Парижі й переїхав «на Корней» десь у 1948 році, коли його представництво було ліквідовано. Ще пізніше туди переїхала Мариня Чапська. Раніше вона винаймала квартиру в Парижі, оскільки цілими днями сиділа в бібліотеці, або Польській, або Національній. Тривалий час вона не хотіла переселитися до Мезон-Ляфіт, оскільки за тих часів поїздка звідти до Парижа була доволі тривалою.

Ці розорені приміщення ми перетворили на кабінети і квартири. Зося багато разів розповідала про цей героїчний період, коли ми мили й шурували будинок, роблячи за нагоди різні відкриття. Ми віднайшли там кухню та ванну, що були настільки засипані битим камінням, що не було відомо, що там під ним. Спочатку нас було тільки троє. Невдовзі до нас приєднався Єжик Лубенський, племінник Юзя, який у нього працював. Це він завідував сховищем і підписав угоду на оренду цього будинку, де й мешкав із нами. Згодом там оселилися Юзь, Мариня й секретарка Юзя – пані Козловська.

Угоду ми щороку поновлювали, причому орендна плата весь час підвищувалася, й настав момент, коли власник вирішив продати будинок і явно хотів позбутися нас. Оскільки ми не могли погодитися на нове величезне підвищення плати,

він відмовив нам у приміщенні, а оскільки для нас це було неможливо, передав справу до суду, вимагаючи нас виселити. Процес ми програли, бо, як виявилось, документи на оренду були неправильно складені.

Коли це сталося, ми випадково довідалися, що в Мезон-Ляфіт є вільна ділянка із будинком, який не могли продати, бо його не можна було поділити на квартири для найму, а для однієї родини він був завеликий. Однак ми б ніколи не купили цього будинку, якби не Вайсберг-Цибульський, який тоді мав будівельну компанію у Франції – чим тільки він не займався! Його компанія не лише оцінила цей будинок, а й дуже збила ціну: завзято торгувалася з власниками, так що початкова ціна знизилася чи не наполовину, якщо покупець заплатить готівкою.

Купити будинок нас спонукав, власне, Беренбау, який перебував тоді в Парижі. Юзьо познайомився з ним під час свого туру Латинською Америкою. Тож він порадив нам оголосити збір коштів. Ми так і зробили. Будинок коштував 6 мільйонів 800 тисяч старих франків. Зібрані кошти не лише покрили ці витрати, а й дали значний надлишок, який уможливив створення Фонду «Культури». А ще ми дуже зраділи таким результатам плебісциту серед наших читачів, які масово підтримали «Культуру».

Та поки це сталося, нам ще раз допоміг Стефан Замойський, бо вмовив південноамериканського мільйонера Лопеса, який орендував частину Готелю Лямбер, дати нам безвідсоткову позику, потрібну для купівлі будинку. Також нам допоміг маркіз де Буаслейн, який був приятелем Юзя і якого ми добре знали, бо він був одружений із Йолантою Ванькович, дочкою торгового радника польського посольства у Сполучених Штатах. Під час війни вона служила в американській армії, і ми познайомилися з нею ще в Римі, а де Буаслейн зустрів її в Юзя. Він на смерть у неї закохався.

Купівля будинку вимагала розв'язання не лише фінансових, а і юридичних проблем, бо іноземцям не було дозволено купувати нерухомість. Тоді Мальро звернувся до відповідних органів влади з великим листом, що розповідав про нас, а це дало змогу розв'язати проблему. Також нам дуже допоміг орден Почесного легіону, який я отримав у 1937 році. Його вплив на французьку адміністрацію виявився просто дивовижним. Коли наш адвокат випадково довідався, що я маю орден Почесного легіону, то сказав, що питання практично розв'язано. Пізніше це відіграло певну роль в отриманні згоди на те, що я стану директором Інституту, що було неможливо для іноземця.

Спочатку ми були пов'язані з книгарнею «Libella», що відповідно до французьких законів мала видавничі права. Однак у певний момент ми переросли її, і вона вже не могла давати нам своє ім'я. А тодішні закони забороняли іноземцям керувати видавництвами або підприємствами; отже, треба було наймати якогось француза, який був би номінальним директором. Реєструючи Літературний інститут, ми прагнули цього уникнути. Це здавалося неможливим. І тоді виявилось, що орден Почесного легіону дає змогу розв'язати проблему. Тож я став першим іноземцем – директором видавництва, якого схвалила французька влада.

На початку нашого перебування у Франції ситуація була вельми неприємною. НКВД викрадав людей просто на вулицях, а під Парижем був табір, контрольований Советами. Польська військова влада навіть порадила мені під час демобілізації для моєї ж безпеки сфальшувати свої документи, змінюючи місце народження з Мінська на Варшаву, що я й зробив. Комуністична газета «l'Humanité» опублікувала фотографію будинку, де було розташоване представництво Чапського, позначивши хрестиками вікна, за якими хова-

лися – як було написано – фашисти з армії Андерса. У Мезон-Ляфіт жодних демонстрацій не було. Проте була недовіра та підозри. Із мерією в нас клопотів не було. Коли ми чистили розбитий будинок «на Корнеї», то шукали якоїсь допомоги. Озвалася жінка, яка виявилася дуже працьовитою, але яка – що привернуло нашу увагу – усім цікавилася і весь час про щось розпитувала. Нам це почало не подобатися, але якось вона не вийшла на роботу. Ми не знали, що з нею трапилося, поки Зигмунт не зустрів її в комісаріаті поліції, куди він прийшов у якійсь справі. Виявилось, що вона була там прибиральницею і що її спрямували до нас.

Проте це був єдиний такий випадок. Нам не довелося зіткнутися зі злостивістю чи підступами французької влади. Нас навіть підтримували. Коли Мілош обрав свободу й оселився в нас, поліція побоювалася, що його можуть викрасти, й надала нам на певний час охорону. Французька влада ніколи не мала до нас претензій, що ми порушуємо право на притулок. Стосовно нас вона завжди поводитися вельми порядно та доброзичливо.

Жили ми вельми скромно. Виплачували собі мінімальну платню. У нас була спільна кухня і постійно – численні гості. Лише через багато років, коли наше становище трохи поліпшилося, Зигмунт купив за мізерні кошти якусь уживану автівку, на якій вони із Зосею виїжджали на відпочинок. Що стосується мене, то я не відчуваю потреби у відпочинку; завжди є стільки незакінченого, що з нього не вилізеш, якщо не в редакційній роботі, то в читанні. Є пребагато книжок, що їх я відкладав для прочитання, але ночей на них не вистачає. Тому мене випхали на відпочинок, здається, лише двічі, коли в мене були особливо гострі проблеми зі здоров'ям.

Наш будинок у Мезон-Ляфіт був, як зазначав Кот Єленський, фаланстером. Однак між фаланстером і монастирем

є суттєва різниця. У монастирі можна залишитися на самоті. Єдиним місцем, за яким я трохи ностальгую, є домініканський монастир у Мосулі. Гарний невеличкий монастир, із яким я підтримував приятні стосунки; я завжди мріяв, що колись туди поїду й там залишуся. Там була чудова бібліотека, цілком світська. У мене тоді була поламана нога, і я перебував у цих симпатичних домініканців, користуючись їхньою бібліотекою. Домініканці зустрічалися лише під час молитов і їжі, але й це не було обов'язковим, бо їсти можна було й у себе в келії. Там ти був одночасно й дуже самотнім, і перетинався з іншими, але без дисципліни, яка б примушувала до спільного життя, до фаланстера.

Скларося так, що я завжди був активним. Навіть гірше, я втручався у безліч побічних справ, замість зосередитися тільки на часописі, що, напевно, було б для нього добре. Проте постійно з'являються якісь справи, які поглинають мене й відтягують убік. Тому в мене є відчуття змарнованого життя. Я кажу не про честолюбство, а про суто особисте життя. Усе, що я зробив, я зробив коштом особистого життя, якого в мене немає. Іноді це набридає. Однак, гадаю, інакше жити я не зміг би.

МІЖ БАТЬКІВЩИНОЮ ТА ЛОНДОНОМ

Одним із найнагальніших для мене питань було створення кола авторів «Культури». Деякі були під рукою, як Чапський чи Бобковський. Інших я шукав, керуючись своїми довоєнними знайомствами. Наприклад, я намагався залучити до «Культури» Войцеха Васютинського, з чого, на жаль, нічого не вийшло. Це був ендек, але чудовий публіцист. Кращі результати були зі Збігневом Йорданом, із яким ми розійшлися перед

війною, коли він різко повернув ліворуч. Ми знову зустрілися в Лондоні, де він працював у Міністерстві інформації. Згодом він почав писати для «Культури», де опублікував кілька дуже гарних статей. На жаль, він писав повільно, тому співпраця з ним не була настільки частою, як мені хотілось би.

Через Бобковського ми отримали для першого номера «Культури» статтю Кронського, який був його знайомим. Коли я приїхав до Парижа, то зв'язався із Кронським. Він тоді розмірковував, чи залишатися в еміграції, чи повернутися на Батьківщину. Ми розмовляли з ним про це, але говорили й про нашу майбутню співпрацю. Міф про Кронського як «тигра», про що з острахом і захватом пише Мілош⁴, для мене геть незрозумілий. Його здебільшого цікавили побутові питання. Він мешкав у посольстві і скаржився, що їдальня жахлива, що умови дуже важкі, що він не знає, що зможе робити, повернувшись до Польщі; про жодні політичні чи ідеологічні питання не йшлося. Ці контакти протрималися, мабуть, з півроку, після чого Кронський зненацька знявся і поїхав.

Деякі автори зголосилися самостійно, наприклад, Фльорчак, який пізніше, 1949 року, все ж повернувся до Польщі, що було для нас несподіванкою. Фльорчак з'явився в нас «на Корнеї» з емоційним прощальним візитом, пояснюючи, що тут у нього немає жодного майбутнього і що він змушений повернутися. Я сказав йому, що зовсім його не засуджую. Після цього стосунки надовго увірвалися. Коли я почав отримувати з Польщі тексти, підписані «Пелікан», я навіть не знав, що це Фльорчак; він сам розповів про це зовсім нещодавно.

⁴ «Тигром» приятелі називали польського філософа та історика філософії, професора Варшавського університету Тадеуша Кронського; у другій половині 1940-х рр. він став філософським наставником Ч. Мілоша, який присвятив ученому розділ «Тигр» у книзі «Родинна Європа», написаній 1958 р. у Франції. – Прим. ред.

Ще одним автором, який зголосився до «Культури», був Мельхіор Ванькович. До війни я перетинався з ним не часто. Наші стосунки зав'язалися в Бухаресті після Вересня [1939 року]. Польський Париж переслідував його доволі затято. Він був першим, хто написав книжку про війну, про Вересень. Книжку було заборонено, посольство отримало доручення перешкодити її виданню польською мовою. Це була вельми ваньковичівська річ, яка підносила героїство солдата й зміцнювала дух. Однак із Ваньковичем боролися, бо він вважався прибічником санації. Дуже важко було організувати його від'їзд із Румунії, де на нього чигала небезпека з огляду на те, що він писав до війни про Німеччину. З великими труднощами завдяки допомозі міністра Арцішевського вдалося переправити його на Кіпр разом з іншими непересічними особами.

Згодом, коли я був у Другому корпусі, я дізнався, що Ванькович мешкає як біженець в Єрусалимі в дуже скрутних умовах. Тоді мені спало на думку залучити його як воєнного кореспондента при Другому корпусі. Проте виявилось, що воєнних кореспондентів призначає Лондон, де Ванькович був і далі в немилості. Однак я зацікавив цим Андерса, який легко піддавався такому навіюванню, і ми зробили Ваньковича військовослужбовцем. У нього були якісь там смужки, зірочки – майже як майор. Його було послано до Персії, звідки він писав репортажі під назвою «Перські листи не-Монтеск'є», що спричинило категоричну телеграму генерала Кукеля, який вимагав негайно припинити друкування цих репортажів, бо вони начебто загрожували добрим персько-польським стосункам. У генерала Кукеля зовсім не було почуття гумору.

Невдовзі Ванькович став у Другому корпусі надзвичайно популярною людиною. Його лекції на території Середнього Сходу були дуже доречні й мали великий успіх. А сам він

зрісся з Другим корпусом і коли з'явився в Італії, то діяв як своєрідний хроніст Корпусу. Його любили; особливо прихильним був до нього генерал Шишко-Богуш, який вельми його цінував. Ми зустрічалися в Римі, де він писав свій монументальний твір про Монте Кассіно, і підтримували добрі особисті стосунки. Коли виникла «Культура», Ванькович був у Лондоні і зв'язався зі мною. Він порушував питання, які мене тоді вельми цікавили, і стосовно Польщі займав близьку мені позицію, але був схильний занадто далеко заходити у співпраці з варшавською владою. Його «Клуб третього місця» спричинив великий розголос. Взаємини з ним були доволі добрі. Охолодження настало після його від'їзду до Польщі. Стосунки підтримувалися з огляду на мою дружбу з його дочкою та зятем Ердманом, якого я, на жаль, так і не зміг схилити до писання.

Я вважав, що Ванькович не повинен був повертатися. Це було задешево. Я розумів його аргументи: його матеріальне становище було дуже важким. Ферма, яку він мав разом з Ердманом, була збитковою. Ердман працював на килимовій фабриці, його дружина теж десь працювала. Вони просто не давали собі ради. Усі спроби Ваньковича читати лекції чи продавати книжки, у чому він виявляв величезну винахідливість, не давали результатів. Тож він поїхав просто через скруту.

Якщо я не надто схвально ставився до його повернення, то це тому, що воно дуже відрізнялося від повернення Станіслава Мацкевича, який одразу по приїзду до Польщі почав діяти: телефонував, писав під псевдонімами, поводився дуже сміливо. А Ванькович погодився на цензурування «Монте Кассіно». Це було доволі несимпатично. В оригінальному виданні була світлина Андерса. У польському була велика світлина Ваньковича. Це, мабуть, занадто. Ванькович був у Польщі вельми популярним, і видання обрізаного «Монте

Кассіно» не було для нього умовою *sine qua non* виживання. Він міг би на це й не погоджуватися.

Його поведінку в Польщі мені важко оцінювати. Проте з двох «кресових» авторів, одним із яких був Ванькович («Молоде-зелене» – це прекрасна книжка), другим Станіслав Мацкевич, цей останній, безсумнівно, був мені симпатичніший. Я познайомився з ним, напевно, 1927 року через Адзя Бохенського, який був із ним дуже близький. У нас були, щоправда, нерівні, але дуже добрі стосунки. Зрештою, він писав для «Культури», навіть коли був прем'єр-міністром⁵. До його повернення я поставився дуже спокійно, що, напевно, свідчить про те, що я прикладаю різні мірки до двох різних людей. Можливо, тому, що Мацкевич озвався до мене майже одразу після повернення. Я завдячую йому першою інформацією про події в Познані⁶, про що він відкрито сказав по телефону. А потім він писав для нас під псевдонімом *Gaston de Cerizay*. Зрештою, я завжди ставився до нього з повагою за його вчинок, за його боротьбу за бронетанкові війська, що стало причиною його інтернування в Березі через того дурного Славоя; все це було мені дуже близьким.

Я дуже люблю російську літературу. А одну з найкращих книжок про Достоевського написав Мацкевич. Це була вельми складна фігура. Типовий свавільник, яких у Польщі не бракувало. Від Зборовського починаючи, є ціла така лінія видатних поляків, цілковитих самодурів. Якщо в мене є

⁵ Станіслав Мацкевич був прем'єр-міністром польського еміграційного уряду в 1954–1955 рр. – *Прим. ред.*

⁶ Йдеться про Познанське повстання у червні 1956 р., перший у ПНР генеральний робітничий страйк і вуличні демонстрації, криваво придушені військами й поліцією; у вуличних боях загинули бл. 70 осіб, бл. 600 були поранені; робітничі виступи у Познані започаткували хвилю протестів, які закінчилися в жовтні 1956 р. десталінізацією Польщі. – *Прим. ред.*

слабкість до Мацкевича, то це тому, що в мене були всі дані бути кимось у цьому роді. Проте я надягнув на себе корсет. Не лише в цьому плані. Якби я хотів охарактеризувати себе, вживши літературне порівняння, то я сказав би, що я – людина на зразок Обломова. Подолання апатії мені дається дуже важко. Коли я був в армії солдафоном, а це, принаймні у перший період, не було надто приємним, мене тримало те, що я – навіть у Тобруку – вставав на півгодини раніше від побудки, щоб спокійно поголитися. Якби я одного дня не поголився, то мав би відчуття сповзання донизу. Якщо людина собі таке дозволяє, то дуже швидко стає нікчемою. Тож я дивився із симпатією на Кета, який не надягав на себе корсету, а сваволив. Крім того, я захоплювався талановитими людьми.

Хоча ми не мали сумнівів щодо того, що залишимося на Заході, наше ставлення до польської реальності не було однозначним і безумовним відкиданням. Ми хотіли впливати на цю реальність. А насамперед ми хотіли мати об'єктивну інформацію про те, що відбувається в Польщі. Тому, власне, ми й видали Янту. Це був перший об'єктивний звіт про життя на Батьківщині, тож ми вважали, що його конче треба надрукувати, щоб у людей не було картини тамтешніх обставин, спотвореної *Gräuel propaganda*, щоб вони знали, якою є реальність, і цілком свідомо ухвалювали рішення. Проте ми ніколи не агітували проти чи за повернення на Батьківщину.

Із Янтою я познайомився ще до війни через дуже близького його родича, здається, дядька, міністра землеробства Янту-Полчинського, секретарем якого я був. Це був дуже типовий представник консервативно-землевласницьких кіл з Помор'я та Познанського воєводства. Янту він не сприймав серйозно, хоча той і був відомим журналістом, другою поруч із Фаянсом зіркою польського міжнародного репортажу: їздив по світу, привозив різних людей до Польщі тощо. Війна застала

його в Японії, де він був прес-аташе посольства і де залишався ще якийсь час після його ліквідації, впорядковуючи різні польські справи. Після цього він пішов в армію, потрапив у полон і працював у якогось бауера. Оскільки мене вельми цікавило його перебування в Японії, між нами зав'язалося листування. Янта з'явився в нас дорогою до Польщі, сказав мені, що їде туди, й запитав, чи мені потрібний його звіт про цю подорож. Тоді я замовив у нього репортажі з Польщі.

Оприлюднення першої частини репортажів у «Культурі» спричинило вкрай негативну реакцію в емігрантських колах. Визнаю, що я на це очікував. У цьому була й моя невелика провина. Янта дуже часто вживав слово «визволення», яке слід було взяти в лапки, чого він не зробив, але це повинен був зробити я. Зрештою, критичних голосів у пресі було небагато. Найнебезпечнішою була реакція Андерса, який – напевно, під впливом Сталя чи когось такого – заборонив розповсюджувати «Культуру» в Лондоні. Щоправда, тоді Інститут уже став незалежним, але ми ще перебували в армії. Я не хотів занадто загострювати ситуацію. Тому я оголосив, що перериваю друкування репортажів у «Культурі» і друкую їх власним коштом у Парижі. Однак це був вельми зручний для мене привід і причина цілковитого унезалежнення. Я розумів, що розбіжності між нами та лондонською еміграцією посилюватимуться.

Згодом Янта разом із Александером Герцом дуже талановито зайнявся продажем книжкового антикваріату в Нью-Йорку. Він умів діставати найрізноманітніші книжки з-за «залізної завіси» або знаходити їх в еміграції, тому його заклад діяв вельми успішно. Останній раз я спілкувався з ним, коли він повідомив, що має пропозицію одного з американських університетів купити архів «Культури». Янта одружився з Валентиною Пацевич, яка надзвичайно віддано дбала про нього до кінця його життя, особливо під час останньої хвороби. А це був рак у найгіршій формі.

Наше бажання інформувати еміграцію про те, що діється на Батьківщині, спричинило видання п'яти «номерів про Польщу». Головна заслуга в цьому належить Станіславу Грізевичу, економісту, з яким я був знайомий ще до війни, коли працював в Адама Росе в економічному департаменті Міністерства землеробства. Він створив у Лондоні невеличку групу, яка займалася дослідженням суспільних та економічних проблем Польщі, опрацьовуючи різні питання цієї царини абсолютно безкоштовно, тож нам навіть не треба було платити гонорарів. Гридзевський був відповідальним за всі ці номери; ми сперечалися лише про деталі. Адже він був глибоко обізнаний у цих питаннях, а я в них відносно слабо орієнтувався. Ми думали про створення невеликого осередку, який би провадив далі цю роботу, але, на жаль, на це не було коштів. Тому Гридзевський був змушений зайнятися своїми справами й поїхав до Ефіопії, де в нього був якийсь контракт.

У перші післявоєнні роки в Парижі було дуже багато приїжджих із Польщі, набагато більше, ніж у Римі. Серед них був Ян Котт, із яким я багато разів зустрічався. Уперше ми зустрілися в «Готелі Лямбер», де я тоді мешкав під час якогось короткого приїзду з Рима, а може, дорогою між Римом і Лондоном, оскільки тоді можна було дістатися військовою вантажівкою з Рима до Парижа, а звідти літаком до Лондона. Котт прийшов до мене. Це були розмови з людиною, сповненою ейфорії, що в Польщі все так чудово розвивається. Він наголошував, що його прекрасно приймають французи, що він мешкає в якомусь відомому готелі, чим він трошки вихвалявся; я бачив щасливу людину, що тоді було рідкісним явищем. Пізніше в розмовах Котт умовляв мене не повертатися, а пом'якшити критику режиму, яку він вважав перебільшеною.

Ще одним письменником, який з'явився тоді в Парижі, був Адольф Рудницький. Він прийшов до Юзя й щосили виправдовувався, що написав оповідання «Майор Губерт з армії

Андерса», мій контакт із ним тоді був швидкоплинним, хоч я був трохи знайомий з ним до війни й навіть друкував у «Політиці» якісь його тексти на єврейські теми. Проте після всіх отих виправдань перед Юзем, того ж дня, на якомусь вечорі, організованому Червоним Хрестом, де був присутній Юзьо, він прочитав саме те оповідання, не змінивши в нім ані йоти. Це одразу визначило моє ставлення до нього. Згодом ми бачилися двічі або тричі з його ініціативи, але це не мало жодного значення.

У Парижі я знову зустрівся з Добрачинським. Це були доволі нейтральні розмови не на поточні теми, а навколо Варшавського повстання та окупації. З'явився також і Єжи Загурський із дружиною, у мене з ними були гарні стосунки ще з Рима. Вельми часто я розмовляв із Козневським. Це були політично нейтральні розмови. Вони стосувалися спогадів часів війни: адже він був тоді кур'єром і в нас були спільні знайомі. Козневський описував ситуацію в Польщі без пропагандистського забарвлення, доволі тверезо та спокійно, в тоні РАХ'у: треба співпрацювати, аби щось зробити. Іще одна фігура тих років: відомий біблеїст, отець Домбровський, який справляв враження «свого хлопця». Розповідав багато історій про представників советів, про те, що діялося на Повернутих землях⁷, де він купляв у советських солдатів дзвони за пляшку горілки, тощо.

⁷ «Повернуті Землі» («Ziemie Odzyskane») – термін, яким комуністична пропаганда в ПНР називала після Другої світової війни західні й північні території сучасної Польщі, підпорядковані їй на підставі рішень Потсдамської конференції наче «в компенсацію» за приєднані до СРСР східні околиці довоєнної республіки; ідеологічний сенс цього поняття полягав у зміщенні «історичної політики» від ягеллонської традиції (багатонаціональної Речі Посполитої з участю литовців, білорусів, українців тощо) до традиції П'ястів (мононаціональної та моноконфесійної Польщі, зсунутої на захід і північ). – Прим. ред.

Цікавішими були розмови з підопічним Юлії Бристиґер – Домініком Городинським, який також був у нас одним із перших і доволі часто сюди приїжджав. Це вже були розмови з явним пропагандистським ухилом про Народна Польща. Він схвально озивався про Юлію Бристиґер, звісно, не називаючи її прізвища, але наголошуючи, що має гарну знайому, через яку можна вирішити багато справ, але все це без великого тиску. Крім того, тут бувало чимало людей, які зустрічалися з Юзем. Івашкевич навіть умовляв його повернутися. Цікавив його й Бобковський. Проте він не намагався зустрітися зі мною. Так само й Борејша, який, вітаючись із Чапським, зробив це вельми театральню: став на коліно й поцілував йому руку, після чого виголосив похвальне слово на його честь. Він полював і на Бобковського та інших, яких намагався намовити на переїзд до Варшави.

Принципова відмінність між нами та Лондоном полягала в тому, що ми прагнули впливати на Батьківщину, а вони хотіли одразу будувати еміграційну Польщу, польську державу у вигнанні. Вони стали самодостатніми й були занурені у власне життя. Батьківщину вони відкинули цілковито: заборона друкуватися в Польщі чи бойкотування виданих там книжок – це було розірвання всіх зв'язків. Якщо вони й хотіли якось впливати, то лише в диверсійно-розвідувальному ключі: через якісь відділки ВіН, Берґи⁸ та інші операції

⁸ Спецоперація «Берґ» («Afera Bergu»): у листопаді 1950 р. еміграційна польська Політична Рада (блок Національної партії, ПСП та «Незалежності й демократії», опозиційних до еміграційного президента А. Залеського) почала співпрацювати з ЦРУ, отримавши матеріальну допомогу в розмірі бл. 1 млн доларів, а у відповідь постачаючи американців розвідувальною інформацією з ПНР через структури ВіН; одна з двох баз управління операцією містилася в Берґу (Баварія); від самого початку спецоперацію контролювала сталінська контррозвідка, яка арештувала всіх кур'єрів і адресатів (понад 200 осіб,

цього ж типу. Я був категорично проти цього. Зв'язки з різними розвідками, щоб хапнути на цьому трохи грошей і будувати вельми підозрілі мережі, були для мене абсолютно неприйнятними.

Що стосується нас, то ми чинили всі можливі спроби дістатися Батьківщини. Наприклад, ми поїхали з Юзем на Міжнародний фестиваль молоді до Берліна, що нам полегшив Мелвін Ляски з «Der Monat», і перенесли у східну частину часописи та книжки. Та швидко ми наразилися на неочікувані труднощі. У книжках, які ми роздавали, була зазначена наша берлінська адреса – щоб полегшити зав'язування контактів. Там з'явилося кілька осіб, які хотіли обрати свободу. Мене це вжахнуло. Тодішній щойно призначений директор «Вільної Європи» Джексон відігравав, здається, значну роль у ЦРУ. Коли я з ним познайомився, то довідався, що вони хочуть займатися втікачами тільки для того, щоб готувати їх на агентів і перекидати назад у Польщу. Це робилося з усією американською брутальністю. Через це в мене стався конфлікт з американцями, бо я вмовляв молодих людей, які хотіли обрати свободу, від цього відмовитися. А нашу акцію ми призупинили.

Натомість ми надсилали книжки під фальшивими обкладинками й тексти, надруковані на «біблійному» папері, на різні адреси, що їх ми брали з телефонних довідників, намагаючись часто їх змінювати, щоб нікого не наражати на небезпеку й забезпечити якнайширше розповсюдження. Так само ми користувалися послугами моряків. Кілька моряків, з якими ми й досі підтримуємо контакти, везли книжки на Батьківщину. На всі ці заходи в нас не було жодних фондів. Усе це ми робили власним коштом. Скільки ми всього надіслали, сказати важко. Зрештою, я ніколи не вів такої статистики. Нарешті,

більшість розстріляні) та скомпрометувала еміграційних політиків у грудні 1952 р., оприлюднивши всю інформацію про справу. – Прим. ред.

дуже важливою ділянкою наших стосунків із Польщею була допомога, яку ми надавали різним людям; у п'ятдесятих роках вона охоплювала близько тридцяти осіб. Обираючи їх, ми керувалися моїми довоєнними знайомствами, а також знанням про їхню долю. Також я користувався тим, що говорив Кіселевський.

Розбіжності між нами та Лондоном стосувалися не лише контактів із Батьківщиною. Нинішні східні кордони Польщі ми прийняли дуже швидко. Одним із найважливіших номерів «Культури» був якраз той, в якому ми оприлюднили лист отця Маєвського з цього питання. Згодом «Культура» зайняла рішучу позицію щодо того, що Львів має бути українським, а Вільнюс – литовським. Західним кордоном ми цікавилися меншою мірою. Не думаю, що він хоч колись був для мене проблемою. Проблемаю було виселення німців, яке без жодної потреби робилося не по-людськи. Звісно, німці дуже жорстоко поводитися з поляками, але не було причини наслідувати їх у цьому. Проблемаю було і ставлення до мазурів, кашубів та інших автохтонів, яких нищили поляки та Польща. Зрештою, еміграція як ціле доволі швидко визнала кордон на Одрі та Нисі; щоправда, Вандерса звинувачували, що він від нього відмовляється, але ці закиди були безпідставними. Натомість еміграція не прийняла східного кордону і в більшості, гадаю, не приймає його й до сьогодні, можливо, тому, що тут є потужне львівське лобі.

Розходилися ми з Лондоном і щодо того, що відбувалося на Батьківщині. Ми не думали про Польщу у чорно-білій гамі і не вважали, що все там нікуди не годиться. Наприклад, ми сварилися з Юліушем Понятовським, із яким у мене завжди були стосунки водночас і приятельські, й антагоністичні. Понятовський, можливо, під впливом Чеслава Бобровського, який на початку п'ятдесятих теж мешкав у Парижі, був прихильником колективізації. Я був проти неї, але залюбки

дискутував на цю тему і розмірковував, чи щось може з цього вийти. Я не виключав одразу і не стверджував без дослідження цього питання, що колективізація несе лише шкоду. Я вважав, що треба це питання проаналізувати, перш ніж робити якісь висновки. Інший, пізніший приклад: починання Мюльштайна щодо виділення кредитів на модернізацію польських вугільних шахт, ініціатором якої був я, еміграція сприйняла як колаборанство та зраду, як підтримку режиму. А для мене було зрозуміло, що це надзвичайно важливо для Польщі, байдуже, чи це буде комуністична Польща, чи ні.

Це не означає, що я мав відчуття, що комуністичний режим незабаром впаде. Я був упевнений, що впаде советська імперія, з чого донедавна насміхався Кіселевський, і не він один. Проте для мене було важливо, щоб Польща у советському блоці мала відносно автономну позицію, і я вважав, що у прагненні до автономії слід допомагати. Таке ставлення випливало з переконання, що послаблення советського панування над Польщею і якимось, нехай і вельми обмежене, усамостійнення Польщі у рамках блоку можливе. Я не вважав, що всі країни були там на один копил. Я вважав, що треба намагатися якимось на них впливати і що це може дати результат. Звідси, наприклад, мої контакти з Югославією. Я збирався туди поїхати, про що навіть оголосила газета «Dziennik Polski», але це не здійснилося.

Тоді я підтримував певні стосунки з Каролем Кевесом, який писав під псевдонімом К. С. Кароль (у той час у ньому відбувалося бродіння); потім я роками не мав із ним жодних контактів, а коли поновив їх через Колаковського, який із ним товаришував і мешкав у нього під час поїздок до Парижа, то вже не було жодного бажання співпрацювати ані з його, ані з мого боку. Я навіть запропонував йому написати що-небудь для «Культури», але нічого не вийшло. Проте на початку п'ятдесятих, коли в нього різалися зубки, він був розгублений

і також шукав якихось розв'язків, звідси спроби часопису «La Tribune des Peuples», яке було вельми цікавим і стало причиною того, що я зав'язав із ним стосунки.

Ми обидва трималися думки, що треба робити ставку на Югославію, щоб впливати на советський блок.

Контакт із Джиласом зав'язався завдяки тому, що я заприятелював із директором університетської бібліотеки у Белграді Суботіним, який був у Парижі у своїх бібліотечних справах; йому була потрібна якась книжка, й він зателефонував до нас. Навколо нього гуртувалося ціле гроно молодих сербів, наприклад, Як Новаковський, серб польського походження, який працював у агентстві «Танюг» у Белграді. Отже, Суботін, хоча й дуже боявся, підтримував контакт із Джиласом, і це він сказав йому, що з нами можна розмовляти. На зустріч із Джиласом один раз поїхав Зигмунт й один раз Стемповський.

У мене тоді були різні проекти впливу через Югославію на Польщу та інші країни советського блоку. Я думав, що слід спробувати створити комуністичну «Вільну Європу», Тіто був тоді відкритий на цей проект. Та з цього нічого не вийшло через відсутність кандидатів для роботи на такому радіо. У п'ятдесятих роках, після візиту Хрущова до Югославії, але ще до Жовтня, за мовчазного потурання влади, я вислав із Югославії безліч книжок до Польщі та Росії. Проте в мене не було жодних симпатій до тітоїзму. Югославський політичний лад – це була не моя проблема. Мій погляд на всю цю справу був, маю визнати, диверсійний. Для мене важливими були можливості діяти через посередництво Югославії – і все. Пізніше мене цікавили тамтешні суспільно-економічні експерименти, особливо робітничі ради.

Розбіжності між нами та лондонською еміграцією стосувалися не лише ставлення до Батьківщини. Вони стосувалися й самої еміграції. Майже від самого початку, принаймні від

розходження та конфлікту із Залеським, я висловлював думку, що мала відгук у приватних розмовах чи то з Рачинським, чи то із Саббатом, але провести її було неможливо. А саме, я вважав, що слід зберегти посаду президента і створити при ньому комітет, зовсім не уряд, а комітет.

Крім того, нас розділяла оцінка міжвоєнного двадцятиліття, бо на відміну від Лондона, ми не звеличували цього періоду. Ми дуже критично ставилися до тодішньої національної політики – і не тільки. Конфлікт стосувався і Національної скарбниці, бо «Культура» пером Мерошевського домагалася виявлення всіх пов'язаних із нею питань, виходячи з припущення, що коли еміграція дає на неї гроші, то має право знати, як їх використовують. У Лондоні це спричинило просто істеричну реакцію. Якоюсь мірою я їх розумію, бо в той період Національна скарбниця отримувала гроші й від американців.

У наших взаєминах з еміграцією принциповою подією була справа Мілоша⁹. Для нас у цьому не було жодної проблеми. Проте це було проблемою для еміграції, яка прийняла його вороже. Коли було оголошено про перебування Мілоша в нас, я зателефонував із цією сенсацією до Женчиковського, який вів тоді відділ політичної інформації у газеті «Dziennik Polski» і з яким я був у дуже гарних стосунках іще з довоєнних часів. Він зреагував на моє повідомлення дуже різко. Відповів

⁹ У 1951 р. поет і есеїст Чеслав Мілош, який після війни працював у дипломатичних представництвах комуністичної Польщі, утік на Захід від сталінського терору, проте залишився прихильником лівих і ліберальних переконань; польська еміграція відмовилася йому допомагати і категорично відкинула, звинувачуючи в співпраці з комуністами та вимагаючи від французької влади силоміць повернути його до ПНР; проте втікачем заопікувався Єжи Гедройць, чим викликав чималий конфлікт із лондонським еміграційним осередком. – *Прим. ред.*

і потім написав у «Dzienniku», що ми прийняли зрадника. Це було ще до статті «Hi!». Тож це була реакція вже на сам вибір Мілошем свободи та на його появу в нас.

Лондонська еміграція займала тоді ворожу позицію до кожного, хто був пов'язаний із владою ПНР, а потім залишився на Заході. Однак Мілош був причиною більших пристрастей, ніж будь-хто інший. Приводів тут було два. По-перше, він був співробітником посольства. Другим була стаття «Hi!», в якій він заявив, що він не емігрант і ніколи ним не буде. Якби Мілош схилився у покорі перед еміграцією, бив би себе в груди, то, ймовірно, ставлення до нього було би зовсім іншим. Однак він одразу зайняв антиемігрантську позицію. Мені також дуже не подобалася стаття «Hi!», але я вважав, що її треба надрукувати, аби Мілош міг висловитися й заявити про свою позицію.

Темою, що вимагає окремого обговорення, є стосунки еміграції з американцями. Я зупинюся тільки на радіостанції «Вільна Європа», створення якої я сприйняв якщо не з ентузіазмом, то в будь-якому разі із задоволенням. Із Яном Новаком я познайомився в період її організації. Мене вразило його величезне честолюбство. Спочатку я ставився до нього вельми доброзичливо. Проте я, як завжди, мав схильність радити та напучувати там, де мене не просили. Із цього Новак зробив висновок, що я полюю на його посаду, й почав ставитися до мене з підозрою. У мене навіть була з ним доволі різка розмова, в якій я пояснив, що аж ніяк не хочу бути американським службовцем. Однак його це не переконало. Він дуже задрив моїм зв'язкам. Я доволі часто приїжджав до Мюнхена в українських і німецьких справах. Новак не міг зрозуміти, чому я туди їжджу, але не маю наміру заходити до «Вільної Європи» чи до нього.

Якщо моє й Мерошевського ставлення до «Вільної Європи» було критичним, то це тому, що за тих часів під цією назвою поряд із радіостанцією виступав і Комітет вільної Європи, який фінансував і дуже брутально контролював всі еміграційні інституції від гарцерів до Польської соціалістичної партії, деморалізуючи еміграцію. Едвард Рачинський отримував звітти кошти для Національної скарбниці, а Бялас звітти й не виходив. При цьому стиралася межа між політичною незалежницькою діяльністю та суто розвідницькими заходами, що призвело зрештою до компрометаційної афери Берга. Навіть більше, американці вважали, що Комітет вільної Європи має виняткове право займатися польськими справами.

Проте слід визнати, що Новак намагався вести самостійну політику й не боявся ризикувати, аби наполягти на своїй позиції, завдяки чому зумів частково усамостійнити лінію польської секції РВЄ від американців. Так було в період, коли у жовтні 1956 року до влади приходив Гомулка. Так було й тоді, коли виникло питання польських західних кордонів. Радіо отримало заборону порушувати цю тему. Цю заборону обходили, цитуючи голоси світової преси. Аж поки зрештою не дійшло до страйку всього колективу, який уперше і, мабуть, востаннє виступив одноставно. Ніхто не відступив і страйк було виграно.

Наші стосунки полягали в тому, що Новак доволі часто приїжджав до Парижа і зустрічався зі мною. Певні питання ми вирішували телефоном, тож наше листування було скучним. Коли я отримував інформацію, яку не міг використати так само добре й результативно, як «Вільна Європа», і яка стосувалася суттєвих питань, або таких, що вимагали оприлюднення по радіо, то не вважав її своєю монополією і не мав нічого проти того, щоб поділитися нею з Новаком. Адже він мав у своєму розпорядженні радіостанцію, тоді як у мене був лише щомісячний часопис.

Проте спроби обміну інформацією чи дискусії про ситуацію в Польщі Новак часто сприймав із недовірою, він підозрював, що я хочу ним маніпулювати. Зі свого боку я відкинув його пропозицію видавати «Na antenie» як додаток до «Культури» за кошти РВЄ. Я не хотів мати в «Культурі» того, на що я не матиму жодного впливу. І не хотів отримувати грошей від американського уряду. Зрештою, Новак був нелегким партнером, тож потім відбувся розрив між ним і газетою «Wiadomości», при яких він розмістив як додаток «Na antenie», бо редакція «Wiadomości» не хотіла публікувати те, що він вважав за потрібне.

Конфлікт між нами виник тоді, коли я якось публічно заявив, що РВЄ фінансується американцями, тоді як польська політична діяльність повинна бути незалежною в усіх аспектах. Новак відреагував на це статтею, здається, у газеті «Dziennik Polski», де твердив, що я не маю жодних підстав виступати з такими заявами, бо й сам залежу від американців. Я тоді вчинив колосальний скандал. Ми зустрілися в Лондоні в Казімежа Саббата, і я зажадав від Новака, щоб він сказав, на якій підставі він висуває проти мене такі звинувачення. «У мене є докази, але Вам я не скажу», – відповів він і відмовився щось пояснювати. Ми розпрощалися дуже холодно, без рукостискання. Це була найгостріша сутичка між нами; сплигло чимало часу, перш ніж наші стосунки повернулися до норми. Загалом же, враховуючи наші непрості характери, ми співпрацювали непогано.

У цьому пункті, можливо, варто прояснити питання моїх міфічних американських зв'язків. Міфічних, бо їх майже не було. Єдиним моїм американським другом був Бернем. Після нього я вже не знайшов того, хто був би мені так само близький. Кошти з «Lilly Endowment» нам забезпечив Меррілл, син дуже багатого банкіра з Бостона, засновник фундації, що опікувалася здебільшого питаннями культури та освіти, який

під час перебування у Польщі закохався в неї. Він познайомився з Мілошем, який згадав про нас, дуже загорівся, запитував про різні проекти і зненацька повідомив мене, що його цікавить «Архів революції». Згодом він іще раз організував нам якусь круглу суму на наш розсуд. Я давно втратив із ним зв'язок, а ось Мілош і далі підтримує з ним стосунки. Була ще американська інституція, якою керував Рудзький і яка купувала від 100 до 150 примірників «Культури» й кожної нашої книжки і вказувала, в яку книгарню ми повинні їх надіслати. Це тривало дуже довго. Це було для нас важливо, але не мало вирішального значення. Це не порівняти з можливостями, які мали росіяни.

На початку шістдесятих років я поїхав до Сполучених Штатів пароплавом, що було набагато дешевше. «Культура» профінансувала цю мандрівку. Крім переїзду, це було не надто дорого, бо в Нью-Йорку я мешкав в Анелі Мечиславської, а у Вашингтоні мешкав мій добрий довоєнний знайомий, адвокат Гідинський, який був одним із директорів «Голосу Америки», тож перебування коштувало небагато. Я думав, що мені вдасться здобути якихось неурядових грошей. Майор Януш Ілінський, останній військовий аташе Республіки Польщі у Вашингтоні, був одружений із американкою єврейського походження, дочкою банкіра. У нього були широкі знайомства у Вашингтоні і він багато мені обіцяв. На жаль, приблизно за місяць після мого повернення з Америки я отримав звістку про його смерть.

Під час мого перебування там я нічого не досяг. Виявилось, що неможливо оминати Комітет Вільної Європи. Ми покладали надії на одного відомого советолога, але й це нічого не дало. Усі відсилали мене до цього Комітету, який займався польськими питаннями. А з ним я не хотів розмовляти. Я бачився з Джексоном, із яким познайомився ще давно в Берліні. Я розмовляв із ним серед іншого про можливості Польщі

на Сході. Зненацька він засміявся і сказав трохи злостиво: «Польщу Ви бачите в усьому світі».

До важливих американських знайомств належить Збігнев Бжезінський. Я зустрічався з ним щоразу, як він був у Парижі. Ці розмови були для мене цікавими, оскільки допомогли мені краще зрозуміти політику американської адміністрації. Як правило, ми розмовляли й про ситуацію в Польщі. Доволі швидко я зорієнтувався, що Бжезінський має сильний вплив на Новака, який до його думки ставився інакше, ніж до моєї, так що можна було через нього розв'язати якісь питання, які було важко або неможливо розв'язати безпосередньо. Із Бжезінським я бачився й під час своєї американської подорожі. Жодної особливої допомоги він мені не зміг надати, але полегшив деякі контакти.

Двічі я отримував зі Штатів тексти, публікація яких стала подією. Машинопис Святла¹⁰ дістався до мене через молодшого Нагурського, який був у захваті від Святла. Я сприйняв його з великою недовірою й тому не видрукував, але він зацікавив мене як пропаганда. Інтерв'ю з Куклінським¹¹

¹⁰ Юзеф Святло, високопоставлений функціонер Міністерства громадської безпеки ПНР, який мав доступ до найважливіших таємниць і картотек політичної поліції з компроматом на усіх найвищих державних і партійних керівників, утік після арешту Л. Берії в 1953 р. на Захід і попросив притулку в США; його викривальні спогади «За кулісами партії та органів безпеки» Є. Гедройць відмовився публікувати, проте їх читали у 1954–1955 рр. на хвилях РВЄ, а відтак видали окремою книгою. – *Прим. ред.*

¹¹ Полковник Війська Польського, заступник голови оперативного управління Генштабу армії ПНР, Ришард Куклінський у 1972–1981 рр. співпрацював із американською розвідкою, переказавши бл. 40 тис. сторінок документів про ПНР, СРСР і Варшавський договір, зокрема советську ядерну зброю та план впровадження в Польщі воєнного стану; у листопаді 1981 р. ЦРУ евакуювало його з родиною на Захід; інтерв'ю «Війна з нацією, побачена зсередини» з'явилося

я отримав безпосередньо від нього; припускаю, що посередником був Бжезінський, але він ніколи в цьому не зізнався. Це не мало продовження, бо Куклінський не прийняв жодної пропозиції, а їх йому висували тоді дуже багато.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПОЛІТИКА

Контакт із Мілошем зав'язав Чапський під час подорожі до Сполучених Штатів. Тоді ми сказали Мілошеві: якщо в нього будуть якісь проблеми, він може на нас розраховувати. Ми зустрілися, коли він у паніці з'явився в Мезон-Ляфіт і сказав нам, що мусив залишити посольство, власне, втекти, запитував, чи може в нас оселитися і чи ми можемо забрати його речі, бо він побоювався повертатися у свою квартиру. Проте для Мілоша ми весь час були «добрими фашистами», якщо сказати коротко. Перші наші дискусії з ним стосувалися статті «Ні!», яка перекреслювала роль і значення еміграції як такої. Мое ставлення до нього впливало з переконання, що він є великим поетом (я завжди був під враженням від його поеми «Порятунок»), а тому ми зобов'язані зайнятися ним попри його злостивість і висловлювання стосовно того, що друкуватися в еміграції означає складати скарби в дупло; зрештою, це дупло виявилось цілком плідним, і не лише для нього.

Згодом ми уникали дискусій на цю тему, а Мілош свідомо звів свої стосунки з «Культурою» до дружби із Зигмунтом Герцем. Мої особисті стосунки з ним були завжди на певній відстані. Візьмімо, хоча це й не дуже гарна аналогія, Кота Єленського. Попри різноманітні сварки та непорозуміння

з нагоди 5-річчя запровадження в Польщі воєнного стану («Kultura», № 4, 1987). – Прим. ред.

у нас з ним були людські стосунки: симпатії, довіри. Таких людських стосунків між мною та Чеславом не було. Це не завадило мені із захватом сприйняти звістку про присудження йому Нобелівської премії і поїхати на її урочисте вручення. Я дуже радів за нього, цілком щиро. Я не сприймав це як успіх «Культури», можливо, тому, що Мілош ніколи особливо не признавався до «Культури». Однак я дуже цим перейнявся.

Ми намагалися мірою наших можливостей допомагати йому, оскільки перший період його життя на Заході був дуже важким. Та водночас суперечки між Мілошем і нами, особливо Зигмунтом і Зоєю, були постійними. Він заперечував існування советських таборів, трохи з упертості, а трохи тому, що не дуже в це вірив. Фактом є те, що між нами були розбіжності в оцінці Советського Союзу та сталінізму, до якого він ставився дуже поблажливо. Зрештою, це видно з його виступу кілька років тому в часописі «NaGłos» у Кракові, де він твердив, що марксизм вивів Польщу з периферії. Таких конфліктів було чимало. Моє ставлення до «Вільної Європи» було не найкращим, але він вважав її вельми шкідливою організацією, і тут також виникали зіткнення. Наприклад, коли у Польщі було скинуто в рамках т. зв. «акції повітряних куль»¹² його «Поневолений розум», з якого зробили мініатюрне видання, про що ніхто з нас не знав, – це був доволі розбишацький захід. Розгорівся колосальний скандал. Мілош хотів розпочати судовий процес, але для цього, на жаль, не було підстав. Ми про це дізналися зовсім випадково, як і Мілош, бо хтось нам привіз такий примірник. І досі не знаю, чия це була ініціатива. Новак так і не схотів мені про це

¹² Йдеться про «Хрестовий похід повітряних куль РВЄ» (Radio Free Europe Balloon Crusade) – спецоперацію, яку провадила в 1954 р. з ініціативи польської редакції РВЄ американська розвідка, засилаючи на територію ПНР повітряні кулі з листівками, що містили текст викриттів колишнього співробітника МГБ Ю. Святла. – Прим. ред.

розповіді. Він лише казав, що не мав із цим нічого спільного і що це відбувалося поза польською секцією.

Розбіжності з Мілошем стосувалися і ставлення до між-воєнної Польщі. Крім того, ми по-різному дивилися на багато культурно-літературних речей. Мілош захоплювався Анджеєвським. Дуже його цінував і захищав навіть тоді, коли Анджеєвський видав «Партію і творчість письменника». У дружніх стосунках, що залишилися в нього й досі, Мілош завжди був дуже вірним. Однак його оцінки людей завжди були суб'єктивними й дискутувати з ним на ці теми було неможливо.

Крім двох-трьох спроб на самому початку, я не пригадую, щоб у нас із Мілошем була якась важлива розмова. Не думаю, що моє бачення Польщі якось змінилося під впливом розмов із ним. «Поневолений розум» був для мене важливою книжкою, бо вона відіграла дуже велику роль, але я вважав її фальшивою, бо вона, як зазначив Грудзінський, створювала міф кетмана¹³, тоді як насправді йшлося про звичайний страх та опортунізм. Ця книжка не допомогла мені зрозуміти

¹³ Видатний американський історик Тоні Джадт писав про одне з базових понять у книжці Ч. Мілоша «Поневолений розум»: «Кетман» – це термін, запозичений з книжки Артура де Гобіно «Релігії та філософії Центральної Азії», у якій французький мандрівник XIX століття описує перський звичай відмови від переконань. Приймаючи поставу, яку називають кетманом, можна жити в позірній суперечності з самим собою – говорити те, чого хоче влада, а не те, що ти думаєш сам. Внутрішньо при цьому людина зберігає незалежність і свободу, зумовлені переконанням, що підпорядкування чужим ідеям і наказам відбулося з її власної волі. Бо, як пише Мілош, кетман «є благом: він плакає мрії. Людина вчиться любити збудовані довкола неї засіки» (Zniewolone umysly dawniej i dziś. Tony Judt czyta Miłosza. – Gazeta Wyborcza, 06.09 2010: http://wyborcza.pl/1,76842,8334536,Zniewolone_umysly_dawniej_i_dzis__Tony_Judt_czyta.html#ixzz3hBzJZw3P). – Прим. ред.

комуністичний світ. Але вона допомогла мені зрозуміти польське інтелектуальне середовище, позбавивши багатьох ілюзій. Так, наприклад, вона вивела на світло Анджеєвського, щодо якого в мене були певні ілюзії. Я був знайомий з ним до війни, у період його співпраці з «Prosto z mostu», коли він написав і кілька речей для «Бунту молодих». Ми тоді дискутували на тему релігії та Церкви, бо я вважав «Лад серця» облудною книжкою, найдивовижніше, що Анджеєвський протестував дуже м'яко. У перші повоєнні роки ми не бачилися. Зустрілися ми набагато пізніше, але тоді він підтримував стосунки переважно із Зигмунтом, який був у нього просто закоханий: прощав усі його вибрики, піклувався про нього, організовував йому якісь стипендії й узагалі опікав.

Якщо Мілош справив якийсь вплив на «Культуру», то це стосувалося літератури. Як письменника я ціную його надзвичайно високо. Він також, хоча не надто часто, виступав у ролі порадника, а його думка та заохочення часом були дуже важливими. Це завдяки його порадам і з його ініціативи ми видали Сімону Вайль і матеріали, що стосувалися угорської революції 1956 року. Проте мені важко погодитися з його твердженням, висловленим у «Році мисливця», що це він визволив мене із законсервованості в літературі міжвоєнного двадцятиліття. Я ніколи не жив періодом двадцятиліття й не чекав на Мілоша, щоб визволитися з нього. Сам же Мілош визнає, що рішення видати «Транс-Атлантик» було прийнято до його появи в «Культурі». А це було серйозне рішення, оскільки внаслідок морального обурення Гомбровичем і «Лісником» Марії Кунцевич ми втратили більше передплатників, ніж через нашу політичну позицію. Проте ми не змінили курсу.

Мілош був і є для мене авторитетом лише в поезії, особливо в сучасній поезії, в якій я зовсім не орієнтуюся. У цій царині він вмів зберігати об'єктивність навіть у вельми неприємних для себе ситуаціях, що ілюструє ставлення до Герберта, який

вчинив йому в Берклі страшенний скандал, коли Мілош вжив (у себе вдома) вираз «бандити з АК». Однак коли з'явилися нові вірші Герберта, Мілош їх чудово переклав і надрукував у «New York Review of Books», а весь великий гонорар переслав Гербертові. Для нього найважливішим було те, що це велика поезія.

Що стосується мене, то, якщо йдеться про поезію, я – великий консерватор. Дуже люблю поезію Галчинського, з яким я й особисто був знайомий у два періоди. Тоді, коли він жив на хлібах у Міся Тишкевича на Віленщині, в Орнянах, звідки навіть надсилав мені якісь вірші, здається, «Лист з-понад річки Лімпопо», які я друкував, мабуть, іще в «Бунті молодих». І коли він опинився на Заході. Він розмірковував, що йому робити. Ми вмовляли його залишитися. Тоді він поїхав до Другого корпусу, де був легендою, адже там перебувало чимало молодих поетів – Олеховський, Мендзижецький, – які були палкими його прихильниками. Навіть одна батарея носила ім'я Галчинського. Проте він не наважився емігрувати, можливо, як це з ним траплялося, під впливом жінки. Він закохався, зрадив Наталію й повернувся до Польщі зі своєю новою пасією, яку Наталія, звісно, прогнала. Це був кумедний представник богеми, на якого неможливо було сердитися, й чудовий поет, якому можна чимало пробачити за «Бал у Соломона» чи інші вірші. Навіть його опортунізм ховав у собі непомітний опозиційний струмінь. Вірш про Москву, яка тоне в апельсинах, справляв враження сатиричного.

На відміну від Галчинського, Тувім мені не подобався ні як людина, ні як поет. Останнім його віршем, який, вразивши, залишився в моїй пам'яті, був вірш на смерть Нарутовича. До його пізнішої поезії я ставився прохолодно. «Польські квіти» мене не зачепили. Я не поділяв захвату, з яким їх сприйняли. На моє сприйняття Тувіма, без сумніву, вплинуло негативне ставлення всього нашого покоління до «Літературних

вістей». Звідси ж впливала моя тривала недовіра до Слонімського. Єдиним скамандритом¹⁴, із яким я товаришував, був Вежинський. Він мені дуже подобався.

Ми познайомилися в Бухаресті під час війни. Я допоміг йому виїхати з Румунії й отримати якісь гроші. Після війни ми бачилися під час його приїздів до Європи, де він, до речі, бував доволі часто. Коли Чеслав поїхав до Сполучених Штатів, то Вежинські найняли будиночок, який він мав у Монтероні, і мешкали там понад рік. У нас були вельми гарні стосунки, оскільки Вежинський товаришував із Меровшевським і Густавом, тож він належав до кола майже особистих друзів. Мені подобається його поезія, за винятком перебільшено патріотичних віршів, які я вважаю занадто пафосними.

Я до кінця підтримував стосунки з Броневським, якого теж дуже любив. До «Слова про Сталіна» я поставився дуже поблажливо саме тому, що я його знав. Для мене це не було несподіванкою. Броневський доволі часто сюди приїжджав. Щоразу все починалося з телефонного дзвінка: «Пане Єжи, Ви мені подасте руку? Адже поема про Сталіна була чудовою поемою». Я відповідав, що подам йому руку, і якщо дружина випускала його з-під нагляду, то ми йшли на чарку, де він швидко впивався. Проте стосунки з ним були особливими. Із Мерошевським вони, напевно, випили море горілки в ерусалимський і каїрський період. Він був чудовим поетом і цікавою людиною, хоча й п'яницею. Я мав до нього дуже велику слабкість і міг пробачити йому набагато більше, ніж, наприклад, Івашкевичу.

Мені не подобалися «Літературні вісті» за їхнє естетство, за невпинне вишукування «смачненького», за відсутність

¹⁴ Скамандрити – члени польського літературного угруповання «Скамандер», чинного в 1918–1939 рр., заснованого Ю. Тувімом, А. Слонімським, Я. Івашкевичем, К. Вежинським і Я. Лехонем. – Прим. ред.

будь-якої лінії. Найповнішим виразом цього була позиція Слонімського: безмежний лібералізм. Для мене це був безхребетний часопис. А його буцімто сучасність була переживанням того, що вже давно було сказано на Заході – і не лише на Заході. До того ж у царині культури чи літератури «Бунт молодих» і «Політика» представляли набагато молодше покоління, ніж покоління «Літературних вістей», і воно не вміщалося в їхню редакційну політику. А після війни «Wiadomości» стали просто ендецьким виданням, символом польського Лондона. Тож я їх не терпів через причини, протилежні тим, через які я не любив їх до війни.

У царині літератури – і культури загалом – найближчим до «Бунту молодих» часописом був, як я відчував, «Marchokł» Стефана Колачковського, з яким я був знайомий; пригадую якись розмови з ним про Кадена-Бандровського та Берента, великим прибічником якого я був, про що розповім пізніше. А що стосується Кадена, то його я дуже цінував, насамперед за «Генерала Барча». Я вельми уважно прочитав цю книжку; я був єдиним із, мабуть, нечисленних читачів, який мав добру думку про «Матеуша Бігдзя» і «Чорні крила». Проблематика цих повістей вельми мене цікавила, а її розгляд здавався мені дуже чесним. Коли я кажу про естетство «Літературних вістей», то маю на думці якраз ігнорування політичної, а ще більше – суспільної проблематики, яка мене надто захоплювала; адже я був вихований на Жеромському.

Ще одним виданням, яке я вважав близьким, був «Pion». Можливо, через особисті причини, оскільки я товаришував із його редакторами: спочатку Колонєцьким, а потім Свенціцьким. Зі Свенціцьким я постійно перетинався на службі: у певний період я працював у прес-бюро Ради міністрів, директором якого він був, а в міністерствах, де я працював пізніше, я теж займався пресою. Тому ми часто бачилися й розмовляли.

Нонконформістська література цікавила мене ще до війни. У Сеймі я перетинався з Іжиковським, доволі часто з ним розмовляв і читав те, що він писав у «Робітнику». Проте Іжиковський був для мене насамперед автором «Палуби», на яку я натрапив одразу після закінчення гімназії і яка справила на мене сильне враження. Вельми важливим для мене автором був Віткаци. Я із захватом читав «Прощання з осінню» та «Ненасить», а самого Віткаци дуже любив. У певний період у нас із ним був живий контакт через Боя-Желенського. Я бував у салоні Желенських, здебільшого через пані Зофію Желенську, вельми непересічну, дуже розумну й чарівну жінку. Там я познайомився з багатьма людьми, серед них і з Віткаци. Атмосфера цього дому, безсумнівно, вплинула на мої літературні смаки; не виключаю, хоча я не багато про це розмірковував, що на мене вплинув і Віткаци.

Мені дуже не подобався Зегадлович, і як редактор познанського видання «*Teżca*», вельми побожного і святенницького видання, і як письменник: його «Привиди» і «Мотори» відштовхували мене, хоча я не особливо добродесний. Із прозою авангарду – з Ватом чи Стерном – я стикався небагато, мені вона нічого не говорила.

Я не цінував Домбровську як письменницю. «Ночі і дні» були для мене громіздкою занудятиною. А мої довоєнні стосунки з нею були поганими, що було для мене вельми неприємно, адже я, працюючи в Міністерстві землеробства, весь вільний час проводив у бібліотеці, у Станіслава Стемповського, а пізніше з ним приятелював. Я не розумів, чому Домбровська не схотіла підписати свою статтю з протестом проти Берестя, яку надіслала у «Літературні вісті», хоча її вмовляли і Стемповський, і Гридзевський. Адже її становище було таким, що їй нічого не загрозувало. Хоча я вважав, що Центролев загрозував дестабілізацією Польщі, однак

тримався думки, що необхідно протестувати проти «подвигів» Костека-Бернацького. Такі речі слід робити в належний спосіб.

Те, що цього не сталося, було наслідком неприємних рис вдачі Пілсудського. Він був дуже мстивою людиною, й такі заходи, які здійснював Костек-Бернацький, він, на жаль, толерував або давав зрозуміти, що їх слід толерувати. Я знаю від жінки, яка приятелювала з Пілсудським, що в її квартирі ще до травня відбулися сходи пилсудчиків, де він зажадав, аби під час якоїсь урочистості перед могилою Невідомого Солдата вони оточили Сікорського й побили його офіцерськими ремнями. Навіть ці вірні пилсудчики на це не пішли. Це демонструє ментальність Пілсудського у певний період його життя.

Одним із нечисленних творів Домбровської, який мені подобався, було «У селі весілля». Я надавав цій речі політичного значення. Гадаю, це було перебільшення, бо я забагато прочитав між рядками. Згодом, коли я зустрівся з Домбровською, це підтвердилося: вона нічого такого не мала на думці. З огляду на Єжи Стемповського, який її обожнював, я тоді протягом короткого часу ставився до неї позитивно. Коли вона вперше приїхала до Швейцарії, я поїхав із нею зустрітися. Це її доволі сильно шокувало. З нею неможливо було розмовляти під час прогулянки, бо вона зупинялася перед кожною вітриною й захоплювалася тим, що було у крамниці. Її реакції були аж надміру жіночими.

Згодом, коли вона була в нас чи у Густава в Неаполі, виходили на яв різноманітні дражливі моменти. Проте перша зустріч була сентиментальною. Домбровська багато розповідала про Станіслава Стемповського, але це стосувалося суто особистих речей. Ми почули також чимало історій, особливо вроцлавського періоду: про Котта і Жукровського, яких вона

любила й цінувала. Вона була в захопленні від Заходу, але нічого не говорила про свої можливі труднощі, наприклад, з отриманням паспорта. Загалом це було вельми симпатично, але нічого нового не вносило. Домбровська кількаразово була в Мезон-Ляфіт. Розмови з нею були переважно спогадами: про Філософова, про «Verbum». До цього додавалися суперечки, не з нею самою, а з Ковальською, на тему її страху перед війною. Вона вважала, що не треба нічого робити, аби не спровокувати якогось вибуху. І ставилася негативно до еміграції.

«Фердидурке» я прочитав одразу після опублікування, не обурившись, але й не захопившись. Із Гомбровичем я познайомився в цей період, і в нас були не близькі, але товариські стосунки. Це завдяки мені він поїхав до Аргентини. Відкривалася нова пароплавна лінія, і, як завжди, кілька місць було зарезервовано для літераторів; оскільки я тоді обіймав посаду в Міністерстві промисловості і торгівлі, я міг туди його скерувати. Тож, звертаючись до Гомбровича після війни, я знав, що маю справу з одним із найбільших іконоборців сучасної польської літератури. Я запропонував йому писати щоденник, бо на підставі «Транс-Атлантика» та його листів зробив висновок, що ця форма є найпридатнішою для нього.

Проте наша співпраця з Гомбровичем була можлива лише тому, що безпосередні контакти між нами були вкрай рідкісними. Нашу першу зустріч він описав у своєму стилі. Слід визнати, що цей звіт загалом правильний. Я був напруженим, що часто трапляється зі мною в таких ситуаціях. І я справді не люблю Міцкевича. Віддаю перевагу Словацькому і ставлю «Беньовського» чи «Короля-духа» вище від «Пана Тадеуша».

Тоді, приїхавши до Європи, Гомбрович оселився в нас. Це було дуже недовго, просто через стан його здоров'я: він

не міг ходити сходами, а ми не могли перебудувати свої робочі кабінети, щоб розташувати його на першому поверсі. Пізніше ми майже не бачилися. Як письменника я цінував його надзвичайно високо, насамперед його «Щоденник». Загалом письменник у ньому мене цікавив набагато більше, ніж людина.

Мене смішили різноманітні вияви його снобізму, та й він – надзвичайно приємна риса в нього – робив це з гумором. Так було зі славнозвісним: «я оголосив себе графом». Якось ми з Котом надіслали йому сфальшовану хвалебну листівку, підписану визначними французькими аристократичними прізвищами: Лярошфуко й уся блакитна книга французької аристократії. Гомбрович сприйняв цю листівку абсолютно серйозно і включив її до щоденника. Та коли ми з Котом почали з нього кепкувати, він сприйняв це зі справжнім гумором.

Вражав його нечуваний егоїзм. У його листуванні з найрізноманітнішими людьми, яке я працюю позбирав, – крім листів до Сандауера чи інших невідомих мені осіб – немає нічого цікавого. Це суто торгова кореспонденція. Весь час ідеться про коректури, повторюються прохання про надіслання тих чи тих книжок, про заняття перекладами, про підганяння Кота, бо той щось занедбав. У цьому щедрому листуванні є, мабуть, лише два неділові листи – до Марії Пачовської.

Гомбрович був людиною, яку політика відносно мало цікавила, хоча «Транс-Атлантик» є вельми політичною книжкою. Проте в наших взаєминах це не мало значення. Я був захоплений його талантом. Особливо це стосується «Транс-Атлантика» та перших щоденників, які справили на мене величезне враження. Решта його творчості мені чужа. Однак ці дві речі я вважаю чудовими.

У театрі я був лише на одній п'єсі Гомбровича: на «Оперетці» у Пале Шелло. Вистава мені дуже сподобалася. Текст «Оперетки» я оприлюднив, можливо, не з нехиттю, але без задоволення. Натомість на сцені у тій інтерпретації ця річ подіяла на мене. Із цього видно, наскільки значущою є інсценізація. Зрештою, моя негативна реакція на читання «Оперетки», можливо, впливала з того, що я не вмів читати театральні п'єси: я не вмів уявити їх на сцені й читати, пам'ятаючи, що вони не призначені для читання. Напевно, тому я любив Шиллера¹⁵, який умів виявити весь їхній сенс.

До війни я доволі часто ходив до театру. У моїй пам'яті залишилися три вистави: «Князь Потьомкін» Міцінського у постановці Шиллера, «Визволення» Виспянського у Польському театрі, теж, мабуть, Шиллера, й одна п'єса Ростворовського, яка була абсолютною невдачею, але тоді справила на мене враження. У перші роки перебування в Парижі я ще іноді ходив до театру, але вже багато років не був на жодній виставі. До музики я зовсім несприйнятливий. Живопис ніколи мене не цікавив, крім Мальчевського та Виспянського. Додам Цибіса. Живопис Юзя мені радше не подобається, крім малюнків і, як кажуть, «вилізаних» натюрмортів, які вельми ретельно зроблені. Проте я не висловлююся на теми живопису, бо у цій царині орієнтуюся вкрай ніж погано. Моєю стихією є написане слово.

Своєю зачарованістю талантом і культом митця, особливо митця слова, я завдячую вчителєві Качинському, який викладав літературу в нашій гімназії. У шостому класі я прочитав історію польської літератури Антонія Потоцького, різного молодопольського спрямування; ця книжка сильно на мене вплинула й значною мірою сформувала мої погляди

¹⁵ Тут ідеться про видатного польського режисера Леона Шиллера. – *Прим. ред.*

на літературу та мої зацікавлення в цій царині. До цього додався вплив Бжозовського, який був одним із моїх улюблених письменників. Особливо це стосується «Полум'я» та «Діброви», а ще більше «Легенди “Молодої Польщі”».

Я вже, мабуть, говорив, що я – прихильник Жеромського. Мій Жеромський не є автором «Провесни». Це автор «Троянди», «Краси життя», «Думи про гетьмана», «Навернення Юди», де деякі розділи є просто неперевершеними. Я любляв Міцінського; «Отець Фауст» і «П'ядич» протягом певного часу належали до моїх улюблених книжок. До них належали й повісті Берента. На перших курсах університету я пережив період, вельми короткий, коли такі речі, як «Порожно», мене захоплювали, що поєднувалося з читанням Ніцше, теж, певно, під впливом Берента, його перекладача. Тоді мені це вельми подобалося. Сьогодні я поставився би критичніше до цієї надто молодопольської мови. Проте в «Течії» та «Озимині» є сцени, які залишилися в моїй пам'яті.

В «Озимині», наприклад, є вельми влучна характеристика поляків. Починається все на балі, де російський полковник зненацька отримує повідомлення про війну з Японією і перед поверненням до бальної зали замислюється, як про це сказати. Сказати польською «војпа» – це занадто м'яко. Тому він зайшов до зали і сказав: «Гаспада, вайна!». Різниця між звучанням «војпа» і звучанням «вайна» виявляє різницю між двома народами. Це протиставлення польської м'якості російській твердості є у Блока, у Мандельштама, в Окуджави. Я би дуже хотів, щоб поляки засвоїли щось від російської твердості, не перестаючи бути поляками. Щоб поєднали свободу і твердість.

Тому мене так зацікавили дві книжки. «Польська справа» Студніцького, чудова книжка, яка вперше довела мені, що нашим нещастям є те, що ми не пережили періоду просвіченого

абсолютизму. І «Польща Ягеллонів» Колянковського, яка показує, що вони здійснювали династичну політику, але нація її не сприймала. Коли я їхав до Тобрука, куди можна було взяти лише рюкзак і речовий мішок, я поклав до нього цю товсту книжку, хоча довелося відмовитися від частини виданих цигарок. Від польської довоєнної держави я очікував виконання тієї роботи, яку мав виконати в Польщі просвічений абсолютизм. На жаль, Пілсудський був хворою людиною і вже нічого не міг зробити. Зламом у його житті була спершу Ризька угода, яка змінила, як я вже згадував, його погляд на тривалість польської держави. Наступним зламом було вбивство Нарutowича.

Колись я збирався робити інтерв'ю з Ратаєм. Нічого з цього не вийшло. Однак у розмові, яка відбулася з цього приводу, Ратай похвалився, що кілька разів запобіг революції в Польщі. Він сказав мені також, що знав двох Пілсудських. Пілсудський перед убивством Нарutowича був товариською людиною, надзвичайно відкритою, з якою можна було дискутувати. Пілсудський після смерті Нарutowича був закритим, зосередженим тільки на справах, переповненим ненависті та презирства до людей. Убивство Нарutowича змінило його погляд на Польщу та поляків.

ПОЗА ПОЛЬСЬКИМ КОЛОМ

Я не товариська людина і не маю здібностей до мов. Навіть французькою розмовляю так собі, що створювало мені незручності. Проте «Культура» мала двох послів, або – краще – міністрів закордонних справ: Юзя Чапського та Кота Єленського. Їм ми завдячували всіма нашими знайомствами з-поза польського кола. Наприклад, із Джеймсом Бернемом

ми познайомилися тому, що він зацікавився Юзем і, перебуваючи в Парижі, приїхав до нього. Тоді ми вперше зустрілися. Мене приваблювали його книжки, про які ми нескінченно дискутували з ним і які ми надрукували. Найвище я оцінюю «Революцію менеджерів», вона стала для мене відкриттям.

В Америці зв'язків у мене не було. Єдиним моїм другом, навіть у суто особистому сенсі, був Бернем. Ми нерідко бачилися з ним і з його дружиною, оскільки вони часто бували в Європі. Розмовляли ми французькою.

Оскільки він знав цю мову не краще від мене, мені це було не важко. А коли Юзьо поїхав до Сполучених Штатів як великий прохач, у найважчий для нас момент, то Бернем дуже йому допоміг.

Як один із організаторів Конгресу свободи культури, Бернем улаштував запрошення до Берліна нам, тобто Юзю та мені. Попередньо я був там у 1930 році, задовго до того, як Гітлер прийшов до влади, із суто особистих причин: батьки моєї майбутньої дружини, які вирішили перебратися до Франції, зупинилися на якийсь час у Берліні. Я поїхав попрощатися з нею, і саме тоді ми заручилися. Через двадцять років Берлін було не впізнати: самі руїни. На Конгресі панувала атмосфера страху; багато учасників боялися, що їх викраде НКВД. У мене не було таких побоювань, і я навіть пішов прогулятися до Східного Берліна, аби побачити, як він виглядає. Тоді різниця між Східним і Західним Берліном ще не була такою разючою.

Сесійна зала була переповнена. Подією на відкритті Конгресу став виступ Юзя, який одразу зробив із нього зірку Конгресу, чого організатори не передбачали. Це був вельми емоційний виступ, як завжди в Юзя. На початку він сказав два речення німецькою. Решту – польською. Однак Конгрес було організовано дуже добре і переклад було забезпечено.

Німецьку публіку найбільше вразило наголошення Чапським на потребі примирення між Польщею та Німеччиною. Він був попередником пізніших ініціатив у цьому напрямку.

Інших виступів я не пригадую. Для мене важливішими були кулуари, де я познайомився з українцями, Осадчуком і Левицьким, і росіянами, Николаєвським із «Соціалістического вестника» та Вандою Пампух-Бронською, з якою мене познайомив Осадчук. У Берліні я познайомився і з Ірвінгом Брауном, з яким потім підтримував дуже гарні стосунки. Я розмовляв із ним на тему університету для біженців. Я бачився з ним пізніше за часів «Солідарності». Проте для «Культури» це не мало жодного практичного значення. Я познайомився і з Боруховичем, якщо я правильно пам'ятаю прізвище. Він був троцькістом, колишнім секретарем Леніна й відіграв значну роль у профспілках. Прекрасно розмовляв польською, і здавалося, що з ним зав'яжеться дуже тісна співпраця, трохи подібна до тієї, яка була в нас із Бернемом. На жаль, невдовзі після зустрічі в Берліні Борухович несподівано помер.

Однією з моїх ініціатив у перші роки Конгресу був *Collège d'Europe Libre* у Страсбурзі. Ішлося про те, щоб організувати університет для біженців, для студентів зі Східної Європи, який би мав права вищого навчального закладу та інтернат. Ця ідея захопила Бернема, який дуже нею переймався і робив відповідні кроки. На жаль, із цього вийшов покруч. Я розраховував, що Бернем очолить цей університет, але він розсміявся і сказав, що пов'язаний із Вашингтоном і не має наміру кудись переїжджати з Америки. Керівником став Потулицький. *Collège* функціонував кілька років і відіграв певну роль, бо кількасот осіб отримали освіту і потім мали певне фахове становище. Проте нічого не вийшло з моєї ідеї створити осередок, який мав би не лише науковий напрямок, а й допоміг об'єднати Східну Європу.

Я ще брав участь у зібранні Конгресу в Брюсселі, де ми познайомилися із Жанною Герш і Манесом Спербером, про що далі. І я відвідав багато заходів, організованих Конгресом у Парижі в рамках фестивалю «Твір ХХ сторіччя». Пригадую з них сучасну оперу під назвою «Консул», якщо я її не перекрутив, це тим дивніше, що загалом я опери не люблю. Це була перша опера, що справила на мене враження.

Спочатку наші стосунки з Конгресом склалися добре. Юзьо відігравав там доволі значну роль, особливо в Берліні. Завдяки його давньому знайомству з Ніколасом Набоковим – композитором і родичем славетного письменника, – який тоді очолював Конгрес і якого Юзьо зустрічав іще в Петербурзі, ми змогли влаштувати прийняття Кота Єленського до Конгресу. Набоков пішов на це – не вельми охоче. Ми підтримували непогані, але зовсім не тісні стосунки з Йоссельсоном, який був мозком Конгресу, а потім виявився представником ЦРУ в цій інституції; це була вельми цікава людина, надзвичайно розумна й дуже тверда.

І до сьогодні я не певен, чи він знав польську. Він казав, що ні. Однак пригадую, що він якось був із Єленським у нас, приїхав на чай. У якийсь момент він вийшов у садок, а за ним вибіг тодішній Блек. Йоссельсон нахилився до нього і сказав польською: «Chodź tu, piesku, chodź tu, piesku» («Ходи сюди, пєсику»). Іншого разу я був у бюро Конгресу з якоюсь статтею, яка мене дуже схвилювала, і показував її Єленському. Йоссельсон зазирає мені через плече. Я сказав: «Ви ж не знаєте польської». Йоссельсон криво посміхнувся і відійшов. У кожному разі, це була найцікавіша людина в Конгресі. Єленський високо його цінував і відвідував навіть після оприлюднення фінансування Конгресу ЦРУ за його посередництва.

Діячам Конгресу ми завдячуємо просуванням Мілоша, якого вони взяли під крило. Вони друкували його есеї, а оскільки в них було багато грошей, то й гонорари були

набагато привабливіші, ніж наші. Особливо в цьому допомагав Франсуа Бонді, з яким у нас були добрі стосунки, що поширювалися й на особистий рівень. Він бував у нас, і ми його теж відвідували. Однак із ним нас пов'язували виключно культурні та літературні справи. Завдяки Єленському Конгресу, а саме Бонді та «Preuves», допомогли нам щодо Гомбровича, якого вони багато друкували. Це їхня дуже велика заслуга. Суттєву роль у цьому питанні відіграв Бонді. Перед його мандрівкою до Аргентини ми сказали йому, що він має обов'язково зустрітися з Гомбровичем. Він повернувся, зачарований ним, а згодом Кот пильнував за багатьма справами Гомбровича.

Натомість жодної фінансової допомоги від Конгресу ми не отримали. Якийсь час я дуже на це розраховував, бо для нас це був надзвичайно важкий у матеріальному плані період, але цього так і не сталося. Конгрес фінансував лише переклад і видання двох книжок: Сімони Вайль і Реймона Арона; обидві перекладав Мілош. Тож про співпрацю «Культури» з Конгресом говорити не випадає. У певний момент, щоправда, розмірковували, чи не зробити з «Культури» часопис Конгресу, але це були тільки необов'язкові розмови й, гадаю, шансів на це не було хоча б через наше бажання зберігати цілковиту незалежність.

Із часописами Конгресу постійних стосунків у нас не було. Інколи ми підкидали їм якісь матеріали, особливо «Preuves». Почавши з нашої зустрічі в Берліні, між мною та Мелвіном Ляски панували холод і неприязнь, гадаю, цілком взаємні. Це аж ніяк не заважало мені надсилати матеріали в «Der Monat» зі змінним результатом. Із часописом Конгресу «Encounter» у нас стався конфлікт з приводу Лабендзя, який повівся з нами вельми нелояльно. Я познайомився з ним через Кота. Спочатку це була велика дружба, і Лабендзь цікавився Терцом та Аржаком, тобто Сінявським і Даніелем. Згодом виникло

питання з документами їхнього судового процесу. Коли я їх отримав, він дуже хотів із ними познайомитися й надрукувати. Я дав їх йому з умовою, що вони вийдуть англійською лише після видання польською. Лабендзь не дотримався слова і ніколи не намагався нічого пояснити, тож мені невідомо, нащо він так зробив.

У наших стосунках із людьми, яких ми зустрічали на терені Конгресу, ми повинні були спершу подолати чимало упереджень, особливо в євреїв. У Брюсселі сталася гостра сутичка з Жанною Герш (згодом вона стала нашим великим другом) через її вельми негативне ставлення до еміграції і до поляків, яких вона вважала антисемітами. Були навіть скандальні сцени. На загал я вельми спокійна людина, але там ми горлали одне на одного на всю залу, а я навіть стукав кулаком об стіл. Проте, як це нерідко з нами траплялося, упереджені щодо нас люди після особистого знайомства ставали нашими друзями.

Саме так трапилося з Жанною Герш, з якою в нас склалися вельми гарні стосунки, великою мірою завдяки Юзю, бо вона в нього просто закохалася. Вона відвідувала нас, а Зося відвідувала її в Женеві, коли бувала у Швейцарії. Жанна Герш писала нам, звертала нашу увагу на нові книжки, опікувалася старим Вінцензом, який тоді перебував у дуже непростій ситуації; коли вона купила собі квартиру в Парижі, то Вінценз мешкав у неї кілька місяців. Перекладала Мілоша.

Так було й із Манесом Спербером, який спочатку реагував на «Культуру» вельми негативно, не через погляди «Культури», а тому, що так він ставився до поляків. А згодом ми підтримували з ним дуже тісні товариські стосунки. Він ставився до нас вельми доброзичливо. Це він отримав для нас авторські права у Кестлера; щоправда, першу книжку Кестлера ми надрукували ще в Римі у перекладі Густава, але права на «Сліпучу п'ятьму» та інші його книжки нам організував

Спербер. Кестлер також заклав фонд, який час від часу давав нам якісь невеличкі кошти.

Спербер допомагав нам потрапляти до французьких видавничих і культурних кіл. Це він допоміг нам популяризувати, і доволі широко, Павла Здзеховського. Із Павлом я був знайомий ще до війни; він іноді співпрацював із «Бунтом молодих». Він був тоді, як ми сказали б зараз, трохи плейбоем. Походив він із поміщицької родини, був добре забезпечений і мав великий талант зав'язувати стосунки. Через нього я познайомився з багатьма людьми, деякі стали потім моїми співробітниками; це він привів Страшевича. Він поєднував великий розум з усебічними здібностями, але в еміграції не зумів влаштувати своє життя. Кальман-Леві видав його книжку «*Torricola*», яка мала великий успіх, і підписав із ним угоду на три наступні, але Павел був лінивим і їх не написав. Коли він через кілька років мусив почати все заново, то це йому вже не вдалося.

Усі ці зв'язки уможливлювали нашу діяльність у культурному та видавничому світі поза польським гетто. Натомість у стосунках із французькою владою та політичними колами нам надзвичайно допоміг один із добрих знайомих Юзя – Мальро; надходила допомога й від Анатоля Мюльштайна. Мальро допоміг нам, коли ми зіткнулися з адміністративними перешкодами під час купівлі будинку. Він допомагав нам і в той період, коли польська влада протестувала проти існування «Культури». Завдяки йому де Голль не взяв до уваги закидів Циранкевича та Гомулки, як і советських, до того ж нас завжди про ці закиди неофіційно інформували. Великою мірою саме Мальро ми завдячуємо тим, що французи поводитися з нами вельми порядно і з їхнього боку ніколи не виникало жодних труднощів. Проте я нечасто з ними зустрічався; бачився з ними здебільшого Юзьо.

Другою людиною, яка дуже допомогла нам у контактах із французами, був Анатоль Мюльштайн. Юзьо був із ним знайомий ще до війни, а я познайомився з Мюльштайном через Юзя. Мюльштайн приїхав до Юзя на вулицю Корней, де ми тоді мешкали. Там ми зустрілися й довго та цікаво розмовляли на всі теми: про Бека, якого він терпіти не міг і якого я захищав, про Сікорського, якого вже він захищав переді мною, про ситуацію у Франції. Із цього виникло приємне знайомство. Він бував у нас, а ми з Юзьом їздили до нього на якісь обіди. Як на паризьку мірку, то ми бачилися доволі часто: раз на місяць, раз на шість тижнів. Завдяки Мюльштайну до нас вельми прихильно ставилося Quai d'Orsay¹⁶, до того ж ми отримували інформацію про різні наскоки, метою яких були. Певну роль відігравав у цьому інший приятель Юзя, Жан Лялой, директор департаменту у французькому МЗС.

Мюльштайн був надламаню людиною. Внаслідок антагонізму з Беком він великою мірою допоміг зміцнитися Сікорському, відіграючи за лаштунками значну роль. При цьому він розраховував, що стане послом у Франції. Мені здається, що Сікорський це йому навіть обіцяв. Проте з цього нічого не вийшло. Йому було запропоновано чи то Брюссель, чи то якесь інше другорядне місце. Тоді він розірвав стосунки з Сікорським (якому сам великою мірою допоміг піднятися), оскільки відчував себе дуже ображеним. Гадаю, що якусь роль тут відіграли суто особисті інтриги, може, Мюльштайн не подобався професорові Коту? Я навіть не виключаю якихось антисемітських акцентів.

Польські справи вельми цікавили Мюльштайна. Він товаришував із творцем «Союзу вугілля та сталі» Рене Маєром. У 1956 році я підсунув йому ідею дати Польщі значну позику

¹⁶ Quai d'Orsay (фр.) – набережна д'Орсе на лівому березі Сени, метонімічне означення МЗС Франції, будинок якого міститься на набережній. – Прим. ред.

Червень 1950, Берлін. Юзеф Чапський і Єжи Гедройць

1951, Мезон-Ляфіт, авеню Корней, 1. Перед будинком зліва
направо: Єжи Гедройць, Джеймс Бернем, Зіґмунт Герц, Зофія Герц,
Марія Чапська, Чеслав Мілош, сидить Юзеф Чапський

Липень 1952, Мезон-Ляфіт, авеню Корней, 1. Зліва направо
стоять: Єжи Гедройць, Зигмунт Герц, Зофія Герц, сидить – Зофія
Романович з песиком Блеком. Світлина Генрика Гедройця

Листопад 1954. Зофія Герц і Зигмунт Герц.
Світлина Генрика Гедройця

Квітень 1960, Світлий Понеділок, Мезон-Ляфіт, авеню де Пуасі, 91.
Зліва направо: Барбара Квятковська, Марія Домбровська,
Єжи Ґедройць, Туля Ковальська, Єжи Єнджеєвич.
Світлина Генрика Ґедройця

Великдень, 1962, Мезон-Ляфіт, авеню де Пуасі, 91. Зліва направо:
Константи Єленський, Руля Лубенська, Вацлав Збишевський.
Світлина Генрика Гедройця

Великдень 1963, Мезон-Ляфіт. Зліва направо: Збігнев Бжезіньський,
Єжи Гедройць, отець Юзеф Садзік. Світлина Генрика Гедройця

1960-ті, Мезон-Ляфіт, Генрик Гедройць із песиком Блеком

Середина 1960-тих, Мезон-Ляфіт, зліва направо: Генрик Гедройць,
Зофія Герц, Єжи Гедройць

Весна 1977, Мезон-Ляфіт. Йоанна Юрачевська
підстригає Адама Міхніка

Грудень 1980, Стокгольм. Єжи Ґедройць, Стефан Ковалевський,
Зофія Герц на урочистості вручення Чеславу Мілошу Нобелівської
премії. Світлина Томаша Абрамовича

Жовтень 1982, Франкфурт. Анджей Хілецький, Єжи Гедройць і Зофія Герц під час книжкового ярмарку

1980-ті, Мезон-Ляфіт. Зофія Герц, Єжи Їєдройць, Густав Герлінг-Грудзінський. Світлина Богдана Пачовського

Березень 1987, Мюнхен. Зліва направо: Леопольд Унґер, Болеслав Вежб'янський, Ровмунд Пілсудський, Єжи Ґедройць, Кшиштоф Пом'ян, Казімеж Саббат, Вальдемар Кучинський, Александер Смоляр, Лідія Цьолкош, ззаду майже не видно Якуба Карпінського – візит у Польську редакцію радіостанції «Вільна Європа»

1980-ті, Мезон-Ляфіт. Єжи Гедройць.
Світлина Богдана Пачовського

Грудень 1990, Париж. Кшиштоф Пом'ян, Єжи Гедройць, отець Зенон Модзелєвський – вечір у центрі отців-паллотинів

на модернізацію вугільних шахт; сплачувати її передбачалося вугіллям, яке тоді було дуже потрібне французам. Мюльштайн навіть збирався поїхати до Польщі, щоб просувати це питання. Однак Єндриховський, який очолював Комітет планування, зірвав ці плани.

Через Юзя я познайомився з Даніелем Галеві. Це була вельми близька до Юзя людина, і ми ходили до нього дуже часто. Ми говорили в нього на різні теми, здебільшого про французьку літературу; розмови з ним дали мені певну перспективу її історії та культурного життя Франції. Бував там Лялой. Там я познайомився з Гафенку, колишнім румунським міністром закордонних справ, який мешкав у тому ж будинку, що Галеві. Так само через Юзя я, хоча й побіжно, познайомився з Філіпом Ар'є, а через Кота Єленського – з Реймоном Ароном. Кілька разів відбулися збори en petit comité вдома у Бонді. Ішлося про його книжку «Кінець сторіччя ідеології», яку ми видали, чим він був дуже задоволений, про Східну Європу, про Росію. Проте особистих стосунків між нами не було. Однак я дуже цінував його статті, і мої аналітичні огляди міжнародного становища багато чим йому завдячують. Він був, без сумніву, одним із тих публіцистів, яких я вельми ретельно вивчав.

Із Давидом Русе я перетнувся під час його судового процесу проти «Lettres françaises». На самому процесі я не був, але брав участь у розмовах з адвокатами, які звернулися до мене як до експерта. У центрі процесу було питання існування советських таборів. Я тоді полюбляв ходити по книгарнях і порпатися у книжках. І якраз у російській книгарні на вулиці Еперон я знайшов книжку, офіційно видану в якомусь концентраційному таборі, яку я дав адвокатам Русе; для них це було відкриття, і вони скористалися цією книжкою на процесі. Іншою постаттю, з якою в мене були симпатичні, хоча й нетривалі стосунки, був Клод Моріак. Я зустрів його, коли

організовувався Конгрес. Він був у схожому з моїм становищі, бо видавав часопис, у якого були матеріальні труднощі, і також розраховував на якісь великі кошти, яких так і не знайшов, тож згодом часопис було закрито.

У французькій пресі в нас не було нікого. Коли я хотів помістити якусь статтю в «Le Monde», то просто надсилав її поштою. Я був знайомий тільки з двома кореспондентами цієї газети у Варшаві. Філіпа Бена я зустрів, мабуть, ще в Палестині. Він був публіцистом у «Maariv», і ми бачилися, коли він приїжджав з Ізраїля до Європи. Коли він став кореспондентом «Le Monde» у Варшаві, ми й далі підтримували тісні і жваві зв'язки під час його приїздів до Парижа. Багато років потому, коли «Монд» послав до Варшави Бернара Маргеріта, ми мали з ним спершу гарні стосунки: він приходив до нас, про щось дізнавався, про щось інформував, ми давали йому контакти, але це розладналося, коли він зблизився з РАХ'ом через свою дружину.

Тут варто згадати про ще одного знайомого Юзя, з яким він здибався в Римі. Це був Малепарте. Колись він відвідав Юзя й розповів про свою останню книжку «Storia di domani», яку не хотіли друкувати в Італії. Зося запропонувала йому видати її в нас і що вона її перекладе. Вона це зробила, й ми надрукували цю «Історію завтра» в «Культурі». Із того часу, коли Малепарте приїжджав, то телефонував і відвідував нас, а коли читав якусь лекцію, то запрошував нас на неї. Як письменник він цікавив мене ще до війни: після війни і Юзьо, і я читали «Шкуру» і «Капут». Це чудові книжки.

У тутешні кола російської еміграції мене ввів теж Юзьо. Із цього розвинулося знайомство з Романом Гулем, який пізніше поїхав до Нью-Йорка видавати «Новый журнал», а також із істориком і публіцистом Мельгуновим, з яким ми частенько бачилися, бо він мешкав неподалік від нас. Професор Карпович із Гарварда був тут лише один раз, оскільки постійно

мешкав в Америці, але ми з ним дружили, особливо Юзьо. Тісніші зв'язки з Іриною Іловайською та її газетою «Русская мысль» сформувалися доволі пізно, лише через Наталію Горбаневську; княжну Шаховську я знав мало, й вона не надто мені подобалася.

Контакти із Советським Союзом зав'язалися рано, через секретаря «Нового мира» Баранова, який приїжджав до Кракова і там добув «Культуру»; у редакції «Нового мира» на полиці за фіранкою начебто стояли номери «Культури». Подією було, коли ми надрукували Сінявського й Даніеля. Перший твір Сінявського з'явився в «Esprit» завдяки Гелен Замойській, яка мала там як католичка чимало знайомих. Лише під впливом Аугуста Замойського, який товаришував із Чапським і з яким я теж був знайомий, вона принесла тексти Сінявського та Даніеля до нас. Згодом ми друкували Солженіцина. Коли я отримав «Архіпелаг Ґулаг», то подумав, що Єжи Пом'яновський, який чудово переклав Бабеля, може бути гарним перекладачем цієї книжки, і запропонував йому це. Він просто загорівся цією роботою і здійснив її досконало.

Незабаром після того, як його примусово вислали на Захід, Солженіцин запросив мене та Юзя до Цюриха. Відбувся вечір, під час якого він ділився своїми спогадами, а потім попросив нас залишитися, й ми втрьох вельми цікаво дискутували про польські справи. Солженіцин знав про «Культуру», хоча сам польською не читав. Зустріч із ним була для мене важливим досвідом і міцно записана в моїй пам'яті.

Коли Максимов приїхав до Парижа, Солженіцин надоумив його порадитися з нами, як організувати часопис, унаслідок чого ми увійшли до «Континенту». Максимов не знав жодної мови, крім російської, і був зовсім розгублений, але одразу мав великі кошти, бо його спонсорував Шпрінгер. Між нами одразу почалася дуже щира співпраця. Юзьо, Ґустав і я стали членами редакції «Континенту». Ми ходили на збори та різні

сходина, які відбувались у квартирі Максимова. Юзьо брав у цьому меншу участь. Здебільшого бували там ми з Густавом. Через Максимова я познайомився з Еленою Боннер, яка сюди приїжджала, і через неї зав'язалися контакти із Сахаровим. Завдяки цьому, що було для мене вельми важливим, вдалося організувати декларацію російських діячів щодо незалежності України. Вперше гроно видатних російських особистостей схвально поставилося до незалежності України – лише із застереженням, що в певних місцевостях треба буде провести референдум, на що українці не погоджувалися.

Я завжди звертав велику увагу на німецьке питання. Таку ж велику, як і на советське. Звідси впливало бажання зробити німецький номер «Культури», який вийшов лише у вісімдесяті роки, але я думав про нього вже дуже давно. Якийсь час у нас навіть був кореспондент у Берліні в особі Єжи Прондзинського, який видав там бюлетень німецькою. Це був довоєнний журналіст, якого я знав іще з часів праці у «Збройній Польщі», чудовий хлопець, дуже меткий, зі славетною сторінкою життя у Другому корпусі. Він добре знав німецьку й коли опинився без роботи, погодився на це, хоча «Культура» платила йому дуже мало, як і нам усім. Я тоді мав щодо Німеччини різні надії, із яких на практиці мало що вийшло. Та Прондзинський добре попрацював.

У певний період у мене були доволі широкі зв'язки в Німеччині. Проте їздив я туди здебільшого в українських справах. Був такий Стефан Козловський, «майор Александер», вельми симпатична людина. До війни він був спеціалістом із сільського господарства й працював адміністратором маєтків Радзівілла. Він мав праві погляди, був пов'язаний із Бригадою Святого Хреста. Я дізнався про нього від українців. Козловський мав у Німеччині військові зв'язки. Під час війни він перебував у німецькому таборі. Якось його несподівано взяли

з табору й привезли до Дрездена, де під час розмов, у яких брали участь високі посадовці, йому запропонували організувати антисоветський опір у Польщі. Козловський відмовився. Проте його співрозмовники були настільки шляхетними, що уможливили для нього перехід на американський бік, де він зрештою знайшов Смаль-Стоцького, видатного українського вченого, що ледь не помирав від голоду, й заопікувався ним. Звідти виникла дружба з українцями. Зі своїми німецькими співрозмовниками він після війни підтримував суто особисті контакти; можливо, надавав їм якісь оцінки чи інформацію – цього я не знаю. Саме в нього я з ними й познайомився. Та все обмежилося зустрічами.

У Берліні та Мюнхені була велика група українців, серед них Левицький і Осадчук. Згодом, коли я шукав людину, щоб зробити антологію сучасної української літератури, то попрохав Шевельова, видатного українського історика літератури, вказати мені компетентну особу. Він направив мене до Лавріненка, який дуже ретельно її підготував. Після оприлюднення «Розстріляного Відродження» Академія Наук Советської України видала книжку, яка полемізувала з цією антологією. У середині вісімдесятих «Сучасність» здійснила нове видання «Розстріляного Відродження» на «біблійному» папері, яке у великій кількості переслала в Україну. Ця книжка відіграла доволі велику роль. Між іншим, це спричинило збільшення у «Культури» передплатників-українців, особливо в Канаді. Насамперед вона вплинула на виникнення важливої поетичної групи т. зв. шістдесятників.

У Франції ми підтримували зв'язки з українцями за посередництва Кубійовича, який був до війни доцентом Ягеллонського університету у Кракові. Я познайомився з ним за цікавих обставин. Я повертався з відпочинку у Румунії, й ми зустрілися в потязі. Під час перетину кордону

виявилось, що в Болгарії під час обміну грошей мені дали фальшиві леї. І тоді він допоміг мені у скруті на болгаро-румунському, а потім на румунсько-польському кордоні. Так зав'язалося приємне знайомство. Під час окупації Кубійович був головою Українського комітету у Кракові, поводився дуже гідно, а після війни відіграв велику роль серед українців у Франції як очільник Товариства ім. Шевченка у Сарселі. Він створив солідну українську енциклопедію, яку було видано одночасно українською та англійською мовами. Сарсель завдяки йому стала важливим осередком української науки. А моє з ним знайомство мало велике значення для стосунків «Культури» з українцями.

ПІСЛЯ ЖОВТНЯ

Смерть Сталіна не справила на мене великого враження. Натомість мене здивувала звістка про ліквідацію Берії, оскільки я припускав, що він керуватиме, здавалося, він оплів усе. Важливою подією для мене було створення у 1953 році НДР; мені тоді здавалося, що буде або революція в НДР, або об'єднання Німеччини. Пізніше мене дуже схвилювали страйки в таборах, а ще пізніше – таємна доповідь Хрущова.

Не пригадую, від якого моменту я почав очікувати глибоких змін у Польщі. Мабуть, тут не було якоїсь переламної дати. Ми весь час працювали, щоб такі зміни відбулися, і кожен сигнал, що щось рухається, був вельми важливим. Пожвавлення контактів із Польщею настало у 1954 році. Надійшов лист від Кіселя. Того й наступного року я бачився з великою кількістю людей з Батьківщини, але це були здебільшого літературні контакти. Усі плювалися на лад у Польщі. Складалося враження, що коли ти вже тут, то треба цей лад критикувати, й дуже гостро.

Наприклад, Добрачинський посідав доволі незалежне становище, навіть стосовно П'ясецького. У розмові з ним ми порушували питання щодо видання тижневика «Tygodnik Powszechny». Він запевнював, що П'ясецький вважає «Tygodnik Powszechny» депозитом, аби зберегти цю назву, а згодом, коли ситуація зміниться, віддати його законним власникам. Жукровський був великим пліткарем, полюбляв розповідати «опозиційні» анекдоти про Путраменту.

Приблизно у цей період зав'язалися гарні стосунки з «Мазовшем» через Міру Зімінську, яку ще з довоєнних часів добре знав Чапський. Коли вона приїжджала до Парижа чи була десь іще на Заході, то просила вислати їй «Культуру» та книжки. Вона вельми критично ставилася до того, що відбувалося в Польщі. Багато розповідала про вищі комуністичні сфери, в яких оберталася, описувала їх вельми злостиво, у формі сміховинних анекдотів.

Несподіванкою була для мене «Поема для дорослих». Здивування було тим більшим, що про таких людей, як Важик, ми мали найгіршу думку. Не тому, що він був комуністом. Я потоваришував із Адамом Уземблом, який теж був комуністом. Однак Важик, який після приїзду з Росії ходив із великим револьвером, поставав переді мною як кумедна й огидна фігура. Тому я вирішив, що коли навіть він займає таку позицію, яка висловлена в «Поемі», то, очевидно, щось таки справді змінюється. Тоді я не думав, що за цим можуть ховатися якісь маніпуляції та інтриги в керівництві ПОРП. Я радше сприйняв це як важливу ознаку, що відбувається злам. Згодом Важик був у нас, коли в нас гостював Ват, із яким він товаришував і з яким хотів набалакатися. Не залишив по собі гарного спомену.

Польську пресу я читав від самого початку. Я отримував її завдяки угоді з бібліотекою Варшавського університету, яка діяла протягом найгірших років: вони передплачували для

мене пресу й надсилали книжки, які були мені потрібні, а я навзамін надсилав їм французькі та англійські книжки; угода чинна й до сьогодні. Завдяки цьому я був у привілейованому становищі, бо отримував усе. Тому я невдовзі звернув увагу на «Po prostu», який мене вельми здивував; доти я лише переглядав його, бо він був нудний, а тут зненацька такий поворот. Мене вражав у ньому ревізіонізм і гострий критицизм, помітний хоча б у таких статтях, як «Багно та долари». Я читав це видання із захватом. І розмірковував, звідки взялися ці люди. Виявилося, що в попередній комуністичний період виросло ціле покоління дуже цікавих людей, прекрасних публіцистів, відважних і розумних. Для мене це була велика несподіванка. Із «Напряму» у мене був і безпосередній контакт через Стефана Куровського, якого я цінував як економіста.

Ще до 1956 року він надсилав мені різні статті та матеріали, а потім вдалося влаштувати йому стипендію Форда, щоб він міг поїхати в Німеччину, Швейцарію та Штати; співпраця з ним тоді була вельми жвавою. Те, що я отримував від Куровського та Кіселя, прибувало з okazjiю: хтось його привозив. Пізніше Мацкевич після повернення до Польщі надсилав нам у такий же спосіб статті, підписані «Гастон де Серізі». Одна дісталася до мене навіть через Австралію. Траплялися й різні ідеї. Книжка Гжендзінського про травневий замах дійшла до нас у кубинській іграшці. Ми не розуміли, навіщо нам її надіслали, поки Зигмунт не здогадався подивитися, чи є там щось усередині. Виявилося, що там був мікрофільм. Різні речі охоче перевозили іноземці. Особливо в цьому плані допомагало французьке посольство.

Жовтень 1956 року ми переживали із завеликими надіями. Ми тоді, на жаль, вірили у якийсь ліберальніший комунізм. Починаючи від «Trybuna Ludu», всі нам пропонували обмін виданнями та пересилання книжок, з'явилася маса

приїжджих із Польщі, зненацька зв'язки неймовірно розширилися. На нас це справляло велике враження. Звісно, ми не очікували, що комуністи організують вільні вибори. Проте сам факт, що вибори є, що там обирають із кількох кандидатів, був для нас величезним кроком уперед. Ми також гадали, що Вишинський зможе отримати набагато більше. Та він обмежився маленьким депутатським клубом, хоча якби він завагав сорок католицьких депутатів у Сеймі, то, напевно, би їх отримав, бо Гомулка перебував під тиском. Тоді його можна було змусити до поступок, які б сягали далі, ніж ті, які було отримано; потім їх було б важко скасувати. Ми очікували великих послаблень у царині культури. Я не зазірав так далеко, щоб мати надії на дебют «Культури» в Польщі, хоча цю тезу озвучувала Спілка письменників. Однак ми розраховували, що зв'язки з Батьківщиною будуть набагато легшими.

Хоча багато таких ілюзій розвіялися швидко, Жовтень був вельми важливою датою в історії Польщі. Це був єдиний момент, коли комуністична партія могла бути прийнята суспільством. Якби її очільники мали більшу уяву, подальший розвиток подій міг би бути зовсім іншим. Така ситуація вже не повторилася. Суспільство підтримало тодішні зміни майже одноставно. Такий самий настрій панував в еміграції. «Культура» надала Гомулці кредит довіри, який закінчився після закриття «Напряму». Проте «Незалежність і демократія» Ровмунда Пілсудського пішли значно далі, підтримуючи Гомулку ще доволі довго. У ніч перед виборами 1957 року Новак закликав на «Вільній Європі» до голосування без викреслень; у цьому пункті між нами була суттєва розбіжність, бо я вважав, що слід голосувати із викресленнями. Згодом Новак довгий час утримувався від наскоків на владу ПНР. Різниця порівняно з передачами у попередній період була разюча. Щодо голосування Новак зрештою прийняв позицію,

що збігалася з позицією кардинала Вишинського. Та він завжди рахувався з Церквою.

Проте Церкву насамперед обходили церковні питання. Вона прагнула зберегти чи й розширити свої володіння. Я розумію, що Церква не могла підтримувати революційні рухи, хоча такі приклади в її історії наявні, але в Польщі вона задалеко зайшла у своєму угодовстві. Достатньо згадати промову Вишинського у Ченстохові 1980 року. Робити з Церкви найважливішу силу, яка врятувала би поляків від комунізму, означає поширювати легенду; позиція видання «Tygodnik Powszechny», який представляв лівий фланг католиків, відіграла велику роль у її формуванні. А остаточно її зміцнив той факт, що після запровадження воєнного стану храми стали оазами незалежної діяльності, що поширили на всю політику Церкви протягом сорока п'яти років ПНР.

Під час зустрічей із різними молодими людьми після Жовтня мене здивував їхній інтелектуальний рівень. Вони були вельми начитані й мали вироблені погляди. Перед моїми очима їх пройшло дуже багато: Студентський театр сатириків із Анджеєм Ярецьким, Яреком Абрамовим-Неверлі та Агнешкою Осецькою, хлопці та дівчата, які мені дуже подобалися й подобаються, але політично вони представляли салонну опозицію; Янек Стшелецький. Лешек Колаковський, Павел Бейлін, Анджей Бжеський, який потім залишився у Сполучених Штатах. Серед тих, з ким ми тоді познайомилися, визначену партійну позицію обіймав лише Єжи Вятр. Він сподобався мені також і своїм розумом, хоча й був переконаним комуністом: він вважав, що система має залишитися такою, якою вона є. Я бачився з ним кілька разів, і в нас були тривалі дискусії на цю тему. Дуже гарне враження справив на мене й Веслав Гурніцький, він зацікавив мене як розумний і критичний спостерігач, який добре знав Сполучені Штати й висловлював самостійні міркування.

Першою людиною з Батьківщини, яка не зупинилася на розповіданні анекдотів, був Янек Стшелєцький. Він приїхав дуже рано на якісь лижні змагання; у нього було кілька французьких друзів, із якими він їздив на лижах. Тоді я з ним познайомився, і контакт між нами був дуже добрим; це були перші цікаві розмови, які давали певний аналіз ситуації в Польщі. Потім приїхав Ян Юзеф Ліпський, а ще пізніше Вітольд Єдліцький. Перед ними з'явився Колаковський. Розмови з ним були вельми цікавими. Я навіть їздив до нього в Амстердам, поки він не приїхав до Парижа.

Тоді в мене була ідея – божевільна, як я зараз розумію, – щоб він залишився на Заході й почав організовувати новий Інтернаціонал. Найкумедніше, що він, власне, йшов на це. Окреслилася навіть можливість для нього видавати часопис, обіцяно було кафедру в Парижі. Іще треба було отримати якусь стипендію для його дружини, аби вона могла приїхати на Захід. Тобто справа просунулася доволі далеко. Усе це зруйнував Шафф, звернувшись із піднесеною промовою до Колаковського про те, що після смерті Кронського польська філософія перебуває у небезпеці і що він повинен повернутися на Батьківщину, причому дав йому слово, що він зможе виїжджати, скільки захоче. На мою думку, Колаковський прийняв це з певним полегшенням. Він знайшов вихід із моєї комбінації.

Загалом Шафф відвідував мене кілька разів, а розмови з ним були доволі цікавими. Безпосередньо після Жовтня, коли у Варшаві, у навчальних закладах, сталися якісь антисемітські скандали, він був настільки цим схвилюваний, що навіть розмірковував, чи не залишитися на Заході, хоча, з іншого боку, високо оцінював Жовтень і багато чого від нього очікував. У нього були великі ілюзії, можливо, не стільки стосовно Гомулки, скільки щодо можливості ним керувати. Він критикував тих, хто даремно бажав прискорити еволюцію,

коли вона, на його думку, і так рухалася у правильному напрямку – у напрямку, як говорили згодом, «соціалізму з людським обличчям». Однак після закриття часопису «Po prostu», коли ми висловили недовіру Гомулці, Шафф приїхав до нас із Готтесманом, неймовірно офіційний, витягнув із портфеля якісь відбитки і запитав, чи будемо ми працювати з владою ПНР, пригрозивши, що у разі відмови статті, які він показав, з'являться у пресі: у «Nowa Kultura» чи в «Przegląd Kulturalny», вже не пам'ятаю. Розпрощалися ми вельми холодно. Згодом Шафф робив якісь жести в наш бік і подеколи відвідував нас під час свого перебування в Парижі.

Одним із найцікавіших моїх співрозмовників був уже згаданий Адам Узембло, син старого Адама Узембла. Старий Узембло ще з молодечих років був пов'язаний з незалежницьким лівим рухом. Він відіграв значущу роль іще в Росії, у 1905 році; проголосив навіть якусь республіку у Тамбовській губернії. У перший пілсудчиківський період, задовго до травневого замаху, він був одним зі співробітників «Głos Prawdy». Я познайомився з ним після війни в Парижі, де він жив у вельми поганих умовах і викладав у якійсь польській школі. Пізніше він перейшов до «Вільної Європи», де його постійно гнобив Новак, початкове захоплення якого змінилося на неприязнь, оскільки Узембло писав важко і мав різноманітні дивацтва. Зате в ньому не помилилися німці: залишивши радіостанцію, він викладав польську літературу й потоваришував із відомим філософом Ернстом Блохом, з яким я через нього навіть зав'язав якийсь контакт.

Через старого Узембло я познайомився з його сином, теж Адамом, який був полковником Польської народної армії, пережив надто скрутні часи в ув'язненні, де сидів дуже довго, а випущений після Жовтня – став генералом і очолив Військово-політичну академію; про присвоєння генераль-

ського звання посольство повідомило його телефоном, коли він саме мешкав у нас, одночасно прийшла телеграма від матері з поздоровленням. Ми з ним розмірковували, що можна зробити, щоб десовітизувати армію. Говорили про комунізм, про його ставлення до комунізму, про реформи, які він хотів здійснити в академії, де мав намір включити до програми соціологію та інші заборонені перед тим дисципліни. Наші розмови тривали недовго, але ми зберегли з ним зв'язок через посередництво сестри, яка до нього приїхала, й потім кілька разів відвідувала нас.

Ще одним генералом, з яким ми підтримували стосунки, був Куропеска. Я познайомився з ним після його звільнення з в'язниці – через Кіселєвського, який сказав йому, щоб він нас відвідав. Приїхавши до Парижа, Куропеска зателефонував і прийшов до нас із візитом. Пізніше ми бачилися з ним багато разів, бо він приїжджав доволі часто. Я його високо цінував, бо багато знав про нього від Борути-Спеховича та інших його довоєнних командирів. Ми розмовляли про військові справи. До війни, попри доволі низьке звання, Куропеска відіграв важливу роль, оскільки закінчив Академію генерального штабу, хоча був офіцером, який не приховував своїх комуністичних чи близьких до комуністичних поглядів. Він мав значний вплив на Борути-Спеховича, в якого очолював штаб. Крім того, оскільки він часто їздив до Росії, то привозив звідтіля цікаві спостереження про людей, з якими там зустрічався. Його любили, він мав розгалужені зв'язки, і через нього можна було владнати чимало питань.

Із чільних представників «Клубу Кривого Кола» нас відвідував Ян Юзеф Ліпський. Тоді ж я листувався з Александром Малаховським, який перебував у Канаді. Він інформував мене про Польщу, а я його – про стосунки в еміграції. Малаховський у той час працював над своєю вельми цікавою

книжкою «Річ Непосполита». У той період наші контакти були вельми жвавими та тісними. Лише у вісімдесяті дійшло до брутального розриву. З інших діячів «Клубу Кривого Кола» в нас була Ганна Ревська.

Та потім відкат від Жовтня пішов дуже далеко. Першим його проявом був судовий процес Ганни Ревської, звинуваченої у розповсюдженні «Культури». У Ревської і справді були великі ілюзії, коли вона збирала передплату та розповсюджувала часопис; всього вона поширила, здається, кілька десятків примірників. Вона отримувала їх через французьке посольство, бо в нас із деякими його працівниками були вельми гарні стосунки. Хоча я й сам тоді був надмірним оптимістом, оптимізм Ревської здавався мені перебільшеним.

Її арешт і процес дуже нас збентежили, як пізніше процес Рудзінської, тим знаменніший для похолодання політичного клімату в Польщі, що наші контакти були вельми невинними. Я просив Рудзінську про переклад соціологічної книжки Фелікса Гросса, а також передати мені матеріали професора Вольського. Тому її арешт був для мене абсолютно несподіваним. Через Юліуша Жулавського, який нам у цьому дуже гідно допомагав, ми посилали Ревській, а згодом Рудзінській гроші на передачі та адвокатів.

У 1957 році я вперше після війни зустрівся з Кіселевським. Тоді ми відновили нашу співпрацю й наші сварки. А сварилися ми все життя, що він, зрештою, дуже гарно описав. Нас розділяла політика з тих часів, коли він почав нею займатися у депутатському колі «Знак». Кіселевський полюбляв Realpolitik і вважав, що Польща має шукати порозуміння з Росією навіть коштом України, Білорусі та Литви, причому про всі ці країни він не мав ані найменшого уявлення. Його погляди були мені принципово чужими. Та водночас я завжди мав до нього слабкість за його велику відвагу. І за його непоступливість. Це ті риси, які я дуже люблю і дуже ціную.

Нас роз'єднувала й література. Я сердився на нього за «Присягу», де радник Гейштор є моїм портретом, а детальний опис нашого останнього редакційного приміщення на вулиці Довгій відповідає дійсності. Я не міг йому пробачити того, що він приписав мені величезні амбіції урегулювання польсько-німецьких взаємин і впливу на Гітлера – просто-таки божевільні речі. Книжка відштовхувала мене ще й розгалуженою сюжетною лінією гомосексуалізму та імпотенції, які відіграють дуже важливу роль у житті героя. Подальші романи Кіселєвського теж мені були не до вподоби, крім «Побаченого згори». Тема в будь-якому разі вельми цікава, але він не вмів дати їй раду. Описи любовних сцен у нього кумедні, герої – паперові. Зате Кіселєвський був прекрасним публіцистом. Щоправда, жахливо нерівним. Він мав би все життя писати фейлетони, замість хапатися за повісті та політику. Він був неперевершеним фейлетоністом, і фейлетон був формою, в якій він виявив себе якнайповніше.

Довший час ми обидва, Мерошевський і я, були по-блажливішими щодо ревізіоністів, ніж щодо членів кола «Знак». У цих других нас неприємно вражав опортунізм у поєднанні з лякливістю. У нас були вельми неприємні розмови зі Стоммою на тему їхнього мінімалізму та перебільшеного оптимізму. Завейський, наприклад, вважав, що співпраця Церкви з комуністичною партією налагоджується, і багато на що сподівався. Він вважав себе сполучною ланкою між Гомулкою та Вишинським і переоцінював не лише можливості, а й шанси такої співпраці, чи навіть взаємної толерантності. Я натомість вважав, що співпраця партії з Церквою неможлива, оскільки комуністи, з огляду на свою ідеологію, можуть визнати РАХ або П'ясецького, але не незалежну церковну політику чи незалежних католицьких діячів.

Члени кола «Знак» забагато виступали на боці влади. У Сеймі завжди були «за». Єдиними, хто висловлював критичні

зауваження, здебільшого в комісіях, були Кіселевський і ще один депутат, економіст із Кракова, прізвища якого я не можу пригадати, і який потім зник. Усі вони неймовірно серйозно ставилися до своїх титулів, членства у Державній раді тощо, і так само занадто серйозно оцінювали свої можливості як депутатів та діячів. Пам'ятаю зневажливі судження Кіселя: «Я – політик, а Ви тільки глядач, який займається літературою і такими-сякими балачками. А політику робимо ми». Він вважав себе великим політиком, який веде реалістичну політичну діяльність і має вплив на становище в країні.

На противагу членам кола «Знак» ревізіоністи були лише інтелектуалами. Вони не мали впливу на владні інститути. Та вони були нам значно ближчими, мабуть, тому, що критично ставилися до польської дійсності. До їхніх надій ми ставилися вельми серйозно. У нашій симпатії до ревізіоністів, можливо, була частка відсутності довіри до польських правих і відсутність довіри до Церкви. Я вважав, що хоча ліві у польському суспільстві завжди були мізерною меншістю, бо це суспільство у масі своїй є правим чи навіть ендекоїдальним, але зрештою саме ліві завжди вигравали протягом усього ХІХ сторіччя і навіть за довоєнних часів.

Я, напевно, поблажливіше ставився до екс-комуністів, ніж до таких людей, як Івашкевич, які комуністами ніколи не були, просто тому, що екс-комуністи були цікавішими. Візьмімо Узембло чи Владислава Беньковського або Ставара, який зателефонував до мене після приїзду до Парижа і наприкінці життя мешкав у нас, закінчуючи свою останню книжку, яку ми видали. Він помер у лікарні в Сен-Жермен. Це була вельми цікава постать. Ми не розмовляли про політику, бо стан його здоров'я був зовсім поганим. Наші дискусії стосувалися троцькізму. Ставар у якийсь спосіб почувався троцькістом, не приховував цього і зазнавав наслідків своєї позиції; він був доволі гнаним. Оце мені в ньому й подобалося. У наших

розмовах він намагався мені пояснити, що я не маю рації у своєму вельми критичному ставленні до троцькізму.

У шістдесятих роках кількість наших контактів із Польщею знову зменшилася, але ніколи не спадала настільки низько, як до Жовтня. Водночас виникли й нові знайомства. Одним із них було знайомство з Тадеушем Мантойфелем, який доволі часто приїжджав до Франції і з яким ми щоразу зустрічалися. Це був період, коли я створював «Zeszyty Historyczne», і я радився з ним із цього приводу. Ми розмовляли про найновішу історію Польщі. Наші погляди були вельми близькими. Різниця стосувалася одного питання: він занадто багато надій покладав на стипендіальну співпрацю з французами, зовсім легковажачи Сполученими Штатами, за що я мав до нього претензії. Адже найцікавіші матеріали з історії Польщі зберігаються в американських бібліотеках та архівах.

Другим знайомством, яке ми зав'язали в той період, були Марія та Станіслав Оссовські, до яких у мене було суто особисте почуття, яких я дуже шанував і контакт з якими вважав надзвичайно для себе важливим. З Оссовськими я чимало дискутував, наприклад, про експеримент у Новому Сончі. Пригадую нашу останню зустріч у якомусь готелі в Латинському кварталі, де Оссовські зупинилися, повертаючись із Півдня Франції. Він сидів у кріслі й ледве говорив. Пані Марія вивела мене в коридор і раптом розплакалася. Це мене надзвичайно вразило.

З-поміж письменників у нас мешкав якийсь час Марек Гласко, але ближче з ним контактував Зигмунт, бо я аж ніяк не надавався на роль *postillon d'amour* між ним і Сонею: «Скажи цій гестапівці, що я її кохаю». Яюсь увечері до нього приїхав його приятель, кінорежисер на прізвище, здається, Гольдберг, низенький і худий. Вони зачинилися у Гласка в кімнаті й пили всю ніч. Уранці я бачив, як Гласко виносив його до автівки

під пахвою, наче пакунок. Іншим молодим письменником, який тут з'явився, був Збігнев Герберт. Спочатку стосунки з ним не склалися, але потім це змінилося.

У Парижі був тоді й Анджеєвський, який, як я вже згадував, ніколи мені не подобався. Це був іще один підопічний Зигмунта, який дуже йому допомагав. Анджеєвський видав у нас свою річ «Апеляція», а крім того, надіслав мені рукопис тієї нещасної книжки «Вичавки», написавши, що хоче видати її в Польщі, але запитував, чи хотів би її видати я, якщо в Польщі вона не вийде. Твір мені не подобався, але був цікавий, тому я відповів ствердно. Після цього від нього почали надходити листи, що він узгодив такі й такі скорочення і просить їх врахувати. Це повторилося три чи чотири рази і, як наслідок, у книжці не залишилося нічого цікавого, настільки, що тутешні перекладачі Анджеєвського відмовилися її перекладати. Його схильність до поступок була неймовірною.

Як ми зустрілися з Ватом, я не пригадую. Я ставився до нього доволі скептично, приблизно так, як про це пише Зигмунт у своїх листах до Мілоша. Зрештою між нами сталося зіткнення у зв'язку з його книжкою. Ват звернувся до мене за посередництва Мілоша з пропозицією видати «Мое століття». Прочитавши її, я відмовив, бо там рясніло від помилок, не кажучи вже про доволі гидкі речі, як те, що Ват писав про Другий корпус: «банда фашистів». Він на цьому зовсім не розумівся, і Мілош знав не набагато більше. Я не міг випустити таке у світ. До того ж там було чимало неточностей, коли йшлося про російські контакти; Геллер довів, що він не міг зустрічатися з людьми, про яких твердить, що бачив їх. Однак ані він, ані Мілош не хотіли взяти ці зауваження до уваги й не погодилися на жодні виправлення.

У Вата мене завжди дратувало його небажання говорити про те, що він робив у Польщі після повернення з Росії. Ця тема була табу. Таким самим чутливим для нього був

і львівський період. Коли Борвич щось про це написав, Ват учинив скандал: за яким правом отой шмаркач пише про це, лише я можу щось про це написати. Я тоді сказав йому, що Борвич не шмаркач, а серйозний історик, а що стосується його самого, то я багато разів його вмовляв представити своє бачення того, що відбувалося у Львові. Він не бажав про це чути. Зрештою наша співпраця обмежилася вступом, який він під псевдонімом Бергольц написав до книжки Синявського та Даніеля. Протягом певного часу родина Ватів мешкала в нас. Пізніше через стан його здоров'я вони були в нас рідко. Я інколи навідував його в нього вдома.

В еміграції опинився і Тирманд, який під час одного з перших своїх візитів залишив мені на зберігання свій щоденник 1954 року; тому я є ключовим свідком того, що цей щоденник не було написано вже після від'їзду Тирманда з Польщі. Коли Тирманд залишився на Заході, то опинився у складній ситуації. Тоді я запропонував йому підготувати антологію «Культури» для американського читача, оскільки він збирався до Штатів. Університет в Олбані, що завдяки старанням Аліції Іванської хотів видати цю антологію, йшов настільки далеко, що дав Тирмандові платню *visiting professor* і кабінет із табличкою на дверях, аби він цим зайнявся. Проте він поставився до цього несерйозно. Приїхав кілька разів до Олбані, щоб поплавати в басейні та зіграти в теніс. Він навіть не розробив плану антології. Довелося мені, хоча я не знаю американської читацької аудиторії, самому зробити вибір. А виконання було настільки нехлюйське, що там є разючі помилки. Внаслідок цього ми розірвали стосунки, бо він не почувався винним і образився на нас.

Тільки-но постала «Бібліотека “Культури”» й ми почали систематично видавати книжки, пошта почала приносити нам доволі багато машинописів. Серед них було чимало графоманії. Проте були й вельми вартісні речі, як, наприклад,

«Коротке житіє позитивного героя» Пьотра Гузого, до якого я поставився з величезним ентузіазмом. Однак, крім таких авторів, як Гомбрович або Мілош, у яких я друкував усе, що вони написали, більшість книжок, виданих у «Бібліотеці "Культури"», виросла з моїх ініціатив. Це були здебільшого книжки політичного характеру, прикладом чого може бути «Архів революції», але я намагався не оминати й суто літературних творів. У цій царині я робив певні експерименти, не завжди вдалі; початково мене дуже зацікавив Панковський, але потім це минулося. Іншим прикладом може бути Хцюк, добрий письменник другого ряду. Вельми імпував мені Вежинський, бо зумів відірватися від традиції «Скамандра». Його останні книжки свідчили про цілковиту зміну напрямку його поезії й були водночас цікавим експериментом.

Найбільшого успіху серед еміграційного читача зажив, без сумніву, «Доктор Живаго» Пастернака. Він вийшов трьома виданнями загальним накладом 15 тисяч примірників. Такого ми вже ніколи не повторили. Цей успіх був для мене приємною несподіванкою. Зрештою, більшість наших бестселерів були для мене такою несподіванкою, можливо, внаслідок моєї вкрай песимістичної оцінки еміграційного видавничого ринку. Єдиним винятком були книжки Солженіцина, перед якими була така реклама, що його успіх – не тільки «Архіпелагу Гулаг», а й ранніх повістей, – здавався мені доволі природним. Та до рекорду Пастернака йому було далеко.

Серед польських книжок особливо популярними в читачів були «На нелюдській землі» Чапського, «Інший світ» Герлінґа та «У тіні Катині» Свяневича. Добре продавалися книжки Гласка, особливо «Кладовища», Орлося «Чудова малина» і деякі повісті Сталінського-Кіселевського, в першу чергу «Побачене згори». Усі ці назви перевищили наклад у три тисячі примірників, що ми вважали успіхом. Натомість

«Транс-Атлантик», видання якого було для мене джерелом особливого задоволення, розходилася вельми повільно і з такими труднощами, що колись Зигмунтові Герцу спеціально зателефонували з Польської книгарні на бульварі Сен-Жермен, аби повідомити про продаж одного примірника. Із книжками Мілоша було краще, але теж не надто добре; насправді їх почали купувати лише після присудження йому Нобелівської премії.

Історична проблематика, особливо найновіша історія, вельми мене цікавила. Ми часто порушували ці питання в «Культурі». Проте матеріалів із цієї царини ставало настільки багато, а місця на інші речі бракувало, що я вирішив виокремити їх.

Спочатку «Історичні зошити» виходили раз на півроку. Згодом вони стали кварталником. Від самого початку це було дуже поціноване видання, але ця оцінка, на жаль, не виражалася в передплаті. «Історичні зошити» завжди були збитковими, хоча кожен, хто передплачував разом «Культуру» та «Зошити», отримував значну знижку. Резонанс серед істориків був значним, але це не був видавничий успіх.

«Зошити» привабили нових дописувачів до співпраці лише в останній час. До того я публікував матеріали, які добував, де міг. У Польщі є чимало молодих істориків, яких я вельми ціную, і які є, власне, постійними співробітниками «Зошитів»: це Анджей Фрішке та Гжегож Мазур. Мені здається, що «Зошити» справили якийсь вплив на польську історіографію. Коли я переглядаю історичні публікації, мене тішить кількість посилань на «Зошити», яких на загал дуже багато. Це велика втіха. Та буває, що наші публікації спричиняють бурю у склянці води. Нещастя Польщі полягає в тому, що її історія перебріхана, як ніде у світі.

ЛЮДИ «КУЛЬТУРИ»

У моїй приватній історії «Культури» трьома найдраматичнішими подіями були хвороба та смерть Юліуша Мерошевського, хвороба та смерть Зигмунта Герца, а також смерть Юзя Чапського.

Хвороба Мерошевського була просто страхотливою. Це був рак горла, й Мерошевський страшенно страждав: опромінювання випалило йому щоки, йому вставили трубку в гортань. Це тривало кілька місяців. Ми намагалися зробити йому щось приємне. Він завжди мріяв про кожух. За кілька місяців до його смерті нам пощастило отримати з Польщі чудовий закоп'янський кожушок, який його дуже тішив.

Мерошевський був для мене найважливішим партнером у діалозі. Єдиним, з ким я був настільки відвертим. Не лише тому, що я знав: він мене розуміє, а ще й тому, що я був упевнений у його беззастережній лояльності. Його ніхто не зміг замінити. Після його смерті я в певному сенсі залишився на самоті.

Потім сталася несподівана хвороба Зигмунта, яку ми дуже важко пережили. Початково в нього ще були надії, що він якось із цього виборсається; наприкінці він розумів своє становище. Проте він увесь час був надзвичайно спокійним і лише потерпав стосовно того, що буде з Зосею. Це й справді було виняткове подружжя.

Юзьо почав обмежувати свою участь у справах «Культури» за кілька років перед смертю, аби цілковито зосередитися на заняттях живописом. Тоді – із великим запізненням – до нього прийшов перший успіх. Він занурився в організацію виставок. Зрештою він не лише зменшив участь у справах «Культури», а й коло своїх інтересів і співбесідників, яке

останнім часом – крім родини – складалося переважно з Адама Загаєвського та Войцеха Карпінського. Мої зустрічі з ним в останні роки також порідшали. Він був занурений у живопис, а в мене було дедалі більше роботи. Колись ми розмовляли щодня. Останніми роками – раз на кілька днів, до того ж ці розмови були доволі випадковими. Але були. Із його смертю закінчився важливий розділ мого життя.

*

В історії Літературного інституту та «Культури» Зося та Зигмунт Герци відіграли вирішальну роль. Вони брали участь у всіх справах, включно з тими, які вимагали дотримуватися максимального збереження таємниці. Особливо це стосується Зосі, яка стала головною героїнею цієї історії не лише завдяки своїй енергії, а й завдяки цілковитій відданості нашій справі та готовності взяти на себе пов'язаний із цим ризик. Внесок Зигмунта був величезним, але те, що він робив, він робив для неї. До війни він обіймав високу посаду в «Сольвеї». Після демобілізації він міг без жодних труднощів знайти добре оплачувану та престижну працю на Заході. Адже в нього було чимало пропозицій від своєї фірми, до того ж він міг використати розгалужені зв'язки свого батька в міжнародних економічних колах. Він пожертвував усім цим заради Зосі.

В Італії Зигмунт діяв геніально: без нього ми не дали би собі ради. Йому ми завдячуємо створенням матеріального підґрунтя Інституту. Пізніше він поставив на службу «Культури» свою працьовитість і винахідливість, виконуючи щоденні обов'язки, часто втомливі та монотонні, але без яких ми не могли би функціонувати. Його цікавість до людей і вміння зав'язувати з ними контакти були незамінними. Якщо Юзьо та Кот були нашими міністрами закордонних справ, то Зигмунт

був міністром справ польських. Він організовував запрошення та стипендії. Зустрічався і підтримував товариські контакти. Часто відігравав роль громовідводу у моїх стосунках із Мілошем, які не завжди склалися якнайкраще. Опікувався Гласком, Полянським і безліччю інших людей, які пройшли через наш дім. Його творінням була й наша дружба з отцем Садзіком і паллотинами. Коли вони приїхали з Цюріха, щоб заснувати свій дім у Парижі, то відвідали нас. Це був дуже милий візит, але на цьому, мабуть, усе би закінчилося, якби не стосунки Зигмунта із Садзіком.

Зося від самого початку взяла на себе всю адміністративну роботу в «Культурі». Проте її вплив на політику «Культури» та на мене завжди був дуже великим. У неї було багато здорового глузду, і вона багато разів спромоглася втримати мене перед розширенням фронту та новими й ризикованими починаннями; її втручання не завжди було результативним, але кілька разів вона врятувала «Культуру» від серйозних дурниць. Вона також уміла розв'язувати чимало питань завдяки мистецтву встановлювати доброзичливі контакти з людьми. Вона – наочна ілюстрація моєї теорії, відповідно до якої у Польщі найважливішими є жінки.

Роль Зосі та Зигмунта неможливо переоцінити. Не думаю, що «Культура» могла би без них народитися й вистояти.

*

У період, коли ми працювали разом у Відділі пропаганди, Юзьо був для мене одним із найближчих. Тоді в нас не було жодних конфліктів. Першим дисонансом у наших стосунках було питання переведення Інституту до Парижа, чого Юзьо не бажав. Та потім він служив «Культурі» як міністр закордонних справ, про що я вже неодноразово говорив. Однак його роль була набагато більшою: він вносив особливу

атмосферу дружби та щирості і створював завдяки цьому якусь ауру навколо всієї нашої роботи. Він був вельми зичливим до людей. У ньому відчувалося духовне життя й, мабуть, саме це приваблювало до нього найрізноманітніших людей: від Кота Єленського до Жанни Герш.

Він був людиною дуже глибоких релігійних переживань. Його релігійність знайшла вираження у багаторічній співпраці з Антонієм Марильським і з Лясками¹⁷, а також у читанні таких авторів, як Бердяєв, Пегю чи Жакоб, із творчістю яких я познайомився завдяки йому. Пегю справив на мене більше враження, ніж Бердяєв, можливо, тому, що зацікавлення Пегю не обмежувалися релігійними чи філософськими питаннями. Так само завдяки Юзю я дуже поглибив знання російської літератури, хоча я завжди нею цікавився. Це стосувалося, наприклад, Достоевського. До того мені особливо подобалися «Брати Карамазови», а до інших творів я ставився байдуже або їх не читав. Юзьо, якого вельми цікавив Достоевський, втягнув мене в читання цих творів, і я змінив своє ставлення до них.

Юзьо дуже допомагав у редагуванні «Культури». Я завдячую йому багато чим. Розмови з ним, оскільки вони не стосувалися ділових питань, давали мені розрядку й водночас були вельми плідними, оскільки з них часто народжувалися якісь редакторські ідеї. Починалося з обговорення якоїсь книжки, а потім щось із цього впливало. Живописом я мало цікавлюся. Проте кілька разів я бував з Юзем на виставках, що мені багато дало. До живопису Пікассо я ставився дуже неприхильно. Юзьо допоміг мені зрозуміти Пікассо.

¹⁷ Ляски – метонімічне означення Навчально-виховного центру для сліпих дітей ім. Ружі Чацької в селі Ляски неподалік Варшави, чинного від 1922 р. під опікою черниць-францисканок; в роки війни тут перебував примас С. Вишинський, а після війни часто гостювали чимало діячів польської культури. – *Прим. ред.*

Не скажу, що він зробив мене його шанувальником, але дав мені змогу його зрозуміти. Я бував із ним – і навіть не один раз – на вельми цікавій виставці Валішевського та Піросманішвілі. Були ми разом і на виставці польського мистецтва в Малому палаці; мене приголомшила вторинність цього мистецтва, щодо чого ми цілковито погоджувалися між собою.

Ми не дискутували на тему лінії «Культури». Якщо й були дискусії – й інколи вельми жваві – то радше на абстрактні теми: про якісь книжки чи письменників. Пригадую, що ми багато дискутували про Абелліо, від якого ми обидва були у захваті. Суперечки на персональні теми виникали між нами здебільшого через почуття лояльності Юзя: якщо був якийсь гострий конфлікт з Андерсом, то він не виступав проти моєї позиції, а намагався її пом'якшити.

Найгостріша незгода між нами стосувалася Конгресу та Кота Єленського. Колись Мєрошевський, не пригадую, з якого приводу, написав про Конгрес, що це просто цирк. Кот страхотливо на це образився. Я вже не знаю, про що там ішлося. Та знаю, що, з нашого погляду були вельми серйозні застереження щодо Конгресу. Я, звісно, став на бік Мєрошевського. А Юзь підтримав позицію Кота настільки рішуче, що був готовий виїхати з нашого спільного дому. Це мене неабияк зачепило. Я вважав, що в наших стосунках Конгрес був чимось друго- чи третьорядним. А тут виявилось, що Конгрес і Кот набагато важливіші для нього, ніж наша співпраця і дружба. Однак потім все владналося.

Повернення до живопису відбулося в Юзя багато років тому, але дуже довго це аж ніяк не впливало на широту його зацікавлень. Згодом перемикається з «Культури» на живопис ставало дедалі важче, неначе йому доводилося щоразу починати спочатку. Таке малювання картин після перерви він називав «пилянням». Наслідком були ретельно пророблені натюрморти, ніби вступ до живописної розкрутки.

Після смерті Юзя я доручив зняти його посмертну маску і зробити відливку руки. Для мене важливим було зберегти його образ. Не лише для нас. Маску отримала Польська бібліотека в Парижі, її купив і родич Юзя Януш Пшевлоцький. Для «Культури» і для мене особисто Юзьо був надзвичайно важливою людиною. Та я вважаю, що він зробив великий внесок до польської культури загалом. Він не був провінційним. Мав вельми широкі загальноєвропейські інтереси, що для польської культури є доволі рідкісним явищем. Він був усебічним. Його приваблювали живопис, література, контакти з людьми, релігійне життя. У цьому аспекті він також був винятковою фігурою.

*

В армії я був ледве знайомий з Мерошевським. Наше знайомство поглибилося, коли він був уже в Лондоні. Допоки він не став диваком, який припинив підтримувати контакти з людьми, ми зустрічалися в Оберона Герберта або в Юзя Зеліцького. Наша перша лондонська зустріч відбулася, здається, в Оберона. У Лондоні я зазвичай бував двічі на рік і щоразу зустрічався з Мерошевським. Згодом я вже приїжджав лише до нього.

Початок був приемним, але ніщо не вказувало на продовження. Не пригадую, коли наше знайомство переросло у тіснішу співпрацю. Усе почалося, без сумніву, з лондонської хроніки, з якої виросла публіцистика. Зламним моментом у наших стосунках була справа Мілоша, коли Мерошевський зайняв ту ж позицію, що й ми, мешканці дому «Культури», та наші найближчі друзі, наприклад, Єленський. Значення справи Мілоша полягало й у тому, що необхідність зайняти певну позицію, з одного боку, зробила тіснішими зв'язки всередині нашого колективу, а з другого боку – обірвала інші,

наприклад, мою дружбу з Незбжицьким, а він же був протягом довгих років моїм близьким другом.

До війни Мєрошевський був, гадаю, товариською людиною. Таким же він був і в Каїрі, хоча тоді він багато пив; я й сам не абстинент, але тоді в нього це переходило всі межі. Злам, що відбувся в ньому, ми із Зосею помітили ще в Італії, коли припинив існування часопис «Parada» і все повисло в повітрі. Він замикався в кімнаті і пив. Приводом було розлучення з дружиною. На щастя, тоді почалося кохання з Інкою, з якою він був знайомий ще раніше і яка його витягла. У Лондоні він спершу ще підтримував якісь товариські стосунки: з Вежинським чи з Обероном, якого він частенько відвідував. Потім він дедалі більше замикався в собі.

Він мешкав у маленькому будиночку на дві родини. Перший поверх займала сестра Інки з чоловіком, Мєрошевські займали другий поверх. Там була маленька кухня, дві кімнати і ванна. Вони обоє були великими педантами, але скрізь лежали книжки та газети, хоча Мєрошевський не мав схильності до колекціонування: він не зберігав свого архіву, а книжки, по-моєму, роздавав після використання. У квартирі королювала такса на ім'я Пузьо, надзвичайно прив'язана до свого господаря: навіть розуміла його думки. У Мєрошевського були різні дивацтва. Наприклад, він дуже любив нюхати тютюн. Був ентузіастом гасової лампи, твердив, що вона дає найкраще світло, і дуже зрадив, коли ми якось привезли йому таку лампу.

Він був дуже прив'язаний до своєї дружини; дружина, книжки, собака й будиночок – це був простір, з якого він не бажав виходити. Хоча спокусливих пропозицій не бракувало, наприклад, запрошення до німецького телебачення, яке чудово платило; Мєрошевський уже прийняв був цю пропозицію, та в останню хвилину відмовився. Його так і не вдалося вмовити поїхати з Англії. А його товариське життя стало

мінімальним: Вежинські, з якими він дружив, Павел Заремба, Здзіслав Бронцель.

Цей останній був дивною людиною. Він зробив прекрасну кар'єру: почав продавцем газет у Варшаві і дійшов до посади редактора літературного додатку до «ABC», яким дуже добре керував. Потім у Палестині він керував часописом «W drodze», теж роблячи це дуже фахово. У Лондоні він почав вичерпуватися. Спершу він гадав, що має забезпечити собі матеріальні умови, тому купив якийсь будиночок, щоб здавати квартири. Будинок був прекрасно обладнаний, і наймачі платили високу ціну. Потім він вирішив, що слід купити другий будинок. Потім вирішив, що повинен писати англійською. І так марнував свої здібності. Він мешкав недалеко від Мєрошевського. Проте зустрічалися вони лише тоді, коли я приїжджав.

Мені важко виокремити якісь напрямки творчості Мєрошевського, оскільки я відчував себе настільки тісно з нею пов'язаним, що не маю стосовно неї необхідної дистанції. Мені легше сказати, в чому я з ним не погоджувався. Отож, мене трохи смішило, а трохи дратувало наголошування, що він є соціалістом. Я цього аж ніяк не бачив. Для мене це була поза, спричинена читанням англійських книжок. Якби мені треба було окреслити його погляди, то я радше назвав би його лібералом, аніж соціалістом. Звісно, не в економічній царині. Та економіка його відносно мало цікавила. За типом він був найближчим до Реймона Арона: холодний аналіз і мінімальне зацікавлення ідеологічними питаннями. Безсумнівно, Мєрошевський мав на мене вплив. Він відкривав переді мною західний світ, оскільки я завжди знав про нього менше, ніж про світ східний, якого не знав він і який був йому чужий. Англійська політична література була мені недоступна, якщо не було французьких або польських перекладів. А Мєрошевський вельми ґрунтовно її вивчав. Однак, попри видимість, він не був моїм інформатором у справах, що

стосувалися польського Лондона, і не впливав на мої оцінки. Хоча він у перші роки перебування в Лондоні зустрічався з багатьма людьми і брав доволі активну участь у житті еміграції, згодом він віддалився від нього. Знання про еміграційні справи він брав з газети «Dziennik polski» та інших видань. А до реального польського Лондона ми обидва від початку ставилися критично.

Я не пригадую конфлікту між нами. Іноді траплявся доволі гострий обмін думками, але це важко порівнювати з конфліктами, які були в мене з Єленським чи навіть із Юзем Чапським. Можливо, ми більшою мірою були однодумцями в царині політики. Щоправда, я не назвав би своїх поглядів соціалістичними, але вони, безсумнівно, є лівими.

Найважливішим внеском Мерошевського до «Культури» була його публіцистика. «Культура» була політичним виданням великою мірою завдяки йому. Зрештою, оригінальними були не лише його погляди, а й спосіб висловлювання, який я високо ціную: стислість і лаконізм у формулюванні думки, без усіх отих оздоб, які настільки притаманні писанням поляків – і не лише їм. Це вельми рідкісна риса. Найважливішою складовою його доробку я вважаю ідею УЛБ¹⁸ (Україна – Литва – Білорусь). Інші речі, які він писав, мали предметом мінливу політичну сцену й часто ставали неактуальними. Проте ця ідея є тривкою. Я переконаний, що принаймні як її творець Мерошевський посяде важливе місце в історії польської політичної думки після Другої світової війни.

¹⁸ УЛБ – акронім, винайдений Ю. Мерошевським на означення спільного культурно-цивілізаційного простору України, Литви й Білорусі, покликаною успадкувати великі традиції І Речі Посполитої, а водночас місця, де розвиваються незалежні модерні ідентичності цих націй в територіальних межах, які постали після Другої світової війни. – *Прим. ред.*

*

Протягом близько десяти років між Густавом і мною не було жодних контактів. Він не запропонував мені видати «Інший світ». Свій перший після тривалої перерви призначений для «Культури» текст він надіслав мені у листі. Розмова між нами відбулася лише з приводу моєї поїздки до Рима. Я зупинився в нього; Густав тоді мав квартиру в Римі, яку потім продав. Це не була принципова розмова. Почалася вона так, ніби між нами нічого не сталося. Ми говорили про Сілоне, про різні мемуари, особливо про спогади Реале, італійського посла у Варшаві у перші післявоєнні роки, з яким Густав був знайомий і сконтакував мене з ним, – не про особисті справи. Проте ця розмова започаткувала якесь зближення. Однак наші суто особисті стосунки були найтіснішими у період, коли Густав був у військовій школі. Нині, що мене трохи дратує, Густав стає в позу радника чи співробітника, який, проте, не бере відповідальності за напрямок «Культури».

У рамках нашого поділу праці Густав відповідає за літературу – і поезію, і прозу. Це він значною мірою формує нашу політику у цій царині, бо я майже цілковито покладаюся на його оцінку та думку. Це насамперед стосується текстів, які друкуються в «Культурі», і меншою мірою книжок. Між нами часом траплялися розбіжності щодо деяких прозових творів, бо для Густава велику роль відіграє особистий антагонізм. Наприклад, він дуже не любить Мілоша і ледве це приховує. Більш ніж негативно він ставиться до Брандиса. Закреслює Жукровського не лише як людину, а і як письменника, хоча він написав дві чи три гарні книжки. Густав застосовує у таких випадках крайні критерії, які я не завжди сприймаю.

Я завжди казав, що якби до письменників прикладати суворі політичні та моральні мірки, то польська література

перестала б існувати. Тому я вважаю, що слід відрізнити автора від його твору. Інакше в нас буде безперервна справа Бжозовського¹⁹. Що стосується мене, то я оцінюю те, що хтось написав, не входячи в те, ким він був чи є. Підхід Густава занадто пуританський. І тут не йдеться лише про природну різницю між письменником, який має право бути однобічним, та видавцем, який змушений бути еклектичним. Це моя загальна настанова. Я визнаю першість за твором.

Густав був моїм партнером і в політичних дискусіях, хоча наш обмін думками щодо цих питань не був таким, як із Мерошевським. Мерошевський висловлював мою позицію. У Густава був інший кут зору. Він – не холодний аналітик, він сповнений пристрасті. І він не стільки політик, скільки мораліст. Можливо, тому часті дискусії між нами на політичні теми були для мене вельми важливими. Важливими вони були й для «Культури».

Визнання, не лише на Батьківщині, а й в еміграції, прийшло до нього запізно. Я ж, попри всі розбіжності чи непорозуміння між нами, вважав його видатним письменником. Я був під великим враженням від книжки «Інший світ». Прохолодно ставлюся до таких творів, як, наприклад, «Вежа»: я визнаю всю віртуозність цієї прози, але для мене вона занадто штучна. Проте це стосується тільки ранніх оповідань. Пізніші – за нечисленними винятками – я оцінюю дуже високо. Однак найвищим досягненням Густава я вважаю щоденник. Це була його ініціатива, але, можливо, його якоюсь мірою спонукали наші розмови про щоденники як літературну форму, про значення щоденника для «Культури» та про те, як важко заступити Гомбровича. Я знаю, що моя небайдужість до щоденника як літературного жанру впливає з того, що він

¹⁹ Один з найвидатніших польських поетів доби «Молодої Польщі», декадент і «салонний лев» богеми, Станіслав Кораб-Бжозовський, покінчив життя самогубством. – *Прим. ред.*

відкритий до публіцистичних моментів. Але і з того, що щоденник ними не обмежується, а включає їх у ширше ціле, що дає змогу уникнути нудьги й приваблює більшу кількість читачів. Контрастом між публіцистикою та критикою, есеєм чи фікцією щоденник Густава оперує вельми майстерно.

*

Контакт із Котом Єленським зав'язався завдяки Юзю Чапському в Парижі, ще до нашого переїзду до Ляфіта, і став тіснішим під час нашого і його перебування в Римі, коли в нас була можливість познайомитися ближче. Пізніше Юзьо просто примусив Набокова прийняти Кота до Конгресу, де Кот усіх причарував і став незамінним. Від того часу почалася його систематична співпраця з «Культурою». Безсумнівно, він був найвидатнішим критиком в еміграції. У питаннях культури ми мали спільні погляди. Тільки один раз у цій царині накреслилися розбіжності між нами, зрештою, не найсерйозніші; йшлося про Бобковського, який і як людина, і як письменник був Котові доволі чужим. Котові я завдячую й орієнтуванням у світовій літературі, яку я відносно мало знаю, і навіть ширше – у культурі Заходу: від поезії до живопису. Він був надзвичайно різнобічним.

Моєю вічною претензією до Кота було те, що він брав на себе забагато обов'язків і тому ніколи не мав часу. Протягом певного періоду він робив огляд французьких та італійських культурних видавництв, але потім перестав, бо не впорався. Я багаторазово прохав його написати огляд творчості Юргіса Балтрушайтіса, яку він знав і цінував, але мені так і не вдалося його отримати.

Кот був вельми лояльною людиною, але його найпершою лояльністю був Конгрес свободи культури. Щодо цього, власне, і стався наш найгостріший конфлікт, про що я вже згадував.

Ми також по-різному ставилися до людей з Батьківщини. Кот керувався особистими симпатіями, а також оцінкою когось як актора чи письменника, його мало цікавила їхня політична чи моральна позиція. Візьмімо хоча б його залюбленість в Івашкевича. Тут був не лише захват письменником чи поетом. Була в цьому й слабкість до людини. Кот, і це очевидно, мав для Івашкевича пільговий тариф. Він навіть захищав якесь його обурливе соцреалістичне оповідання. Я бачив Івашкевича у двох іпостасях: як людину та діяча, якого я засуджував, і як письменника, автора багатьох вартісних творів, які витримують випробування часом. Кот не робив такого розрізнення.

Він був, як на мій смак, занадто відірваним від польської дійсності. Мені, як і Юзю, бо я пам'ятаю розмови з ним на цю тему, здавалося, що польські корені Кота зазнали певного послаблення. Він був занадто космополітичним. Я не вважаю, що, говорячи про слона, треба негайно покликатися на польські справи. Проте польські справи стоять для мене на першому місці. А вони не стояли на першому місці в Єленського. Можливо, тому, що він однаково добре почувався в Італії або Франції. Він не був емігрантом, а ми були емігрантами. Польща не пекла йому так, як нам. Я зовсім не ставлю під запитання його патріотизм під час війни й пізніше, коли він перекладав польську поезію і пропагував польську літературу. Тут його заслуги беззаперечні. Проте, хоча він був у дружбі з Юзем і був дуже до нього прив'язаний, він краще почувався серед письменників і художників, які гуртувалися навколо Леонор Фіні, ніж у польському середовищі. Вони були йому ближчими. Зрештою, він говорив, і не лише мені, що якби перестав писати для «Культури», то перестав би писати польською.

Він завжди був готовий допомогти, полегшував контакти і розв'язував різні питання, навіть якщо вони були для нього нудними; тут він мені дуже допомагав. Та водночас

у нього були великі сумніви щодо моєї політики стосовно Батьківщини. Він закидав мені, що я наражаю людей на небезпеку, а відправлення до Польщі книжок чи мініатюрних видань вважав шкідливою діяльністю. Однак він уникав відвертої дискусії зі мною на цю тему. Він висловлював свої критичні зауваження Зигмунтові Герцу й намагався впливати на мене через Юзя, який у цих питаннях був значно ближчим до мене, ніж до нього. Також ми по-різному ставилися до лондонської еміграції, до якої Кот був поблажливим чи й симпатизував їй. Гридзевський і коло «Вістей» були йому вельми близькими.

*

Важливою постаттю для мене був Єжи Стемповський, який приїжджав до «Культури» приблизно раз на квартал, з яким я роками листувався і до якого був дуже прив'язаний. Я високо цінував його есеїстику. Натомість я не завжди враховував його думку з літературних питань, оскільки він не був об'єктивним. Наприклад, він вельми поблажливо ставився до жіночої творчості. Я надсилав йому деякі тексти на оцінку. Та згодом я перестав надсилати йому матеріали, написані жінками; коли йому було нічого сказати, то писав, що річ написана добре – як на швейній машинці. Були в нього і свої манії переслідування.

Спочатку Стемповський був кореспондентом Польського телеграфного агентства в Парижі, мабуть, це була синекура. Потім він був секретарем Ради міністрів за Бартеля. Це теж була синекура, але вельми корисна для Бартеля, бо в Стемповського були контакти з опозицією. Спроби домовитися з парламентом відбувалися, власне, через нього. Незадовго перед війною Стемповський був бібліотекарем у Земельному банку. Прилаштував його туди Людкевич з огляду

на масонські зв'язки. Це вже була абсолютна синекура. Масонство в Польщі, напевно, слугувало здебільшого для отримання синекур, бо жодної серйозної політичної ролі воно не відіграло. Єдиним масоном, який діяв у царині політики, був Генрик Колодзейський, директор бібліотеки Сейму. Та загалом ситуація в Польщі різьче відрізнялася від ситуації у Франції Третьої республіки, яку Жуль Ромен так гарно описав у двох томах свого циклу «Люди доброї волі».

Я так ніколи й не зміг довідатися, якою була позиція польського масонства стосовно Пілсудського і травневого замаху. Стемповський приїхав до Варшави за кілька днів до травневого замаху й одразу опинився у міській комендатурі. Звідки він там узявся і що робив? Він так і не відповів на мої запитання на цю тему. У кожному разі, тоді він був пілсудчиком, хоча й у бартелівському варіанті. Він був прихильником демократичного Пілсудського. Пізніше він ставився до Пілсудського вороже; через це між нами траплялися доволі серйозні сварки та дискусії.

У період, коли Стемповський був бібліотекарем Земельного банку, у Міністерстві землеробства відбувався з'їзд цукровиків, і Людкевичу спала на думку диявольська думка довірити Стемповському доповідь на тему історії цукру. У залі сиділи страхітливі капіталісти, про яких можна було подумати що завгодно, але не те, що вони мають якісь інтелектуальні запити, а Стемповський промовляв дві години і не закінчив, хоча дійшов лише до вирощування цукрової тростини в античному Єгипті. Я дивився на цих людей з подивом. Я гадав, що зараз вчиниться скандал і посиплються протести. Тим часом вони його уважно слухали. Однак Стемповському вже ніхто не пропонував виголошувати подібні доповіді.

Я нараяв йому формулу нотаток неспішного перехожого, бо мене схилили до цього його листи. Його різноманітні

ідеї народжувалися й висловлювалися спершу в його листах. Не лише мені. Листи, які я отримував, часто перегукуються з листами, написаними до Юзя або Густава. З них видно, що Стемповського мучає якась ідея, з якої в майбутньому виросте есей, і що листи для нього є чернетками цього есею: вони дають йому змогу шліфувати тему та впроваджувати до неї різні зміни. Загалом він писав зовсім не легко. Можливо, тому, що був неймовірно начитаною людиною й мав феноменальну пам'ять.

Стемповський був вельми цікавим співрозмовником, але мав схильність до монологу. Колись у нас була дискусія на тему плагіату. До війни трапився скандал, який витягнув на денне світло часопис «Prosto z mostu»: Вінценти Жимовський оприлюднив під своїм прізвиськом статтю, що значною мірою складалася з цитат Бертрана Рассела. Згадка про цю справу неймовірно роздратувала Стемповського, який у запалі почав пояснювати, що плагіату не буває. Це було ще «на Корнеї», і пригадую, що я, маючи досить цієї дискусії, пішов нагору, а Стемповський знизу тонким голосом доводив, що плагіату не буває.

У політичних справах він чимало фантазував. Міг, наприклад, розповідати, що до війни в «Оазі» діячі санації труїли людей бутербродами з нікотинном; коли я домагався, щоб він сказав, хто це робив і кого там отруїли, він дуже нервував, але не відповідав. Начебто в нього був знайомий, якийсь таємничий турок, що був знавцем залаштункових політичних і шпигунських справ тощо, на якого він посилався. Він не був занадто відважним. Він приїхав увечері того дня, коли щось почало коїтися у Франції перед алжирськими заворушеннями; вранці наступного дня він вирішив поїхати. А коли почалася війна в Алжирі, він надіслав мені листа, де доводив, що ситуація стане вельми важкою, що, напевно, буде

запроваджено поштову цензуру і що нам слід розробити власний шифр, аби спілкуватися. І розробив щось настільки складне, що ним неможливо було користуватися.

Він міг бути незговорливим. Колись у якійсь літературній книгарні в Парижі була лекція Малапарте, який нас на неї запросив. Ми пішли втрьох: Юзьо, Стемповський і я. Товариство було вельми лівого спрямування, а йшлося про цензуру. Стемповський виступив і прочитав цілу доповідь про те, наскільки ліберальною була царська цензура. По суті, він мав рацію, але всі на нього накинулися. Він знав, що так станеться. Однак наважився на це.

Це були його маленькі слабкості. Та він був винятковою людиною з огляду на широчінь його зацікавлень та ерудицію. Багато його проектів не було реалізовано, наприклад, ідея написати книжку про Овідія як першого емігранта, для якої він довго збирав матеріал. Колись, перебуваючи у Відні, він відкрив галицьких письменників, серед них – Захер-Мазоха, і прочитавши їхні твори, зробив цікаві висновки. Проте й цього не закінчив.

*

Загальна думка про мене твердить, що я деспот і що колективу «Культури» ніколи не було, хіба що слід прийняти, що він завжди складався лише з однієї особи, тобто з мене. На противагу цій думці, я відкритий до пропозицій і критики й часто змінюю думку після дискусії. А колектив «Культури», безсумнівно, був і є. Він складається з людей, думку яких я ціную і звертаю на неї увагу. Редагувати «Культуру» для мене означало рухатися між цими людьми й обирати шлях між висловлюваними думками, часом вельми різними, а інколи й протилежними. Однак, хоча колектив «Культури» був для

мене цілком реальним, він не був таким для його членів. Не лише тому, що вони не зустрічалися на зборах. Насамперед через те, що він був сукупністю індивідуальностей, які могли співіснувати винятково на відстані. Стемповський терпіти не міг Мерошевського. Мені він цього ніколи не казав, але говорив іншим, від яких я це чув. Між Юзем і Мерошевським контактів майже не було. Так само і між Мерошевським і Котом. У Густава були теплі стосунки з Юзем і Котом, нормальні з Мерошевським і не найкращі зі Стемповським. Зрештою, з Мерошевським ніхто не був близьким, крім мене, бо він був відлюдником. А в гарних стосунках зі всіма – крім мене – були лише Зося та Зигмунт.

Якщо в мене є якийсь талант, то це талант режисера: вміння обрати теми та людей. Внаслідок цього я орієнтуюся на спільну працю, і якщо мене переконали, я змінюю думку. Не настільки, щоб, як закидав мені Кісель, робити повороти на 180 градусів. Я змінюю тактику, бо політика – це не якісь там святощі; якщо ви хочете нею займатися, треба зважати на реальність, що змінюється. Потрібно вміти зберігати принципи і змінювати погляди.

Я завжди був вельми лояльним щодо всіх моїх співробітників, хоча наражався на конфлікти з деякими з них, коли вони сварилися між собою і мені треба було стати на чийсь бік. Так само я завжди був цілком лояльним щодо своїх начальників. Вважаю, що Андерс зробив велику помилку, не спробувавши співпрацювати зі мною. Бо я точно був би дуже лояльним співробітником. Лояльність є для мене вельми важливою. Брак лояльності чи підозра про її відсутність є для мене найтяжчим закидом.

НОВІ ОБЛИЧЧЯ, НОВІ ПЕРА

Тривалий час люди побоювалися приїжджати до Ляфіта. Одні вірили в доволі поширену легенду, що тут є підслухка. Інші навіть запевняли, що є спеціальне знаряддя, яке діє на відстані, тому назовні чути все, що тут говорять. Я звернувся до спеціалістів із французького радіо із запитанням, чи це можливо. Так, відповіли вони, є такі зразки, але розміром із вантажівку. Зрештою, завдяки доброму ставленню французького радіо ми кілька разів перевіряли, чи в нас немає якоїсь апаратури для підслуховування. Жодного разу нічого не було знайдено. Таких легенд було чимало. До нас боялися писати, бо листи буцімто читалися й цензурувалися на пошті в Мезон-Ляфіт. Я казав, що чудово знаю цю пошту, і питав своїх співбесідників, як вони собі уявляють такий контроль нашої кореспонденції. Жодного разу ніхто не відповів мені на це запитання. Однак у перлюстрацію вірили й далі. Польська влада, особливо консульство, старанно підтримували легенду про своє всевідання. Це робила служба безпеки. Одна художниця, з якою Герци щиро дружили, повернулася з Польщі з переконанням, що «вони все знають». Чому? Бо, взявши паспорт, офіцер сказав: «Ви буваєте в Мезон-Ляфіт». А вона, замість заперечити, що вона там бувала, почала виправдовуватися.

Із людьми, які боялися до нас приїжджати, ми зустрічалися в кав'ярнях. Звідки взялася легенда про поляків, як природжених конспіраторів, я не знаю. Польська конспірація полягала в тому, що всі бажали зустрічатися у кав'ярнях, про які було відомо, що там сидять самі поляки: в «Deux Magots», в «Old Navy» або в «Cluny». А позаяк усі про все говорять страшенно голосно, то достатньо було піти до однієї з цих кав'ярень, сісти

в кутку, читати газету та слухати, щоб без жодних труднощів довідатися про найконфіденційніші справи.

Так само було з готелями. На вулиці де Сена був якийсь готель, де порт'є розмовляв польською; всі там мешкали, хоча цей порт'є вважався агентом. Аліна Слесінська, яку ми дуже любили, зупинилася в «Hotel du Senat» на вулиці Сен-Сультіс. Одного дня вона телефонує геть перестрашена, щоб я чимшвидше приїхав і врятував її. Приїжджаю. Вона питає, що їй робити, бо, спускаючись сходами, вона почула, як порт'є чистою польською мовою рапортував про те, з ким вона зустрічається. І просить, щоб я заплатив за неї і забрав її речі. Я це зробив. Наступного разу вона приїжджає до Парижа і де зупиняється? У тому самому готелі. Запитую: чому? Бо там розмовляють польською. Схожу пригоду я мав із Мар'яном Ейле.

За важких часів людей, які приїжджали до «Культури», було дуже небагато. Після Жовтня кількість тих, хто боявся, значно поменшала. Пізніше вона знову трохи зросла, поки нарешті після падіння Гомулки зменшилася майже до нуля. Від того часу через наш дім пройшло вельми багато гостей із Батьківщини.

Приблизно в середині шістдесятих років сюди з Варшави приїхали зовсім нові молоді люди: Адам Міхнік і Барбара Торунчик. Про Міхніка, перш ніж він тут з'явився, я мав відомості, здається, з «Клубу Кривого Кола». Стосунки з ним одразу ж були дуже сердечними. Можу навіть сказати, що він мене захоплював. Зустріч із цими молодими людьми, що народилися вже після війни, великою мірою вплинула на мою думку про Польщу. Лише згодом я зрозумів, що це, всупереч моїм початковим судженням, є не представництво нового покоління, а замкнена й ізольована група.

Не пригадую, якими шляхами дістався до мене «Відкритий лист» Куроня та Модзелевського. Якщо не помиляюся, мені цей документ передали троцькісти. Однак пригадую перше враження від його читання: воно було поганим. Текст був украй сектантським. Проте я вважав, що він дуже потрібний, і лише тому його надрукував. Я вбачав у ньому гарну диверсію проти партії. Через особисте знайомство з Міхніком і Торуньчик, а також через моє почуття відповідальності як видавця «Відкритого листа», я уважно спостерігав за дисциплінарними справами студентів у Варшавському університеті, а також за судовим процесом Куроня та Модзелевського; передавав гроші на адвокатів, а згодом намагався допомагати, надсилаючи пакунки.

Про внутрішні поділи у керівництві ПОРП я знав ще раніше, переважно від Вітольда Єдліцького, який з'явився в нас із проектом книжки про Криве Коло й написав її під час перебування в нас. Він сам був вельми цікавою й потішною фігурою; багато розповідав про свої успіхи в жіноцтва. Проте чимало говорив і про тодішню політичну ситуацію в Польщі. Зустріч із ним була важливою для мене, оскільки він був першим, хто детально розповідав про те, що відбувається за лаштунками Центрального Комітету, і про фракційні битви, які там відбувалися. Припускаю, що на цю тему зі мною розмовляв і Кіселєвський, але це не збереглося в моїй пам'яті.

Виступ студентів у березні 1968 року не був для мене несподіванкою. Мене тільки неприємно вразило, що вони ще говорять про керівну роль ПОРП. Та незабаром почалися судові процеси учасників цих виступів, а після цього суд, який був пов'язаний із нами особливо: справа «татранських туристів». Мацек Козловський, який був тут кілька разів, втілював оригінальні, але часом божевільні ініціативи. Його дуже цікавило, що відбувається в Чехословаччині, він почав туди їздити, і йому спала на думку ідея перекидання цим

шляхом «Культури» до Польщі. У цю діяльність включилося кілька цікавих людей, наприклад, їм дуже допомагав Павол Чарногурський, відомий словацький діяч, який товаришував із нами, бо багато їздив і кілька разів нас відвідав; участь брала й Агнешка Голланд. Так виникла група поляків і чехів, яка зайнялася перекиданням літератури. Робилося це вельми небережно, бо вони занадто серйозно поставилися до Празької весни.

Коли вони були тут востаннє, то взяли забагато книжок, я застерігав їх, але вони відповіли, що напевно їх перевезуть. Я тоді зробив нотатку, де назвав різні теми, які мене в той час захоплювали; я не порушував жодних військових питань, але запитував про настрої в суспільстві та ставлення до Росії, так що з цього можна було зробити шпигунський документ. Творковська, якій я дав цю пам'ятку, повинна була прочитати її і знищити. Вона цього не зробила, і та потрапила в руки влади разом із автівкою з книжками. Мені відомо, що потім її було значно сфальшовано.

Мацека Козловського я й далі вельми ціную і перебуваю з ним у гарних стосунках, як і з Карпінським. З іншими членами варшавської групи «татранських туристів» я зустрівся набагато пізніше.

Березень 1968 року започаткував наближення кінця правління Гомулки. Кривавий розгін виступу робітників Узбережжя спричинив його остаточне падіння. Якщо нині можна оцінювати його роль радше позитивно, то це тому, що він розширив обсяг автономії Польщі в рамках советського блоку і сприяв укладенню відносин із Німеччиною. Він ліквідував обов'язкові поставки вугілля і робив інші спроби – може, не усамостійнення, та принаймні протидії експлуатації Польщі Советським Союзом. Він був також прибічником нормалізації взаємин із Німеччиною; сьогодні відомо, що він реалізував візит Брандта всупереч Москві. Це його плюси.

А на рахунку мінусів – 1968 рік і події на Узбережжі, за які він несе безсумнівну відповідальність, хоча й був доволі безпорадним стосовно свого оточення. Я не думаю, що в тому, що трапилося на Узбережжі, відіграла роль маніпуляція, але там виявила себе неймовірна дурість влади. Маніпуляції почалися згодом, коли було висунуто Ґерека.

Люди, які опинилися в еміграції після березня 1968 року, спочатку ставилися до нас вельми недоброчливо; про це навіть писав Ґустав, який спеціально поїхав до Швеції, аби з ними зустрітися, а вони прийняли його дуже холодно, що було для нього несподіванкою. Щоправда, я друкував Баумана і видав книжку Ґіршович, але це було все. Лише пізніше, на з'їзді у Парижі за участі Колаковського та подружжя Смолярів, відбулося певне зближення з нами. Від того часу в нас установилися добрі контакти з Аліком Смоляром. «Апекс» був корисним і цікавим виданням, а пов'язане з ним видавництво вело й далі веде цікаву діяльність.

Нова автура почала приходити до «Культури» наприкінці шістдесятих років. Дехто надіслав лише кілька статей. Інші писали більш чи менш регулярно протягом багатьох років. А кілька людей долучилися до грона постійних співробітників. Це не завжди були «післяберезневі» емігранти. Наприклад, стосунки з Войцехом Скальмовським зав'язалися ще тоді, коли він навчався в Університеті ім. Гумбольдта у Східному Берліні. Він прохав надіслати йому якісь книжки. Комунікація між Східним і Західним Берліном була тоді відносно легкою, тому я їх йому надіслав. Згодом я надсилав йому книжки до Ірану. А ще пізніше він почав писати для «Культури» під псевдонімом М. Броньський, за що до нього висував великі претензії «Tygodnik Powszechny», з яким він був тісно пов'язаний, навіть емоційно. Я завдячую йому розширенням відділу рецензій на сучасну польську та іноземну літературу.

Ще одним автором, співпраця з яким почалася за тих років і триває до сьогодні, був Міхал Геллер. Skorиставшись із перебування в Парижі, його дружина Женя зателефонувала до Зигмунта Герца за дорученням якогось знайомого з Варшави, щоб отримати книжки. На зустріч із нею поїхала Зося, якій Женя розповіла про свого чоловіка, сказавши, що хоче подивитися, чи зможуть вони влаштуватися в Парижі, бо йому вже досить ПНР. Женя приїжджала сюди двічі чи тричі. Тож коли подружжя Геллерів переїхало на постійне проживання у Францію, вони прийшли до нас, й одразу почалася співпраця. Я запропонував Міхалові Геллеру робити огляди советської преси, на що він дав згоду і що він чудово робить під псевдонімом Адам Кручек до сьогодні, хоча советську пресу замінила преса російська.

Розмови з ним мали суттєве значення для розуміння мною Советського Союзу, оскільки він знав цю країну з досвіду, а не з газет чи книжок. Також ще з часів спільного навчання в Московському університеті він знає багато широковідомих людей, таких як Алілуєва чи Сінявський. Кручек пише російською. Його статті спочатку перекладала його дружина, потім він перекладав їх сам, а до минулого року це робила Юлія Юрись. Я регулярно розмовляю з ним про все, що стосується Росії. Наші контакти є дуже частими і дуже близькими.

На початку сімдесятих років почалася і наша співпраця з Леопольдом Унгером. Його брат був у Другому корпусі і загинув в Італії. А сам він прожив воєнні роки в Румунії, де бачився з Беком упродовж двох останніх років перед його смертю. Пише він під псевдонімом Брюсселець про польські та міжнародні справи. Він не замінив Мерошевського і ніколи на це не претендував. Однак завдяки йому проблематика, якою займався Мерошевський, після його смерті залишилася

в «Культурі», причому вона розглядається компетентно, дотепно і вільно.

У той самий період для «Культури» почав писати Колаковський. Він вніс у часопис дуже багато як публіцист, хоча б своїми «Тезами про надію та безнадійність». Так само багато він вніс і в галузі філософії, і в царині ставлення до Церкви; його скептицизм протверджував. Тоді Колаковський часто приїжджав, і наша співпраця була вельми інтенсивною. Вона послабилася з виникненням «Анекса», який, мабуть, був йому ближчим. Я уважно стежив за його ранньою творчістю, а «Головні течії марксизму» одразу вважав твором великої ваги і прагнув його видати. Читання цієї книжки значно розширило мої горизонти. В історії польської культури Колаковський посяде вельми високе місце як філософ.

Важливим автором був для «Культури» Славомір Мрожек, який під час свого перебування в Італії потоваришував із Густавом. Однак контакт із ним зав'язався через Марію та Богдана Пачовських. Мрожек друкувався в «Культурі» не лише як драматург і автор фейлетонів, а й як публіцист, судження котрого були слухні й важливі. Згодом, коли він переїхав до Парижа, в нас були вельми приємні особисті стосунки.

Про передчасно померлого Анджея Хілецького я дізнався, коли він «обрав свободу» у Відні і став там кореспондентом «Вільної Європи». Я познайомився з ним на якомусь з'їзді ветеранів, на який він приїхав як її кореспондент. Він дуже добре орієнтувався у німецьких питаннях і насамперед узявся за поширення наших книжок серед поляків, що приїжджали до Німеччини. Потім виявилось, що він пише: він зробив для мене кілька нотаток, із яких виросла німецька хроніка. Крім того, він опікувався нашою яткою на Франкфуртському книжковому ярмарку.

Усі щойно згадані автори складають неначе друге покоління «Культури», яке заповнило вирви, спричинені

смертю Стемповського, Мєрошевського, Зигмунта Герца. Не думаю, що після долучення голосів цього другого покоління у «Культурі» відбулася якась суттєва зміна акцентів. Однак мої стосунки з його представниками не були такими самими, як із їхніми попередниками. Я не був безпосередньо й особисто пов'язаний з ними так, як із людьми мого покоління, з якими мене нерідко єднало знайомство ще з довоєнних часів, іноді спільний досвід армії або перших повоєнних років.

Наприкінці сімдесятих у «Культурі» з'являються дедалі численніші автори з Батьківщини. У той час для нас писав Міхнік. Під псевдонімом Мацей Полеський почав друкуватися Славек Бєлєцький, який зав'язав з нами контакти ще в шістдесяті роки під час якоїсь поїздки на Захід. Співпраця з ним була інтенсивною і вельми вдалою. Ми оприлюднювали чимало документів, які надходили з Польщі, тож «Культура» дедалі більше ставала вітчизняним часописом у тому сенсі, що вітчизняні справи, які в нас завжди були на першому місці, почали систематично розглядатися під кутом зору учасників або наочних свідків, а не лише спостерігачів з еміграції.

Так сталося тому, що в Польщі почало щось відбуватися, тоді як еміграція завмирала. Після смерті Андерса та інших чільних фігур еміграційного життя залишилося тільки кілька осередків: у Лондоні – Інститут Сікорського та Польський суспільно-культурний центр, а також «Вісті», з якими я перебував у сварці, але які були ще живі; у Сполучених Штатах – «Nowy Dziennik», видання цікаве, завдяки Вежб'янському; в Канаді щось виникло навколо видання «Związkowies» та Гейденкорна; мало відомим, але цікавим осередком є Австралія. Проте це були не пов'язані між собою острівці. Мені здавалося, що крім мене, ніхто не підтримує контактів з усіма. Звідси австралійська, канадійська та інші хроніки, які я запровадив у «Культурі» і які були, мабуть, єдиним джерелом інформації про те, що відбувається в еміграції як цілому.

Звісно, першим серед цих острівців я повинен назвати «Вільну Європу». Я вже багато говорив про неї у зв'язку з Новаком. Тут слід ще зупинитися на постаті Найдера, хоча б тому, що він багато писав для «Культури» під псевдонімом Соц'юш. Я познайомився з ним на початку шістдесятих. Згодом я дав йому нагороду ім. Мєрошевського і почав висувати його на керівника польської редакції РВЄ. І тоді наші стосунки почали дуже швидко псуватися. Найдер умовив мене дати інтерв'ю для «Вільної Європи». Сюди приїхав Мєлєшко і протягом двох або трьох днів записував зі мною це інтерв'ю. Для мене це було дуже важливо. І раптом через тиждень я отримую листа від Найдера, що він не може його використати, бо запис поганий: відчинене вікно, птахи співають тощо. Тому він пообіцяв, що приїде до Парижа і сам візьме в мене інтерв'ю, а перед тим надішле список запитань. Однак так і не надіслав цього списку, й інтерв'ю не відбулося.

Найдер – вельми честолюбна людина і водночас має великий талант відвертати від себе людей та інтригувати. Адже колектив «Вільної Європи» прийняв його з розкритими обіймами, вірячи, що нарешті матиме справді відповідну людину, яка зуміє зайняти місце Новака. Проте одразу почалися різні історії. Найдер не зважав на здібності співробітників. Єдиною чеснотою виявилось безумовне підпорядкування йому. Зрештою йому довелося піти.

У другій половині сімдесятих і у вісімдесяті роки «Культура», що була до того часописом водночас і літературним чи культурним, і політичним, значно сильніше схилилася в напрямку політики. Це впливало зі змін, які тоді відбулися в польському політичному житті й особливо яскравим проявом яких було виникнення Комітету захисту робітників. Його історичні заслуги величезні: він першим зламав страх перед виступом із відкритим заборолом проти влади комуністів,

зайнявся робітничою проблемою та започаткував широку видавничу діяльність, значення якої було колосальним. Велику роль у цьому відіграв «летючий університет». Найбільшою помилкою Комітету було те, що він обмежувався поточними справами. Він не хотів подумати про майбутнє Польщі. Коли я порушував це питання, мені відповідали, що я закликаю до фантазування. Комітет програв у той момент, коли оголосив про свій розпуск, хоча водночас створювалося враження, що він прагне підпорядкувати собі «Солідарність», а це вельми йому зашкодило.

Стосунки «Культури» та Комітету захисту робітників були дуже близькими, особливо тісно я співпрацював із Анелею Штайнсберг і Юзефом Рибіцьким. Із мого боку це полягало здебільшого у фінансовій допомозі Комітетові, якому в період судових процесів у Радомі я переказував гроші для робітників. Це була вельми значна допомога. Крім того, «Комітет допомоги демократичній опозиції в Польщі», який організували в Чикаго пан Мігала та полковник Юревич, вельми працьовито й жертовно збирав кошти на цю мету й усе передавав їм через нас.

Обрання Івана Павла II, крім самого абсолютно виняткового факту, що поляк став папою, не є, на мою думку, поворотним моментом в історії Польщі. Відвідини папою Польщі, безсумнівно, відіграли велику роль, але ця роль не була головною. Ґрунт для «Солідарності» підготував Комітет захисту робітників разом з усіма тими молодими людьми, які діяли у Гданську. Церква від грудня 1970 року поводитися вельми обережно. Наприклад, гданський єпископ мав перелік убитих у грудні, оскільки вони були поховані зі священником, але мені так і не вдалося отримати цей перелік. Вишинським весь час маніпулювали, його залякували кривавими подіями та советською інтервенцією, що було, наприклад, однією з причин його виступу в Ченстохові влітку 1980 року.

«Солідарність» була проривом величезного значення, не вагаючись, скажу – світового значення. Соціальна проблематика була тоді в глухому куті, й усім – від профспілок на Заході аж до Південної Америки – «Солідарність» здавалася якимось новим світлом. Тому вона спричинила надзвичайну зацікавленість і величезні надії. Проте цей прорив було змарновано, бо негайно почалися сварки. Послання до людей праці Східної Європи було ухвалено випадково, а потім його засуджували.

Нині чинною є вже третя зміна «Культури», представлена такими авторами, як Томаш Яструн чи Кшиштоф Волицький. Безліч людей у Польщі твердять, що їх виховала «Культура», але мені здається, що такі приклади не є численними. Нам пишуть листи з привітаннями, в яких відчутний тон погребальної промови і які часто здаються мені перебільшеними. «Культура» проникала в Польщу. Проте проникати та впливати – це різні речі.

Коли я сьогодні дивлюся на все це, то думаю, що якби я мусив знову починати з 1945 року, я робив би те саме, що й робив. Але робив би інакше. Не знаю, як. Але знаю, що інакше.

Я ніколи не розмірковував про кандидатуру свого наступника. Усі плітки на цю тему не мають підстави. Після моєї смерті «Культура» перестане виходити. Проте залишиться Літературний інститут як архів і бібліотека. Керувати ними будуть Зоф'я Герц і мій брат Генрик. Було б добре, якби знайшлися якісь гроші на стипендії, що давали б змогу здійснювати тут дослідження, і на стипендії «творчі». Можливо, мені ще вдасться перед відходом влаштувати це²⁰.

²⁰ Є. Гедройць помер у 2000 р. під час роботи над 637-м числом журналу «Kultura» і 134-м випуском щоквартальника «Zeszyty Historyczne». Після смерті редактора журнал згідно з його волею припинив існування, останнє число видання «Zeszyty Historyczne» побачило світ у 2010 р. У 2000–2003 рр. видавництвом Літературного Інституту

ПОСЛАННЯ

Якщо подивитися на історію Польщі з висоти пташиного лету, то побачимо разючу кількість суперечностей. Держава та нація постали зі споріднених племен, насильно об'єднаних першими володарями: Мешком I і Болеславом Хоробрим. Початково вона була доволі розхристаною, оскільки поділи й регіональна окремішність зберігалися дуже довго. До того ж країна була роздерта між Сходом і Заходом. Це ілюструє історія п'ястівської династії, на яку так люблять покликатися польські націоналісти. Усі монархи одружувалися навперемін із руськими та німецькими князівнами, вплив яких був величезним, зокрема в політиці. Хто, наприклад, врятував династію і зберіг корону для Казімежа Відновлювача, як не його мати – Рихеза, роль якої нам мало відома й спотворена настільки, що коли не так давно Німеччина запропонувала перенести її останки в Польщу, то ця ініціатива наштовхнулася на спротив кардинала Вишинського.

У польській історії є свідчення дивовижного лібералізму: вона прийняла євреїв і надала їм права в період, коли в решті Європи їх переслідували, а за часів переможної контрреформації в інших країнах дозволила протестантам – навіть антитринітаріям – дотримуватися на практиці своєї віри й опікувалася Києво-Могилянською академією. Проте Польща дала також свідчення релігійного фанатизму, який призвів до

керувала Зофія Герц, в 2003–2010 рр. – Генрик Гедройць; в 2010 р. його очолив Войцех Сікора. Архів і бібліотека Літературного Інституту залишилися в Мезон-Ляфіт, для догляду за колекціями, науковою, освітньою та популяризаторською діяльністю в 1999 р. Є. Гедройць, З. Герц і Г. Гедройць створили Товариство «Літературний Інститут «Культура»», а відтак у Польщі постав Фонд паризької «Kultury», що фінансово підтримує інституцію в Мезон-Ляфіт. – Прим. ред.

боротьби з гуситами, – а це перекреслило можливість зв'язку з Чехією; пізніше цей фанатизм проявився в переслідуваннях іновірців.

Ознакою нашої закордонної політики було постійне потрапляння в залежність від інших центрів: від Ватикану чи Габсбургів, що поєднувалося з величезною провінційністю. Без жодної потреби ми вплуталися у війну з Туреччиною. Перемога під Віднем була великим воєнним подвигом, але політичною помилкою. Пізніше, протягом усього XIX століття, саме Туреччина була одним із серйозних центрів нашої незалежницької діяльності.

Та водночас привабливість Польщі була дивовижною. Ми зуміли поглинути німецьких колоністів, із яких утворилося польське міщанство. Ми асимілювали значну частину єврейської інтелігенції. Сполонізували литовські та українські еліти. Ми – країна, яка має спільних героїв із сусідами: Адам Міцкевич є великим польсько-литовським поетом, Костюшко і Траугутт належать водночас полякам і білорусам. Цей список можна значно розширити.

У цій дивній головоломці приховано наші великі шанси. Таким шансом може стати наша східна політика. Не впадаючи в національну манію величі, ми повинні вести самостійну політику, а не бути клієнтом Сполучених Штатів чи якоїсь іншої великої держави. Нашою головною метою має бути нормалізація польсько-російських і польсько-німецьких відносин водночас із захистом незалежності України, Білорусі та балтійських держав і тісною співпрацею з ними. Ми повинні усвідомити, що чим міцнішим буде наше становище на Сході, то більше з нами рахуватимуться у Західній Європі.

Історія Польщі позначена давньою тенденцією послаблення виконавчої влади: славнозвісні *pacca conventa*, архаїчна «золота вольність», *liberum veto*. Насамперед нам слід змінити

народну ментальність. Це вимагає зміцнення виконавчої влади, а також контролю, який має над нею здійснювати Сейм. Це вимагає перебудови парламентської системи, аби виключити з неї партійщину та приватні інтереси. Це вимагає запровадження верховенства права і невідступної боротьби з корупцією в усіх її видах і варіантах. Це вимагає преси – вільної і водночас сповненої почуття відповідальності. Це вимагає відокремлення Церкви від держави. Це вимагає поваги до прав усіх наших національних меншин, нам потрібно пам'ятати, що це є умовою гарних стосунків із сусідами. Розуміючи, що католицизм є віровизнанням величезної більшості народу, ми повинні також піклуватися про євреїв, мусульман і протестантів, і про православ'я, яке є віровизнанням багатьох польських громадян і водночас віровизнанням, що є панівним у Росії, Україні та Білорусі.

Це загальний начерк мого бачення Польщі, за реалізацію якого я боровся все своє життя.

Єжи Гедройць

ПІСЛЯМОВА

Про Єжи Ґедройця почали писати дуже рано. Першими цим зайнялися прозаїки, які включали його у свої твори під різними прізвищами. Тож він виступав як Ґедимін у «Робітниках» Єремія Корнаґу (Jeremy Kornaga, Robotnicy, Warszawa, 1932), як Ґудульт у Януша Рабського (Janusz Rabski, Alma Mater, Poznań, b. d.), як радник Ґейштор у Стефана Кіселевського (Stefan Kisielewski, Sprzysiężenie, Warszawa, 1947) і як Купець-Массальський у Мельхіора Ваньковича (Melchior Wańkowicz, Droga do Urzędowa, Nowy Jork, 1955). Він представлений також у кількох літературних портретах, із яких вирізняються три. Один міститься у малюнку Вацлава Збишевського «Загублені романтики» (Wacław Zbyszewski, Zagubeni romantycy, 1959; przedruk w: tego ż, Zagubeni romantycy i inni, Paryż, 1992). Автором другого є Константи Єленський (Konstanty A. Jeleński, O "Kulturze" dla Francuzów, 1981; przedruk w: tego ż, Zbiegi okoliczności, Paryż, 1982). Третій – портрет en pied на тлі п'ятдесяти років історії Польщі – є творінням Стефана Кіселевського (Stefan Kisielewski, Spotkania z Jerzy Giedroycem, 1986; przedruk w: G. i K. Pomianowie, wyd. O "Kulturze". Wspomnienia i opinie, Londyn, 1987). А живописний портрет пензля Юзефа Чапського висить у домі «Культури» в Мезон-Ляфіт.

Сам Єжи Гедройць, хоча дав чимало інтерв'ю, особливо в останні роки, майже не говорив про себе. Єдиним вагомим винятком у цьому плані є розмова з Александером Смоляром початку 1975 року, публікацію якої він тоді вважав недоречною і яка була оприлюднена лише через дванадцять років («Aneks», № 44, 1986).

Ця стриманість пояснюється насамперед тим, що Єжи Гедройць завжди звернений у майбутнє. Хоча він старанно збирає та зберігає історичні джерела, особливо ті, які стосуються Літературного інституту, але у власні спогади не поринає. Він занадто зайнятий виданням «Культури». До того ж Єжи Гедройць не вважає себе людиною, що пише, хоча є автором щонайменше кільканадцяти тисяч листів. (Їхня точна кількість наразі невідома. У нас навіть немає повного списку адресатів.) Лише нещодавно він почав друкувати в «Культурі» свої «Нотатки редактора». Доти його друковані тексти були рідкістю.

Усе це дає змогу зрозуміти, чому спогади Єжи Гедройця виникли внаслідок зовнішнього поштовху. Він вийшов від отця Зенона Модзелевського – очільника паризького дому отців паллотинів і директора їхнього видавництва «Éditions du Dialogue». Кілька років тому, приблизно у 1989 році, отець Зенон запланував видавничу серію під назвою «Свідки ХХ століття». У ній мали вийти спогади різних польських особистостей, життя яких охоплювало всю цю епоху. Зрештою, більшість томів цієї серії вже вийшла.

Із пропозицією підготувати таку книжку отець Зенон звернувся, звісно, й до Єжи Гедройця, який висловив побажання, щоб я провів із ним розмову на цю тему, бо в нього не було ані часу, ані наміру писати свої спогади. Я прийняв цю почесну для мене пропозицію без вагань. Перший раунд наших розмов відбувся між травнем 1990-го і лютим 1991-го

року. Він приніс матеріал, який дав змогу зробити перший на-черк цієї книжки, але насамперед спонукав до дальших запи-тань. Та поки до цього дійшло, я познайомився з корпусом листування між Єжи Ґедройцем і Юліушем Мерошевським, а також із іншими документами, які стосувалися життя Єжи Ґедройця та історії Літературного інституту. Другий раунд розмов відбувся між березнем і вереснем 1994 року. Обидва раунди разом дали близько 40 годин звукозапису.

Від самого початку ми були згодні з Єжи Ґедройцем, що форма інтерв'ю не має сенсу. Наші розмови не дотримувалися хронології і перескакували з теми на тему, керуючись логікою його пам'яті, якій я підпорядковувався, оскільки вона дава-ла змогу найефективніше викликати минуле. Перетворен-ня звукозапису на книжку вимагало укладання матеріалу у якнайприродніший спосіб: зважаючи на послідовність подій та їхню взаємопов'язаність. Звідси впливає форма «Автобіографії у чотири руки». Уся інформація, що міститься у книжці, всі висловлені в ній судження належать Єжи Ґедройцю. Проте вони були опрацьовані мною в тому сенсі, який дієслово «опрацювати» має у Словнику польської мови: «надати [чомусь] відповідну форму, завершено загалом і в де-талях».

Єжи Ґедройць мав надзвичайно багате життя. Він брав участь у подіях історичного значення, зустрічався з чільними польськими політиками та письменниками, а його власний доробок – «Бунт молодих», а потім «Культура» й усі книжки, які могли побачити світ винятково завдяки Літературному інституту – без жодних дискусій належить до найбільших до-сягнень польської культури, а водночас і до історії польської політичної думки двадцятого століття. Нинішня книжка розповідає про це довге й навдивовижу працювате життя. Проте розповідає не як праця історика, а як запис пам'яті, яка

неминуче є суб'єктивною та вибірковою. І цю її особливість я намагався зберегти. Я прагнув передати не лише думки та погляди Єжи Ґедройця, а і його формулювання. Я прагнув якнайточніше передати його власний образ світу та самого себе.

Робота над книжкою виглядала так: на підставі зафіксованих розмов я написав перший варіант тексту, який Єжи Ґедройць перечитав, усуваючи певні фрагменти, змінюючи інші та вносячи доповнення. Усе це разом із додатковими матеріалами, які він зібрав під час розмов паралельно до писання книжки, увійшло до другого варіанту тексту. Єжи Ґедройць перечитав його і вніс чергові правки, у такий спосіб надавши йому остаточної форми.

Машинопис перечитали також п. Зофія Герц і п. Генрик Ґедройць, зауваження яких дали змогу виправити деякі неточності. Зауваження п. Яцека Кравчика, зроблені під час складання покажчика прізвищ, дали змогу виправити інші. Усім щиро дякую за допомогу.

Машинописи з правками Єжи Ґедройця і касети із записами наших розмов у свій час стануть доступними для дослідників у Відділі рукописів Національної бібліотеки.

Кишиштоф Пом'ян

ДОКУМЕНТИ

I

ЗАПИСИ ПОСЛА РОГЕРА РАЧИНСЬКОГО стосовно переходу найвищих органів польської влади до Румунії та відставки кол. Президента ПР проф. Ігнація Мосціцького

15 вересня 1939 р. я одержав через посередництво консула Буйновського з Чернівців виклик до Кутів до мін. Бека. Дзвінок я отримав близько 18-ої год.

16 вересня 1939 р. я виїхав потягом до Чернівців.

17 вересня 1939 р. я прибув до Чернівців близько 7-ої год. 30 хв. уранці. Оскільки консульська автівка не була готова, виїзд до Кутів відбувся близько 9-ої год. Я взяв дві автівки і їхав у товаристві воеводи Білика. Консульська автівка залишилася біля мосту з румунського боку з метою забезпечення повернення.

Із польського боку прикордонного мосту ми зустріли заступника директора МЗС Кобилянського і кілька інших урядовців, які розмовляли з представниками румунських прикордонних органів влади. Там стояло чимало вантажних і легкових автівок, що чекали на пропуск на румунський бік.

Близько 11-ої год. ми дісталися адміністрації гміни у Старих Кутах, де я зупинився, а воевода Білик поїхав далі до Ставки Головнокомандувача з наміром повернутися до Львова.

В адміністрації гміни я зустрів полк. Тадеуша Шетцеля, заступників директора Міхала Лубенського, Юзефа Потоцького та кількох інших урядовців МЗС, які проінформували мене про перехід кордону советською армією, про драматичну розмову Гжибовського і Молотова та виникнення внаслідок советського вторгнення о 4-ій год. ранку нової ситуації.

Близько 14-ої год. прибув мін. Бек зі Ставки Головнокомандувача, де він радився з маршалком Сміглим і прем'єром Складковським-Славоєм.

Після подальшого очікування протягом близько півгодини мене прийняв мін. Бек. Тільки-но ми обмінялися кількома словами, як нам доповіли про приїзд президента Республіки Польщі, для якого тим часом було приготовано сніданок. Відбулася перерва в розмові. П. Бек вітає президента ПР, після чого йде на довшу нараду з французьким послом Ноелем. Лише після її закінчення п. Бек знову приймає мене. У дуже короткій розмові він дає мені доручення негайно повернутися до Чернівців і зажадати звідти по телефону від міністра закордонних справ Гафенку *droit de passage* для пана президента ПР та уряду.

Тим часом румунський посол при польському уряді Грігорча перебував на румунському боці в одному з прикордонних румунських будинків, де обговорював із місцевою владою пропуск колони міністерських автівок і дедалі більшої маси біженців. Я чув, що Грігорча мав бути прийнятий мін. Беком о п'ятій пополудні. Я зустрів Грігорча в момент від'їзду, сідаючи в автівку. Виїзд із Кутів відбувся близько 16-ої год. автівкою у товаристві кап. Єжи Незбжицького, який за дорученням штабу їхав до Чернівців і Бухареста.

Вийжджаючи з Кутів, я не мав жодної інформації про те, що нібито до того часу відбувалися розмови чи перемовини з компетентними румунськими представниками щодо питання переходу найвищих органів польської влади на територію Румунії.

Мій приїзд до Чернівців у консульство стався після 18-ої год. Я отримав телефонний зв'язок із міністром Гафенку лише після 20-ої год. Припускаю, що труднощі отримання зв'язку були спричинені тим, що лінія була зайнята розмовами посла Грігорча, який доповідав у Бухарест про свою зустріч з мін. Беком.

У моїй телефонній розмові з мін. Гафенку я виконав точні інструкції п. міністра закордонних справ, складаючи офіційне прохання про забезпечення *droit de passage* для пана президента ПР та уряду. Пан Гафенку відповів, що румунська Рада міністрів засідала об 11-ій год. з питання ситуації, що створилася, і що король та уряд постановили надати пану президентові та польському уряду притулок на румунській території. На мою повторну вимогу не притулку, а права проїзду, я отримав від пана Гафенку ухильну відповідь. Через сказане я вирішив виїхати найближчим потягом до Бухареста, щоб продовжити перемовини там. Однак виявилось, що потяг із Чернівців до Бухареста, який звичайно виїжджав о 10-ій вечора, було скасовано внаслідок масового пересування румунських військ до польського кордону.

Близько 1-ої год. ночі мені вдалося зустрітися у Чернівцях, у готелі, із заступником міністра внутрішніх справ ген. Марінеску, який до того часу очікував на шосе біля в'їзду до міста на колону автівок пана президента та членів уряду, щоб їх привітати. Проте автівки було спрямовано на іншу дорогу, внаслідок чого ген. Марінеску з ними розминувся.

18 вересня 1939 р. я повернувся до Бухареста зі значним запізненням близько 17-ої год. Я вирішив перед початком подальших перемовин із румунським урядом проконсультуватись із французьким та англійським послами, щоб на підставі інформації, яку вони мали, зорієнтуватися в ситуації. Я відвідав французького посла о 18-ій год.

П. Тьєрі повідомив мені, що 17-го вересня між 10-ою та 11-ою год. ранку німецький посол Фабріціус здійснив щодо мін. Гафенку дуже рішучий демарш, повідомивши, що коли польський уряд перейшов на румунську територію, то має беззастережно бути затриманий у Румунії. В іншому разі німецький посол пригрозив, що це матиме для Румунії наслідки (війна).

Згаданий німецький демарш, таким чином, відбувся приблизно за 6 годин до розмови між мін. Беком та послом Грігорча в Кутах, під час якої міністр закордонних справ мав намір забезпечити транзит найвищих польських органів влади через Румунію.

Оцінюючи становище як вельми загрозливе, французький посол повідомив мені, що румунський уряд, на його думку, у жодному разі не погодиться на виїзд найвищих польських посадових осіб і що це питання стало б актуальним лише в разі, якби румунський уряд наважився на ревізію своєї урочисто проголошеної політики нейтралітету.

Вийшовши з французького посольства, я мав ще 20 хвилин часу перед зустріччю з англійським послом, причиною на 19-ту год. Я наказав везти мене довшою дорогою, щоб тим часом обдумати становище, що склалося. Я дійшов висновку, що перед лицем нових фактів, про які я дізнався, найважливішим питанням стає збереження тягlosti найвищих законних органів влади Республіки Польщі, які вже були фактично затримані на території відносно слабкої та

приголомшенної швидкістю польської катастрофи нейтральної держави. Я зрозумів, що найневідкладнішим моїм завданням, якому слід підпорядкувати всі інші, буде отримання зв'язку з президентом Мосціцьким і схилання його до відкликання відповідно до положень Конституції наступника в особі маршалка Сміглого-Ридза (якого було інтерновано як головнокомандувача) та призначення на його місце когось з-поміж польських діячів, що перебували нині поза Батьківщиною.

Коли англійський посол цілковито підтвердив інформацію та судження посла Тьєрі, я вирішив поділитися з ним моїм головним клопотом щодо збереження законної тяглості найвищих органів влади Польщі для уможливлення організації подальшого польського опору на території держав-союзників. Я поінформував англійського посла про положення нашої Конституції, що передбачає у разі війни призначення президентом Республіки Польщі свого наступника.

Сер Реджинальд Гоур зміцнив мою впевненість у тому, що слід шукати вихід із надзвичайно критичного становища саме по цій лінії.

Ми вирішили обміркувати це питання ще раз завтра вранці разом із французьким послом. Було призначено зустріч у французькому посольстві на восьму ранку 19 вересня перед моїм візитом до мін. Гафенку.

19 вересня відбулася згадана нарада втрьох у французькому посольстві, причому було одностайно вирішено, що насамперед слід прагнути забезпечення тяглості найвищої влади. Об 11-й год. мене прийняв мін. Гафенку в МЗС, не приховуючи глибокої скорботи та хвилювання з приводу трагічних подій.

Не вишукуючи якихось законних аргументів, він цілком щиро сказав мені, що перебуває у надзвичайно важкому

становищі (*un cas de force majeure*). Йому неймовірно важко і прикро, що він мусить тимчасово затримати пана президента та польський уряд у Румунії, бо не може наражати свою країну на нерівну війну з Німеччиною, котра неодмінно скінчилася б такими ж катастрофічними наслідками, як і в Польщі. Тому румунському урядові довелося підкоритися навальному німецькому тискові, водночас побоюючись небезпеки советського вторгнення, яке є тим реальнішим, що немає жодної перевіреної інформації щодо намірів советів стосовно Румунії навіть на найближче мабутнє.

Висловивши зі свого боку впевненість, що румунський уряд попри важкі події останніх днів виявить мені повну підтримку в подальшій дружній польсько-румунській співпраці, я попрохав мін. Гафенку дати мені можливість негайно з'явитися до пана президента ПР в його новій оселі, якою було призначено королівський палацик у Біказі.

П. Гафенку в моїй присутності зв'язався телефоном із прем'єром Галінеску й дав мені позитивну відповідь, зазначивши, що мій виїзд до Бікази відбудеться завтра вранці.

19-го ввечері я відправився до кол. мін. закорд. справ п. Августа Залеського, який тим часом прибув до Бухареста й оселився в готелі «Athénée Palace». Я проінформував п. Залеського про запланований виїзд завтра вранці до Бікази із метою схилити пана президента Мосціцького до призначення свого нового наступника замість маршалка Ридза-Сміглого і переконати його в необхідності якнайшвидшої заяви про відставку.

Пан Залеський, не вагаючись, визнав, що ця концепція єдина слухна та доцільна, а також запитав, чи є в мене хтось на думці як найвідповідніший кандидат на посаду нового президента ПР, передбачаючи, що це питання виникне під час моєї розмови з президентом Мосціцьким.

Я відповів, що не знаю, хто з видатних поляків устиг перейти кордон, що спадає на думку прізвище Ігнація Падеревського, а також, на жаль, немає інформації, що відбувається з генералом Соснковським, і що серед серйозних кандидатів я бачив би й особу довгорічного міністра закордонних справ, тобто мого співрозмовника, п. Августа Залеського. Тому незалежно від того, як поставився б до цієї думки п. Залеський, я наполягаю, аби він пришвидшив свій виїзд до Парижа і негайно сконтактував там із нашим посольством, де має сформуватися наш новий керівний центр. Погоджуючись із цими аргументами, п. Залеський обіцяв мені якомога пришвидшити виїзні формальності.

20 вересня вранці я виїхав автівкою до Бікази рано-вранці, бо мав проїхати 450 км дуже поганою дорогою, переважно в горах. Я дістався місця лише близько 17-ої год. У палаціку, який займав пан президент і його найближче оточення, мене зустрів начальник цивільної канцелярії мін. Станіслав Лепковський, якого я проінформував про мету моєї подорожі. П. Лепковський тоді сказав мені, що напередодні ввечері, тобто одразу після розміщення в Біказі, він уже порушував із президентом питання забезпечення тягlosti суверенної влади Республіки Польщі та призначення нового наступника. Після короткого обміну думками п. Лепковський провів мене до кабінету пана президента, який здався мені дуже втомленим і пригніченим.

Президент розпочав розмову із запитання, як я оцінюю становище і які я привіз вісті.

Я детально передав перебіг своєї розмови з мін. Гафенку, а також коротко прозвітував про інформацію та судження, отримані від представників Франції та Англії.

Підсумовуючи, я сказав, що в ситуації, яка склалась, я вважаю найважливішим і найнагальнішим рятування

тяглості законної влади очільника держави, що уможливило й полегшує наша Конституція. Зрештою я зазначив, що, на мою думку, яка збігається з думками інших, пан президент повинен скасувати призначення маршалка Сміґлого-Ридза, призначивши нового наступника з-поміж відомих поляків, які перебувають за кордоном і можуть розраховувати на гармонійну співпрацю з урядами союзників. Я також нагадав, що після здійснення цього важливого акту, що може мати вирішальне значення для наших інтересів, пан президент мав би зробити висновки стосовно власної особи.

Президент відповів, що цю думку йому вже викладав напередодні п. Лепковський і що він, зі свого боку, чекав на те, що я представлю йому ситуацію, аби ухвалити остаточне рішення. Тут президент почав згадувати різні важливі політичні моменти минулого, пов'язані з його життям, і нарешті запитав мене, де нині перебуває ген. Соснковський. Я проінформував пана президента, що спеціально шукав ген. Соснковського і, на жаль, маю сказати, що ні в Румунії, ні в Угорщині його немає, що я перевіряв телефоном перед виїздом із Бухареста, розмовляючи з послом Орловським у Будапешті.

Порушивши різні побічні теми, пан президент спитав у мене, яких я бачу кандидатів на його наступника, оскільки, згідно з його даними, мало хто з видатних людей залишив Батьківщину. Я назвав прізвища Ігнація Падеревського, кардинала Гльонда, міністра Залеського та воєводи Рачкевича.

Щодо всіх названих проф. Мосціцький висловив різнопланові сумніви. Стосовно Ігнація Падеревського, якого він вважав вельми відповідним кандидатом, він зазначив, що, через дуже похилий вік і поганий стан здоров'я, його не можна буде обтяжити такою важкою місією. Натомість про кардинала Гльонда він сказав, що хоча історія визнає за польськими примасами особливу роль, але з огляду на кардинальську

мантію, могли би виникнути значні труднощі та незручності. Щодо двох наступних прізвищ він висловився неясно, вказуючи, що його рішення є важким і про це слід добре подумати. У цей момент п. Лепковський, який був присутній під час розмови, звернувся до президента із запитанням, чи не хотів би той на самоті обміркувати цю проблему, після чого разом зі мною залишив кабінет.

Довший час ми перебували вдвох із п. Лепковським, після чого він повернувся до пана президента і залишався з ним близько години. Коли цей час сплив, мене знову покликали до президента, який сказав мені лише, що хоче працювати з п. Лепковським і підготувати низку документів, унаслідок чого залишиться в себе, натомість попрохав дружину спуститися на спільну вечерю, після закінчення якої він знову викличе мене до себе.

Мене викликали лише близько 23-ої год. У кабінеті президента я застав п. Лепковського. Президент без подальших пояснень вручив мені великий запечатаний конверт і доручив надіслати його найбезпечнішим шляхом і якомога швидше послові Лукашевичу в Париж. Президент додав, що коли я отримаю від п. Лукашевича будь-які вісті «про родину Конецьких», маю негайно перетелефонувати до Біказа, бо це умовні речення.

Президент не поінформував мене, що міститься в конверті, і не сказав, яким був його вибір. Водночас він доручив мені зберігати в суворій таємниці і розмови з ним, і все те, чого я був свідком, не розповідаючи про це нікому, навіть прем'єрові чи мін. Беку.

У цю мить п. Лепковський звернув увагу на невідповідне розміщення голови держави в Біказі, наголошуючи на тому, що сюди важко діставатися, недалеко проходить советський та угорський кордони, і це небезпечно в разі несподіваного советського нападу. Президент Мосціцький дуже рішуче

його перервав, зазначивши, що розуміє draжливе становище Румунії і що він не хоче створювати якихось труднощів через свою особу королю та румунському урядові. Тому він безумовно забороняє мені вчиняти будь-які кроки щодо зміни місця перебування, вважаючи, що внаслідок катастрофи, якої зазнала Польща, його особиста доля не має жодного значення.

Назавтра, 21 вересня, я вирушив з Біказа до Бухареста, куди дістався близько 16-ої години, їдучи без перерви.

Оскільки в цей період наше посольство було забите біженцями, які до того ж щільною юрбою оточували наше приміщення, я визнав за необхідне передати отриманий від президента конверт у французьке посольство, де мене прийняв посол Ноель, який тим часом повернувся з Чернівців до Бухареста. Отримавши від мене згаданий конверт, п. Ноель проінформував мене про вбивство прем'єра Калінеску, який менш як за три години перед тим став жертвою замаху емісарів Залізної Гвардії.

Через цей замах могли виникнути якнайсерйозніші внутрішні та зовнішні ускладнення, тому посол Ноель обіцяв мені, що якнайшвидше доправить президентський конверт у Париж, особисто взявши його з собою, оскільки протягом найближчих 48 годин передбачається його виїзд до Франції.

22 вересня у першій половині дня пролунав телефонний дзвінок із Біказа щодо отримання дозволу на негайний приїзд до Бухареста мін. Лепковського. Цей дозвіл я отримав без зволікання в п. Гафенку, який і цього разу звернувся з цим до прем'єра ген. Агрескану.

П. Лепковський прибув до Бухареста значно пізніше 24-ої години, бо його багато разів зупиняли на дорозі для перевірки документів, що пояснювалося активністю румунської поліції,

яка утруднювала доїзд до столиці через слідчі дії після вбивства Калінеску. Одразу після приїзду п. Лепковський проінформував мене, що президент Республіки Польща доручив йому виїхати найближчим потягом до Парижа. Також він запитував мене, чи не маю я вістей про ген. Соснковського й у зв'язку із цим телефонував у Будапешт до посла Орловського.

Потім п. Лепковський з'єднався телефоном із послом Венявою-Длугошовським у Римі. Прохав його, щоб він чекав на нього на вокзалі в Мілані й підготувався до можливої спільної подорожі до Парижа.

23 вересня вранці в посольстві було підготовано новий дипломатичний паспорт п. Лепковському, з яким я особисто пішов о 8,15 ранку до мін. Гафенку, наполягаючи, щоб він через важливі державні причини погодився на виїзд п. Лепковського до Франції. П. Гафенку наказав негайно дати п. Лепковському візу. Ми зуміли ще отримати у французькому посольстві в'їзну візу, але вже не було часу на отримання югославської візи. Тим не менше п. Лепковський виїхав о год. 10,05 «Сімплон» до Парижа, а югославську візу було передано телефоном на кордон.

Прощаючись, п. Лепковський наполегливо прохав мене не залишати Бухареста до моменту його приїзду в Париж, звідки можуть надійти вісті «про родину Конецьких».

25 вересня до полудня надійшли різні телефонні та телеграфні повідомлення з посольства в Парижі, що свідчили про те, що там зайнялися створенням нашого нового центру державної влади. Згодом надійшла таємна телеграма *statissime* такого змісту: «Прошу негайно передати Пану Президенту ПР: “Усі здорові Підкомітет”, телеграфувати негайно нашим шляхом, чи у становищі Пана Президента відбулися зміни.(-) Венява Длугошовський, підписав Лепковський».

Передавши телефоном цю телеграму до Бікази, я отримав звіти таке повідомлення, яке потрібно було негайно передати телеграфом до Парижа: «Прошу попросити Веняву, щоб він зайнявся родиною Конецьких (-) Кринський (-) Гартман». Одночасно ад'ютанти Президента поінформували мене телефоном, що Пан Президент хотів би послати одного з них до Бухареста до короля з листом, який мав бути вручений у моїй присутності, в палаці.

26 вересня зранку я здійснював різні кроки і надсилав численні телеграми у зв'язку із запланованим приїздом ад'ютанта з Бікази. У цій справі я пішов до мін. Гафенку, який не вважав за можливе дати свою згоду на це, хоча перед тим посилався на прем'єра і на Королівський палац. Він повідомив мені, що найкраще, якщо Пан Президент передасть запечатаний конверт для короля королівському префектові в Біказі, який доставить цей документ найшвидшим і найбезпечнішим шляхом до Бухареста.

Тоді я відвідав Королівський палац і пересвідчився, що король був особисто ознайомлений із цією справою. І королівський ад'ютант полк. Руссеку рішуче повідомив мені, що приїзд ад'ютанта з Бікази вважали неможливим, і що найбільше, на що може бути згода, це щоб лист Президента привіз один із цивільних службовців або членів його пошти. Я передав сказане телефоном до Бікази, й одразу довідався, що Президент Мосціцький дуже незадоволений такою реакцією румунської сторони і зобов'язує мене докласти зусиль і надалі.

Близько 15-ої год. до мене зателефонував французький посол, аби я чимшвидше відвідав посольство, оскільки в нього є надзвичайно термінове й важливе повідомлення. Я одразу ж поїхав до французького посольства. Посол Тьєрі прийняв мене у своєму кабінеті. На столі перед ним лежала

машинописна нотатка. Вельми стурбований посол повідомив мені, що отримав пряме доручення від прем'єра Даладье усно передати повідомлення п. Президентові Мосціцькому, але, розуміючи, що немає жодних шансів отримати дозвіл на поїздку до Біказа, зробив висновок, що може лише передати мені цю звістку, прохаючи якнайшвидше ознайомити з нею Президента.

Повідомлення майже дослівно звучало так:

«Французький уряд був поінформований послом РП в Парижі, що Президент РП визначив свого посла в Римі як свого можливого наступника. Прошу негайно (*d'urgence*) передати усно п. Мосціцькому, що французький уряд, не маючи довіри до визначеної особи, на превеликий жаль, не бачить можливості визнання будь-якого уряду, сформованого ген. Венявою (*se voit quant à lui à son vif regret dans l'impossibilité de reconnaître*)».

Лише тепер я зрозумів справжній сенс таємної депеші з Парижа № 26, яка надійшла до посольства попереднього вечора і була передана телефоном до Біказа. Її зміст був наступним: «Прошу негайно передати п. Президентові РП “з родиною Корецьких усе гаразд”. Відповіді п. Президента РП очікуватиму сьогодні вночі (–) Лукаевич». Тож лише тепер через французького посла я вперше дізнався про призначення ген. Веняви. Стало також зрозуміло, чому з Біказа наполягали на отриманні дозволу на приїзд ад'ютанта п. Президента до Бухареста.

Я знову зв'язався з мін. Гафенку, прохаючи його згоди на мій негайний виїзд до Біказа. Повернувшись до посольства, я застав там наступне повідомлення з посольства РП в Парижі: «Прошу повідомити кому належить, що Болеслав готовий все виконати, але просить професора поміркувати, чи у цій ситуації не був би потрібен інший вибір».

Якнайшвидше я зв'язався телефоном із Біказом, повідомив про свій приїзд, передав до відома п. Президента останню звістку з Парижа й додав, що «отримано французьке *veto* на Больця».

Близько 18-ої год. я виїхав із Бухареста в товаристві радника Єжи Гедройця до Біказа. Ми дісталися на місце лише 27. IX близько 3-ої ранку. Зупинилися в готелі.

27 вересня зранку я прибув до п. Президента рано. Він був вельми стурбованим і почав розмову, висловивши жаль через позицію, зайняту французьким урядом. Він сказав, що дуже прикрим є факт французького вето проти Веняви, оскільки він прийняв це призначення на чітко визначених умовах, без прийняття яких це призначення було неможливим.

П. Президент пояснив, що було обумовлено, що ген. Венява, зі свого боку, зробить призначення й негайно передасть свою посаду остаточному кандидатові, на якого йому беззаперечно вказав би Президент Мосціцький.

П. Президент пояснював цю складну процедуру тим, що попри вельми незначну кількість польських діячів, які у цей момент перебувають на Заході, у певний момент там міг знайтися кращий кандидат, ніж ті, що є зараз. Знаючи ген. Веняву як людину честі, він мав абсолютну моральну певність, що той дотримається свого зобов'язання й докладе всіх зусиль для забезпечення тяглості найвищої влади.

Зі свого боку я намагався пояснити Президентові Мосціцькому всю делікатність нашого становища та вказав на необхідність якнайшвидшого остаточного рішення. Крім аргумента, що нам необхідно негайно почати співпрацю із союзниками, я робив наголос на небезпеці створення з боку німців якогось доконаного факту внаслідок того, що оборона Варшави, яка досі триває, може бути прорвана у будь-який момент.

Мої розмови з проф. Мосціцьким тягнулися кілька годин до й після полудня й, попри всі зусилля, не давали змоги зрозуміти намірів Президента.

Я спромігся лише отримати обіцянку, що рішення буде прийняте протягом найближчих трьох днів.

Бажаючи пришвидшити розв'язання цього питання, я дозволив собі запропонувати, що зателефоную до Парижа з метою отримання прізвищ можливих інших кандидатів, які могли тим часом дістатися Англії чи Франції.

Під час обідньої перерви я побачив за спільним столом дир. МЗС Томіра Дриммера з дружиною, які приїхали зі Сленіка на кілька годин до Біказа.

Я вирушив до Бухареста у товаристві п. Гедройця надвечір і доїхав до столиці рано вранці 28 вересня.

28 вересня я ознайомився в посольстві з низкою нових телеграм і повідомлень із Парижа. 26.IX, вже після мого від'їзду до Біказа, посольство отримало телеграму від посла Лукасевича, який запитував, чи розмовляв я з п. Президентом і наполягав на негайній відповіді, яким буде рішення. Радник А. Понінський відповів телеграфом, що я перебуваю в Президента, звідки повернуся післязавтра, а також додав, що посольство досі не отримало жодного повідомлення від п. Президента. 27.IX посол Лукасевич просив повідомити п. Президента телеграмою, що відповідно до останнього повідомлення Президента Стажинського оборону Варшави, мабуть, буде прорвано завтра.

Цю інформацію було передано до Біказа.

Зі свого боку я надіслав 28.IX наступну термінову телеграму до Парижа:

«У зв'язку із ситуацією, яка створилася внаслідок спротиву французького уряду, п. Президент не надіслав листа до

короля. Він прохає передати телеграфом прізвища можливих кандидатів, яких би напевно схвалили Франція та Англія. Обіцяє рішення за 2 або 3 дні».

29 вересня вранці я отримав на цю телеграму детальну відповідь, підписану моїм братом Едвардом Рачинським, ген. Венявою-Длугошевським, мін. Лепковським і послом Лукасевичем.

Зміст її був таким:

«3-поміж відомих поляків за кордоном – Гльонд, Рачкевич і Август Залеський, як ми припускаємо, щодо них Франція не була би проти. Англія у цьому питанні займає нейтральну позицію. Вік і здоров'я Падеревського є серйозною перешкодою для його кандидатури. Стосовно Гльонда є всі дані, що він не міг би прийняти призначення. Тому ми дозволяємо собі запропонувати кандидатуру Рачкевича як кол. маршалка Сенату та президента Спільки поляків за кордоном. Він має найбільші шанси відслідковування польської громадської думки. Ми не вважаємо за можливе попередньо офіційно узгоджувати кандидатів із французьким та англійським урядами і вважаємо, що треба зважитися на певний ризик.

Попереднє розпорядження п. Президента тут оприлюднив у черговому номері “Monitor Polski”, який, щоправда, не був розповсюджений, але був переданий французькому та англійському урядам. Тому наступне альтернативне розпорядження п. Президента РП потрібно було б видати способом, передбаченим 17-го поточного місяця в Кутах.

У тексті б анулювалося призначення Веняви-Длугошевського від того ж числа. Після отримання через посла РП в Бухаресті рішення п. Президента РП ми також опублікуємо його нове розпорядження в “Польському моніторі”.

Отримавши це повідомлення, я невідкладно зв'язався з мін. Гафенку, аби його попередити, що мені необхідно негайно виїхати до Президента, на що я отримав дозвіл. Виїхав я о 14-ій год. з хвилинами у товаристві аташе посольства Броніслава Собанського і близько 23-ої год. вже був перед палацом у Біказі. Біля входу на мене чекав ад'ютант Президента Кринський і повідомив, що понад годину тому він отримав терміновий дзвінок від радника Понінського з Бухареста, який розмовляв із французьким послом і за дорученням французького посла п. Тьєрі наполягав, аби я, незалежно від години приїзду, зв'язався телефоном із французьким посольством у Бухаресті, оскільки французький посол повинен негайно передати мені вельми важливе повідомлення французького уряду. Аби ця розмова відбулася, було отримано спеціальне розпорядження румунської влади не припиняти цієї ночі телефонний зв'язок із Біказом.

Я негайно прибув до мерії, котра була єдиним місцем, із якого можна було телефонувати. Отримання зв'язку з Бухарестом, попри зарезервування лінії, тривало відносно дуже довго.

Тоді мені було зовсім невідомо, що оточення Президента було поінформоване радником Понінським про загальний зміст цього важливого повідомлення.

А саме: радник Понінський сказав, що французький посол унаслідок спеціальних інструкцій із Парижа готовий цієї ж ночі виїхати разом із ним до Біказа із метою пришвидшення остаточного рішення, за яким я й приїхав до Біказа.

Коли я трохи за північ отримав зв'язок із Бухарестом, зі мною спершу розмовляв посол Тьєрі, твердячи, що говорить у присутності Понінського, якому прочитав попередньо отриманий із Парижа текст.

Посол повідомив, що говорить безпосередньо за дорученням прем'єра Даладьє: *primo* – гроно шанованих поляків,

згуртованих навколо посла РП в Парижі висунуло незалежно від французького уряду пропозицію кандидатури кол. маршалка Сенату Владислава Рачкевича, *secundo* – французький уряд зичливо вітає цю кандидатуру і твердить, що сформований п. Рачкевичем уряд буде визнано і він користуватиметься всіма привілеями на французькій території; *tertio* – внаслідок отриманих вістей про советсько-німецьку угоду французький уряд наполягав би, щоб п. проф. Мосціцький ухвалив негайне рішення, бо нинішнє становище загрожує серйозними складнощами.

Потім я обмінявся кількома словами з радником Понінським.

Я прохав ад'ютанта Кринського негайно поінформувати п. Президента про отримані з Бухареста вісті й разом із ним повернувся до будинку, який займав Президент, де мені було приготовано ночівлю. Через тривалий відрізок часу до моєї кімнати постукав кап. Кринський з новою телефонограмою, отриманою від радника Пронського з Бухареста.

У цьому повідомленні, складеному на підставі таємної телеграми посла Лукашевича, стверджувалося, що кандидатура п. Владислава Лукашевича затверджена та що спротиву не буде.

П. Лукашевич просить повідомити телеграфом або телефоном, що п. Президент дякує за турботу про родину Конецьких. Я попрохав ад'ютанта негайно подати це повідомлення до відома Президента, оскільки не можна було втрачати ані хвилини.

Через певний час знову з'явився ад'ютант, просячи, «щоб я одягнувся й прийшов до Президента».

Я застав проф. Мосціцького у халаті, але свіжого й дуже спокійного. Він справляв враження людини, в якій впав камінь із серця. Він одразу сказав мені, що коли я приїжджав минулого разу, він не дав мені рішення, попри мої наполягання, бо

хотів ще зв'язатися з прем'єром Славоєм-Складковським, що і зробив за посередництва Дриммера. Потім телефоном розмовляв зі Славоєм, який під час розмови весь час повторював два прізвиська: Залеський, Рачкевич – Рачкевич, Залеський.

Остаточне визначення в Парижі кандидатури п. Владислава Рачкевича Президент вітає із задоволенням і не має щодо неї жодних застережень. Отже, ця важка робота успішно завершена.

Тут п. Президент почав говорити про запланований лист до короля, з яким виникло стільки труднощів, і радився, чи внаслідок зміни ситуації варто такого листа писати й надсилати.

Я відрадив писати до короля листа і скористався нагодою, щоб нагадати проф. Мосціцькому про необхідність написати заяву про відставку. Проф. Мосціцький сів за стіл і звернувся до мене приблизно з такими словами: «Пишімо, диктуйте». Зміст документа, який постав у таких незвичайних обставинах, був наступним:

«Цією власноруч написаною заявою я подаю у відставку з посади Президента ПР. Біказ, 30 вересня. І. Мосціцький».

Пізніше я довідався, що тієї ж ночі посольство ПР в Бухаресті отримало з Біказа доручення надіслати послові Лукашевичу від імені Президента ПР повідомлення такого змісту: «Дякую за турботу про родину Конецьких».

Отримавши від проф. Мосціцького автограф його заяви про відставку, я пішов спати.

30 вересня вранці проф. Мосціцький знову викликав мене до себе, щоб попрощатися. Він висловив бажання виїхати до Швейцарії і просив мене зайнятися цим питанням.

Після цієї короткої розмови я одразу виїхав до Бухареста, куди прибув після полудня. Я негайно зв'язався з посольством у Парижі телеграмою: «Повернувся із Біказу з автографом п. Президента такого змісту: “Цією власноруч написаною заявою я подаю у відставку з посади Президента ПР. Біказ, 30 вересня. І. Мосціцький”».

Документ я надіслав 2 жовтня п. послові Лукасевичу спеціальним кур'єром до Парижа за номером 420/39, конверт було адресовано п. Президенту ПР Владиславу Рачкевичу.

30 вересня я отримав телефонограму від прем'єра Славоя-Складовського зі Сленіка, що уряд, дізнавшись про відставку проф. Мосціцького, подав *in corpore* у відставку і привітав нового Президента ПР. Текст цієї телефонограми я 1-го жовтня передав телеграфом до Парижа з проханням повідомити п. Президентіві ПР Рачкевичу.

Бухарест, травень 1940 р.

(«Kultura», № 9–10, 1948)

II

**«KSIĘGI NARODU I PIELGRZYMSTWA POLSKIEGO»
У НОВІЙ ЕМІГРАЦІЇ**

Актуальність «Книг польського народу та пілігримства» іноді просто приголомшлива. Коли читаєш цю маленьку «брошурку» – як її назвав у листі до Гарчинського Міцкевич, – що первісно мала назву «Катехізм польського пілігримства», через 144 роки після її створення, у новій еміграції, то насамперед бентежить її болісна, важка й досі неподолана актуальність. Невже знову мають в'язнути в наших горлянках слова найбільшого засудження «французьких та англійських урядів і мудрагелів», «купців і торгівців обох народів, які жадають золота, і паперів, і посилають гроші на придушення свободи»? Невже через понад сторіччя неволі та свободи треба було в «Літанії пілігримів» у фразі: «через мучеництво солдатів у Кронштадті, яких москалі забили шпіцрутенами», – слово «Кронштадт» замінити на «Катинь», а «забили шпіцрутенами» – на «вбили пострілом у потилицю»?

Однак актуальність «Книг» є не лише разючою, вона є – можливо, навіть непорівняно більше, – повчальною. Вир часу, який відділяє перше паризьке видання цієї книжечки від її нинішнього римського видання, не був лише байдужим і не надто значущим перебігом фактів, подій і переживань. Адже нині, вдивляючись зі страхом у невідворотність кола історії, ми відчуваємо, що хоча сам принцип «паломництва заради свободи» не змінився, ми наповнюємо його новим змістом. Ми, багатші від колишніх 10 тисяч наших попередників періоду «Книг» на явище небувалої досі масовості сучасного пілігримства, повинні якомога краще дбати про те, щоб воно

не стало лише виявом «солдатської гордості не піддаватися ворогові» (Пігонь), а перетворилося на суспільно-політичний рух, у колі якого віднайдуть свою політичну гідність і нелицемірну вірність суспільним ідеалам усі європейські вигнанці зі «сфер впливів». Тому «Книги польського народу та пілігримства» вже не є десятьма заповідями, що скеровують до дій; вони є радше поетичним окресленням у «нелегальній Європі» (Норвід) сфери істинних інтересів тих європейців, які, мріючи про гомін своїх рідних річок у військових таборах і бараках Угри, насправді знають, чому не слід повертатися.

*(Густав Герлінг-Грудзінський,
уривок вступу до «Книг польського народу та
пілігримства» Адама Міцкевича,
одного з перших видань Літературного інституту,
Рим, 1946)*

III

Оприлюднені на початку першого номера «Культури» два повоєнні голоси чільних європейських мислителів (Валері 1919 року та Кроче 1946 року) дають зрозуміти, наскільки думка про присмерк чи кризу цивілізації, в якій ми живемо, є природньою за часів, що настають після кожної світової завірюхи.

В обох цих голосах бринить глибокий сум людей, які всі свої сили та здібності віддали праці над поглибленням і піднесенням європейської культури, щоб зрештою дожити до днів смертельної небезпеки й загрози для неї. Та водночас у них бринить величезна сила, сила незламних переконань, відданості й віри всупереч «часам зневаги», всупереч «непереможному варварству, що насувається».

«Усе до Європи прийшло, й усе з неї вийшло. Усе або майже все», – пише Валері. «Боротися на своєму посту *pro aris et focis*, за наші церкви та наші домівки, захищати їх до загину», – волає Кроче, вісімдесятилітній неапольський філософ, найнепримиренніший ворог італійського фашизму та Муссоліні. Чи не з цього самого духу вирости прекрасні слова Андре Мальро, що пролунали на інавгураційному засіданні ЮНЕСКО в Парижі? Вслухаймось: «Європа, про яку досі світ думав у категоріях свободи, сама себе вважає нині тільки іграшкою долі. Проте ми занадто часто забуваємо, що це відбувається не вперше в історії Європи. Адже її становище було не кращим за попередніх вторгнень. Чи коли монгольська армія Чингіс-хана йшла на Відень, доля Європи вимальовувалася ясніше? Чи кращою була її доля, коли біля брами стояв Тимур? Після битви під Нікополісом, після битви під Могачем? А тоді ж йшлося про життя і смерть, а не про змагання культур і спадкоємність духу. Чи ясніше – питаю я –

вимальовувалася доля Європи під час битви за Лондон? Однак чи у мить битви за Лондон хтось в Англії чи навіть у Франції засумнівався у засадничих цінностях Заходу? Це неправда, що європеець помер. Проте він, покинутий, оскільки сам відкинув власні найсуттєвіші цінності, готується померти, як панівні верстви давніх імперій готувалися до смерті тоді, коли втрачали волю до життя».

Однак латинське, французько-італійське триголося не вичерпує розмаїття ідейних позицій у періоди післявоєнного хаосу та пошуків. Поруч зі словами віри та відданості лунають слова ненависті й апатії. Поруч із глибоко культуротворчими імпульсами, наче гриби після дощу, виростають відверто антикультурні напрямки. Поруч із течіями відродження та відновлення набігають каламутні хвили занепаду та нищення.

Після попередньої війни в Європі була мода на німецький цивілізаційний катастрофізм. Він проникав у втомлені та збайдужілі душі, досягав сторінок філософських творів, таємно прослизав на університетські кафедри. Нині ми вже знаємо, якою була його мета. Цим апокаліптичним катастрофізмом німецький імперіалізм і націоналізм розкладав усі європейські нації. Він послаблював у них волю до боротьби, отруював їх думкою про смерть. Бо навіщо боротися, що захищати перед лицем загального *Untergang des Abendlandes*? Під чоботом гітлерівської окупації в усій Європі прокинулася думка: протримаємося, переживемо. На жаль, вона не втрималася достатньо довго, щоб чинити спротив новій загрозі.

Після цієї війни німецький катастрофізм поступився советському «новаторству». Упевненому в собі, динамічному й антитрадиційному «новаторству», про яке Кроче говорив у загальному плані, що воно «є не переходом традиції на вищий рівень, а розривом із нею, воно означає утвердження варварства й відбувається тоді, коли дикі, низькі, підлі характеристики, які є, хоча й на прив'язі, у кожному суспільстві,

набувають у певний момент розмаху та енергії, аби зрештою отримати перевагу та запанувати. Це вони, нездатні розв'язати в собі проблеми наявної цивілізації через піднесення її на вищий рівень, відкидають цю цивілізацію й не лише утискають і переслідують людей, які є її вособленням, а й навіть наважуються нищити шедеври, які були стимулом невтомного збагачення культури, руйнувати мистецькі пам'ятки, системи думки та всі свідчення прекрасного минулого, закривати школи, плюндрувати й палити музеї, бібліотеки та архіви й коїти те, що ми бачили й досі спостерігаємо».

Мабуть, ізнову спливе багато років, поки народи обох півкуль зрозуміють, що советське «новаторство» є таким самим зняряддям знечулення європейської культури, як перед тим німецький катастрофізм був зняряддям її занепаду. Насуваються часи ще одного послаблення волі, нового отруєння думкою про смерть. Бо навіщо боротися, що захищати перед лицем загального *Ex Oriente lux?*

У цих обставинах роль, мета і завдання «Культури» достатньо зрозумілі й не потребують детального пояснення.

«Культура» прагне дати польським читачам, які, обравши політичну еміграцію, опинилися поза межами батьківщини, змогу переконатися, що культурне коло, в якому вони живуть, не вимерло.

«Культура» прагне дістатися до читачів у Польщі і зміцнити їхню віру в те, що близькі їм цінності не знищені сокирою голої сили.

«Культура» хоче шукати у світі західної цивілізації цієї «волі до життя», без якої європеець помре, як померли колись «панівні верстви давніх імперій».

(«Kultura», № 1, 1947)

IV

ДЕМОКРАТИЧНИЙ МАНІФЕСТ

I

Досить із нас *ancien régime*. І тут ідеться не стільки про політичний, скільки про економічний лад, і особливо про пов'язану з ним систему оцінки людей. Картинка з недоумкуватим синком багатих батьків, який вихваляється останньою моделлю кадилака та зневажає всіх, у кого саме такого кадилака немає, здається нам не кумедною, а гидкою. Ми оцінюємо факт, що він може мати такий кадилак, і його поведінку не з економічного і не з естетичного, а з морального погляду. Ми вважаємо, що цей факт є образою моральних принципів. Вираз «із непересічної родини» здається нам не лише недоумкуватим, а й фальшивим, *морально* фальшивим. Звісно, ми готові розрізнити сина порядних батьків і людину, що виростає в атмосфері злочинності. Однак таке розрізнення, навіть якщо ми його робимо, не збігається з тим, що його накидає вираз про «непересічну» родину, а саме, що родина, в якій більше грошей, є *морально* кращою. Ми вважаємо його фальшивим. Ототожнення заможності з рисами характеру здається нам шахрайством і майже блюзнірством. Багато хто з-поміж нас соромиться самого факту існування прислуги. Нам здається, що в такому стані речей щось негарзд. Знаючи психологію, ми можемо зрозуміти ту чи іншу сльозливу статтю, де зі зворушенням згадуються часи, коли «вельможна пані» не мусила сама мити срібні ложечки, але самі зовсім до такого сприйняття не схильні.

Ба більше. Моральний протест здійснюється не лише проти вивищення фальшивих цінностей, величі, яка спирається

лише на гроші. Сьогодні ми не так легко погоджуємося навіть з істинними цінностями, якщо в ім'я цих цінностей хтось хотів би вивищувати одних і принижувати інших. І неправда, що за наших часів гірше ставляться до культури, до духовних речей; наведемо лише один приклад: мабуть, від доби Середньовіччя філософія ще ніколи не була такою популярною, як нині. Проте, високо оцінюючи плоди духовної роботи й визнаючи вищість у цій спеціальності тих, хто здатен до творчості, ми не бажаємо створювати з них привілейовану касту «непересічних» людей. Тобто здається, що маси поділяють думку св. Томи: «Людина є доброю або злою не через розум, який вона має, а через наявну волю». Ми вже не віддаємо шану професорові поза його фахом. Нині ми платимо йому менше, ніж кваліфікованому монтерові, – і, на нашу думку, справедливо, бо його праця приємніша.

Коротко кажучи, наше моральне почуття демократизувалося. Хочу наголосити, що йдеться про моральне почуття. Капіталізм ми відкидаємо не тому, що він був економічно шкідливим, можливо, він таким не є, можливо, економічно він кращий від будь-якого іншого ладу. Однак ми відкидаємо його тому, що він призводить до морально нестерпних ситуацій. Ми усвідомлюємо, що низька оплата розумової праці може бути шкідливою для майбутнього нашої культури, бо здатна відтрити здібну молодь від інтелектуальних професій. Проте моральні норми – як давно довів Кант – відрізняються від усіх інших саме тим, що є категоричними. Техніка – а отже, й політекономія – можуть лише сказати, що коли ми прагнемо того чи іншого, слід діяти так і так, її норми завжди є гіпотетичними імперативами. Натомість гіпотетична мораль є суперечливим поняттям: моральна норма говорить категорично: повинно бути так – *du sollst*. І тому, навіть якщо ми станемо біднішими внаслідок реалізації наших моральних

ідеалів, ми не можемо відступити. У гру вступає категоричний імператив, щось таке, що повинне бути здійснене без огляду на наслідки.

Ще одне зауваження: я чудово розумію, що чимало сучасних людей ставляться до цієї проблеми не так, як я спробував показати. У далеких неєвропейських країнах це, мабуть, часто є нормою. І в нас чимало людей ще цього не розуміють. Та, якщо я не помиляюся, провідна суспільна верства в Європі, інтелігенція, саме так думає та відчуває. Отже, якщо йдеться про наш континент, то це найголовніше: історію спрямовують не маси, а ті, що стали їхніми чільними представниками.

II

Якими є причини такого перетворення? Напевно, випробування останніх воєн багато в чому спричинилися до пришвидшення цього процесу. Немає також сумніву, що економічний лад, в якому ми живемо, полегшує та пришвидшує розвиток демократичних цінностей. Однак зведення явища лише до економічних причин – як це роблять деякі коментатори Маркса, – а тим більше до випадкових подій на зразок воєнного лихоліття, здається мені глибоким непорозумінням. Моральна демократизація, яку ми нині переживаємо, є насамперед наслідком понад двотисячолітнього ідеологічного розвитку Європи. Вона є реалізацією у людській психіці певних вічних ідеалів. Звісно, обставини уможливили, полегшили цю реалізацію. Проте не обставини створили ідеал, який існував ще віддавна. Історію Європи можна трактувати як історію проростання цього ідеалу крізь завали перешкод до здійснення. Ось короткий начерк історії цього ідеалу.

Почнімо з кінця й запитаймо себе, що є моральною підставою нормативних тверджень більшовиків? Самі вони

не люблять про це говорити, їхніми поняттями про мораль просякнуті їхні писання, але вони формулюються дуже рідко, до того ж у зовсім невідповідний спосіб, як різновид найвідвертішого суспільного утилітаризму. Причиною цієї сором'язливості є те, що теоретичних підстав побудови системи цінностей у більшовизмі просто *немає*. Їх представляють суто описовою системою: твердять, що перебіг історії є ось таким, і він призводить до ось такого стану. Як із констатації *факту* можна вивести *норму*, залишається загадкою. Та й взагалі, ніхто такого роду дедукції не застосовує. Підстава соціалістичної моралі аж ніяк не міститься у соціалістичному баченні світу. Вона міститься в моральній атмосфері, яку успадкував соціалізм.

Успадкував від кого? Якщо я не помиляюся, то безпосередньо від творців Французької революції. Це вони розпалили почуття братерства, рівності, поваги до кожної людини, словом, були тими, хто діяльно намагався реальні стосунки між людьми зіперти на демократичні засади. Та якщо проаналізувати їхню духовну позицію, важко позбутися враження, що й у них виникає непорозуміння. Їхнім ідеалом був, як відомо, дохристиянський греко-римський світ. Ці люди гадали, що, здійснивши революцію, вони наслідують афінську чи римську демократію. Насправді ж вони зробили зовсім інше. Античні демократії аж ніяк не були демократіями у нашому розумінні. Це був рабовласницький лад, у якому рівність існувала – якщо йдеться про систему цінностей – лише в межах відносно нечисельної панівної верстви. Натомість революція принесла рівність – ще раз повторюю, що мені йдеться про систему цінностей провідників, а не про суспільні реалії, – всім. Її принесло щось зовсім інше, ніж дух античних «демократій».

Новим чинником, який з'явився між падінням античних демократій і Французькою революцією, було християнство. Вайтгед, щоправда, вбачає підвалини ще глибше, у Платона,

а саме в його доктрині про людську душу «з іншого світу». Насправді, якщо ми вже прийнемо, що людська душа є неземною, надземною, то все недуховне – тобто заможність, суспільне становище, знатність родини тощо – втрачає будь-яку вагу. Однак сам Платон не був демократом у нашому значенні цього слова, й не лише у сенсі суспільного ладу, а й у сенсі «спільноти». Нічого дивного тут немає: адже, хоча його вчення твердить про неважливість недуховних розбіжностей між людьми, воно не твердить і не може твердити нічого подібного стосовно духовних здатностей. У цьому аспекті Платонові доводилося вчити, що люди не є рівними, – адже так воно є насправді. Проте й набагато врівноваженіший від нього мислитель, вельми близький до нашого розуміння цінностей, яким був Аристотель, ні на йоту не змінив у цьому аспекті точки зору свого вчителя. Його погляди з цього питання можна загалом представити так: метою життя є культура духу (з певними типовими для нього кваліфікаціями). Тож для культури людина рівня Фідія, звісно, є непорівняно і майже нескінченно важливішою, ніж звичайний виробник. Тому для того, щоб Фідій міг жити у мирі та достатку, створюючи для людства – навіть для згаданого виробника – безцінні речі, варто принести в жертву сто тисяч таких виробників. Варто приректи їх на голод, на нещастя, варто тримати їх у рабстві. Сто тисяч таких людських життів, із погляду суспільства, вартують менше, ніж один місяць Фідія. Приблизно такою є думка Аристотеля. Такими мають бути – може, і є? – міркування сучасних комуністів. Визнаю, що із цієї іманентної аристотелівської позиції висновок є незаперечним. Ні Платон, ні навіть Аристотель не заклали теоретичних підвалин демократії.

Такі підвалини заклало лише християнство. Я б не хотів тут применшувати роль інших великих релігій, особливо буддизму, що містить (на інших засадах) послання зі схожими

моральними висновками. Однак релігією Європи, ідеологічною силою, що формувала її, було християнство, а не буддизм. Отже, у християнстві ми подибуємо три важливі догмати. Найперший догмат – Богосинівство, що навчає: всі люди без винятку є дітьми єдиного Отця, тобто братами, без огляду на все інше. Далі – і це вірування чудово акцентує попереднє – догмат милосердя: *bonum gratiae unius est plus quam bonum totius universi*: найменша милість є чимось більшим, ніж багатства всього світу. Адже милосердя у християнстві є участю у внутрішньому житті Бога, піднесенням на висоти приязні з Творцем. Якщо це так, то перед нею бліднуть і, напевно, здаються порохом і нічим усі інші блага. Не лише блага матеріальні, тобто влада, гроші, зв'язки, а й інтелектуальні та навіть моральні. Візьмімо крайній приклад: героя, який має мужність і честь героїчного масштабу, але не має милосердя – й порівняймо його із «пересічною» людиною, яка не має видатних рис характеру, але має милосердя. Християнська оцінка буде на користь цієї останньої, а не на користь героя. Нагадую тим, кому це твердження здається занадто сміливим, гімн любові (тобто милосердю) у 13-му розділі Першого послання до коринтян: «якби я віддав своє тіло на спалення, та любові не мав би, – пише апостол Павло, – то я ніщо!». Це слово слід розуміти дослівно – без милосердя, милості (тобто любові) людина є нічим. А хто з нас має милосердя, нам невідомо. Отже, християнство постулює відповідно до своїх найглибших засад відкидання будь-яких теорій «непересічних родин» і тому подібного, що з його позиції, очевидно, видаються не лише поверховими та безглуздими, а й безбожними. Слід іще додати, що це теоретичне вчення у християнстві підтверджується життям Христа, Сина Божого, який забажав народитися сином виробника, не мав де голову прихилити й помер смертю невільника. На цьому тлі християнин – не

демократ мав би розглядатися, м'яко кажучи, як цікавий парадокс.

У християнстві є й третій чинник: учення, сформульоване у словах Євангелії: «Ніхто не добрий, лише Бог». У своїй найглибшій суті християнство виступає проти всього, що веде до обоження створінь, а отже, і людей. Як сталося, що саме в історії християнства – і не лише східного – ми бачимо стільки візантійства, є одним із найцікавіших його парадоксів.

Зрештою, в історії цього величезного руху є ще чимало таких парадоксів. Чому, наприклад, процес проникнення цього засадничого вчення не лише в життя, а й навіть у моральну свідомість відбувався настільки повільно? У цьому разі можна сказати, що ідея була завеликою, що вона натрапляла на забагато труднощів, аби реалізуватися раніше. Проте чому її реалізації посприяли насамперед люди, які відкинули християнську догму? Адже це історичний факт, висвітлений із великою ерудицією Вайтгедом, що англійські деїсти, енциклопедисти, позитивісти, соціалісти – тобто всі відступники від християнства – були в останні сторіччя головними носіями християнської моральної доктрини, тоді як чимало християн нічого цього не розуміли. Я не знаю, як відповісти на це питання, і те, що я на цю тему читав, здається мені незадовільним. Одне лише є певним, попри всі ці парадокси: навіть там, де відкидалася догматична основа християнства, рушієм усіх починань залишалася моральна атмосфера родом із цього догмату. Без неї не зрозуміти ані Французької революції, ані позитивізму, ані соціалізму.

Ці висновки мають лише одну мету: показати, що наша сучасна демократична позиція зовсім не є, як декотрим увесь час уявляється, плодом «більшовицької пропаганди» або «потворним викривленням культури» внаслідок хаосу і приходу до влади людей із «пересічних родин». Такий погляд на

події свідчить про разюче ігнорування сенсу європейської історії. Сучасна демократична думка є просто кінцевим висновком, що випливає з ідеологічних засад, які розробляли душі наших народів протягом двадцяти століть, є органічним підсумком всієї нашої духовної історії. Можливо, трагічні події прискорили наш моральний розвиток, а могли би його пригальмувати або знищити. Проте не варто забувати, що коли народжується ідея, вона має дивну силу перетворювати навіть матеріальні умови. У будь-якому разі те, що відбулося, моральна революція, яку ми переживаємо, не є для нас чужорідним нашаруванням: ідеться про щось наше, вироблене кривавим багатосторічним зусиллям.

III

Підіб'ємо підсумки. Моральна демократизація є психологічно-суспільним явищем, бо вона охопила більшість людей, які належать до передових верств у Європі. Це явище, котре органічно випливає з усієї духовної історії Європи. Щоправда, цей другий чинник унаслідок категоричності моральної норми є несуттєвим: навіть якби ми перейняли демократичні імперативи від чужих, це не змінило б їхньої обов'язковості. Однак те, що йдеться про наші власні норми, за якими стоїть величезний авторитет тих, кому ми завдячуємо всім, що є в нашому житті великого й доброго, додає нашому моральному почуттю гідності та сили. Домагаючись демократизації, ми домагаємося не лише того, що вважаємо слухним, а й того, що є, коли можна так сказати, сенсом нашого історичного розвитку. Це перший висновок: наша моральна позиція щодо захисників усіляких *ancien régime* є в моральному плані надзвичайно сильною.

Другий висновок є певним передбаченням. Коли ідея пошириться у передових верствах, коли вона стане живою

вірою інтелігенції, ніщо, крім чужої сили, крім втручання інших суспільств, не може опиратися її реалізації. Та в цьому разі на додачу є, як уже було сказано, ще щось. Демократична ідея є не лише моральною позицією наших передових верств: вона є ще й наслідком історичного розвитку, вона органічно виростає з битв, думки та праці сторіч. Тому висновок є дуже зрозумілим: чинити їй опір у нас ніхто не зможе. Моральна революція необхідно проявиться у політичних та економічних формах, змінить звичаї. Ми стоїмо напередодні великого перетворення, більшого, ніж те, яке ми пережили на зламі XVIII і XIX сторіч.

Тож захисники *ancien régime* поставили на хибну карту. Вони обов'язково програють. Чи, радше, мають лише один шанс виграти: вторгнення в наше культурне коло чужої сили, чужого суспільства – відсталіших від нашого. Без такої навали історія пройде над їхніми головами. Битва вже програна заздалегідь.

Ці передбачення не повинні стати приводом для хвилювань. Щоправда, говорять навіть, що захисники *ancien régime* є захисниками Європи, її традиції та її минулого, але цей погляд не видається хоча б якоюсь мірою обґрунтованим. Адже традиція Європи – це не той чи той суспільний лад (ми стільки їх бачили!), не цінності чи реакція того чи того померлого покоління. У найсуттєвішому традиція Європи є саме спадщиною певних релігійних, моральних, естетичних та наукових ідеалів. Захист цієї традиції не означає судовного чіплення за форми, які витворила наша культура на шляху до реалізації саме цих ідеалів; захищати її означає обстоювати суттєве, тобто самі ідеали. І тому ті, хто визнає демократичні засади, усвідомлюють: саме вони мають цілковите право не лише на назву «захисників Європи», а й навіть на титул істинних консерваторів. У розумінні багатьох консерватизм суперечить, згідно з Вайтгедом, суті світу – адже світ

перебуває в русі, а консерватизм цього типу бажав би вберегти його від змін. Та, крім цього поверхового, неісторичного консерватизму, є ще консерватизм вищого рівня – динамічне зусилля не лише зберегти, а й утілити те в культурі, що є посправжньому глибоким.

Так це чи ні, але з практичної позиції одне є істинним: ми не захистимо Європи, судомно чіпляючись за віджилі, випадкові форми. Це, на мою думку, вельми важлива вказівка: ті, хто переймається долею нашої культури, має остерігатися зв'язуватися з долею реакції! У такий спосіб, об'єднуючи велике з поверховим, він спричинятиме якнайбільшу шкоду.

IV

Гаразд, скажуть мені, але чого ви, власне, прагнете? Легко зрозуміти, що не йдеться про якусь реформу звичаїв, наприклад, про однакове ручкання з багатими та бідними, вченими та невченими. Адже цього мало для суспільної програми. Чого прагне демократичний рух у царині політики та економіки? Прагне якихось змін, але яких? Яка конкретна програма є його метою?

На це запитання треба насамперед відповісти, що, звісно, моральна демократизація має і повинна проявитися не лише у звичаях, а й у суспільному ладі. У нас, сучасних людей, викликають відразу не лише система цінностей, не лише певний тип реакції, а й певні суспільні інститути. Ці інститути ми прагнемо скасувати. Негативна програма є зрозумілою. Однак якщо нас запитають, яким має бути побудований на наших ідеалах світ, то, гадаю, свідомий і мислячий демократ має чесно відповісти: цілі визначено, але подробиць ми не знаємо.

Таке підтвердження незнання може здатися обурливим. Ось люди, закинуть нам, які прагнуть нищити, навіть не маючи плану відбудови. Вони губляться у «моральних», тобто

емоційних розмірковуваннях, а на запитання, чого вони конкретно бажають, відповіді не можуть. Несерйозні мрійники, які через відсутність конкретного плану можуть лише завдати шкоди.

Проте закиди такого роду не зачіпають європейського демократа. Те, що супротивникам здається мрійництвом, емоційністю, легкодухістю перед лицем реальних серйозних проблем, є, на його думку, не недоліком, а перевагою, не мрійництвом, а саме реалізмом. Усвідомлюю, що висловлюю зараз думку, яка багато кого здивує, а може, навіть обурить. Бо хіба ж ми, європейці, не лише створили раціоналізм, а й у його застосуванні перевищуємо всі народи світу? Де виникла й досягла найбільших вершин філософія та наука? Хто створив техніку? То як же ми можемо відрікатися від раціоналізму в питанні, яке нас бучімто найбільше турбує?

Однак усе саме так. Однією з характерних рис європейського духу є саме те, що на протигагу суто раціональній організації великих східних імперій, де все відбувалося «за планом», ми міжлюдських проблем «за планом» ніколи не розв'язували. Нашим методом завжди було *trial and error*. Усе, що нам справді вдалося створити, – Римська імперія, Католицька Церква, державний лад Великої Британії, Швейцарська конфедерація тощо, – виростало поволі з багатьох битв, невдалих спроб і завдяки компромісу. Щоправда, траплялися й винятки – наприклад, норманське правління в Англії «згідно з феодалним планом»; звісно ж, існували плани, накреслені різними людьми й протиборчими ідеологічними групами. Та здебільшого такі плани ніколи не було реалізовано у «чистому вигляді». Так ми діяли завжди, і мені здається, що перед лицем неймовірних гекатомб і злиднів інших народів нам немає чого соромитися. Зрештою, такою є наша вдача і наш спадок, – ми, європейці, діємо саме так. Проте не думаю, що в цьому ми грішимо проти нашого раціоналізму, яким ми так пишаємося.

Адже раціоналізм вимагає розумних дій; він припускає застосування ретельно продуманих проєктів там, де ситуація нам достатньо *відома* й де ми можемо передбачити достатньою мірою, якою буде реакція матеріалу. Тож ми плануємо автвікву й навіть місто; плануємо битву та складаємо економічні проєкти. Однак чесний раціоналіст завжди є емпіриком – він знає, що в аналізі зрештою все вирішує досвід, і що там, де досвіду мало, небезпечно нав'язувати витвори нашої думки. До того ж, у нашому емпіричному підході є щось глибше: небажання перетворювати наші суспільства на казарми, глибоко вкорінена повага до людської свободи.

Зрештою, якщо ми не знаємо планів у подробицях, а їхня розробка здається нам зараз абсурдною, це не означає, що в нас немає провідних думок. Наприклад, ми б хотіли, щоби кожна людина у своєму житті отримала рівні початкові можливості. Ми прагнемо, щоби у кожного був мінімум необхідного для пристойного життя. Ми хочемо обмежити примус необхідним мінімумом. Ми хочемо, щоби праця кожного з нас була по можливості цікавою для працівника, щоби він був пов'язаний з нею оцим своїм зацікавленням. Ми прагнемо забезпечити кожній людині якнайбільшу царину приватності. Ми б хотіли, щоби культурні здобутки були доступні для всіх. Ми гадаємо, що все потрібно влаштовувати так, аби наші очільники не могли з легкістю кривдити інших. Список таких тверджень можна продовжувати. Проте як це вповні реалізувати, ми ще й самі не знаємо.

Коли йдеться про економіку, одне здається незаперечним: у нас не вдасться запровадити – якщо, повторюю ще й ще, не втрутиться чужорідна сила, – ані крайнього лібералізму, ані повного державного капіталізму. Обидва підходи ми відкидаємо не лише тому, що вони дають погані економічні наслідки, а й тому, що вони призводять до порушення демократичних

моральних принципів. Серед нас є ті, що вбачають розв'язок у синдикалізмі, в передачі засобів виробництва робітникам, розв'язок, що його навряд чи вдасться реалізувати вповні. Є інші, які не бачать іншого виходу, крім передачі засобів виробництва державі, але для них залишається проблема, як у такого роду державі, де вона, тобто група людей, володіє всім, можна уникнути загального рабства. Слід визнати, що я особисто дивлюся з великою прихильністю на працю, зусилля та помилки англійських лейбористів. Вони здаються мені такими нечувано європейськими і щодо розуміння принципових засад демократії, і в цьому методі спроб і помилок, іноді наївних, часто надто сміливих, втілення різних ідей і проектів.

Підсумуймо ще раз: морально ми дозріли до великих змін, старі форми нам набридли, й ми бажали б реалізувати нові, які б краще відповідали нашому моральному почуттю. А воно є наслідком нашої власної, європейської історії. А форми, якої б ми їй надали, ми шукаємо теж у свій європейський спосіб, випробовуючи різні розв'язки. Ідея, що органічно виросла з нашої спадщини, має бути органічно втілена в життя. Як на мене, немає сумніву, що вона буде реалізована.

V

Тобто ми можемо розраховувати на її реалізацію, якщо – як я вже не раз наголошував – у наш дім не вдереться чужорідна, чужоплемінна сила. І кожен знає, що така загроза є: вторгненням нам загрожує не стільки Америка (хоча й тут постає питання, яке ми не можемо легковажити), скільки насамперед Росія. Росія не лише брутально накидає свої концепції третині європейців, а і вдирається навіть туди, де ще не може застосувати силу, – на Захід. Причому вона втручається у спосіб, який спантеличує, приховує суть питання та суттєві

розбіжності між нами, й загрожує не лише тим, що може скоїти, коли захопить решту Європи, а й тим, що вона коїть нині внаслідок свого могутнього впливу. Тому російське питання слід розглянути з позиції згаданих тут демократичних тез, у цій справі це питання є найістотнішим. Полякові особливо важко про це писати, бо між нами та Росією стоять убивства в Катині, страждання сотень тисяч біженців, примус щодо мільйонів наших людей. А проте, якщо ми хочемо бачити речі такими, якими вони є, слід зуміти поглянути на проблему об'єктивно, без ненависті. Щоправда, Шелер учив, і після нього це повторюють екзистенціалісти, що ненависть «відтуляє» певні аспекти предмета, який ми ненавидимо і яких без неї не побачиш, але Шелер так і не довів цієї своєї тези, а весь людський досвід свідчить проти неї і за твердження, що ненависть, може, щось і «відтуляє», та набагато більше важливих подробиць «затуляє», засліплюючи ненависника. Хто прагне розуміти, той повинен дивитися на Росію холодним поглядом – як на предмет, а не на ворога.

Тому насамперед слід сказати, що в більшовизмі є два складники, подібні до наших. Він є – про що часто забувають – витвором російської, тобто християнської душі. Звісно, Ленін не був християнином і ненавидів Бога, але Його так само ненавиділо стільки наших реформаторів, які водночас до глибини душі були просякнуті принципами християнської моралі. Отже, цей євангельський елемент є першим чинником, який призводить до того, що більшовизм може на нас впливати, що він може здобувати собі серед нас прихильників. Є й інше. Сам марксизм, щоправда, викривлений, мілкуватий, варваризований, але марксизм. А марксизм є лише одним з-поміж тих парадоксальних рухів, які, відкинувши християнську віру, в аспекті моралі рухаються в рiчищі християнства. Крім того, він пов'язаний із нами й безпосередньо:

BUNT NIEZALEZNY ORGAN MŁODEJ INTELIGENCJI 20 GR MŁODYCH

1 • O • K • IV

20 • G • R • U • D • N • I • A • 1933 • R

N • U • M • 49

Aleksander Bocherski

KOLEKTYWIZACJA RZECZYPOSPOLITEJ

Wielki bunt młodych przeciwko...
Kolektywizacja Rzeczypospolitej...
Wielki bunt młodych przeciwko...
Kolektywizacja Rzeczypospolitej...
Wielki bunt młodych przeciwko...
Kolektywizacja Rzeczypospolitej...

Młody nieunik — wielka rzecz — WOLICEM ZAKŁESI
Wios niemiecka pustoszy — STEFAN BUREZYKI

POLITYKA

TYGODNIK — CENA 25 GR.

WARSZAWA • NIEDZIELA 27 SIERPIEN 1939 R. • ROK X • Nr. 27 (201)

Z KIM PROWADZIMY WALKĘ?

Титулка «Бунту молодих» і титулка «Політики»

POLSKA IDEA IMPERIALNA

ZESPÓŁ „POLITYKI“

WYDAWCA **POLITYKA** WARSZAWA
R O K 1 9 3 8

Книжка Свяневича у бібліотеці «Політики»

AMBASADA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
W BUKARESZCIE
Komisja Badawcza
Nr. 9/40

BUKARESZT, dn. 31 listopada 1940 r.

Prof. Filozofii
Aleks. Alexandru 22.

W sprawie

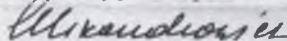
Do

Pani Ambasadora R.P.

w Bukareszcie

W związku z rozmową ostatnio odbytą z Panem Ambasadorem stwierdzam, że Komisja Badawcza przy tut. Ambasadzie nie prowadziła żadnych dochodzeń przeciwko p. Jerzemu Giedroycowi, a przekazane mi materiały zebrane przez Sędzię Kondrauscha nie dają podstawy do wszczęcia tych dochodzeń.

Przewodniczący Komisji Badawczej

/Dr. Karol Alexandrowicz/

Документ за підписом Кароля Александровича від 3.11.1940

LEGACION DE CHILE

No. 2/940.

C e r t i f i c a t .

Legatiunea Republicii Chili din Bucuresti certifica prin prezenta, ca d-l G I E D R O Y C Jerzy este functionar al acestei Legatiuni.

Inscrisoral cu Maseri.

Miguel A. Rivera
/ Miguel A. Rivera /

Bucuresti, 5 Novembrie 1940.

Свідоцтво від 5.11.1940

LEGACION DE CHILE

Bucarest, le 8 décembre 1940.

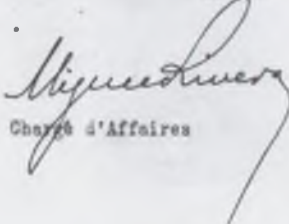
Nr.P/34/gen.

Monsieur,

Conformément au désir du Ministère Royal des Affaires Etrangères de Roumanie du 5 décembre 1940 N°.75466 j'ai l'honneur de vous informer que je suis obligé de vous libérer de vos fonctions à partir de la date du 5 c.

A cette occasion j'ai l'honneur de vous communiquer que les Autorités roumaines demandent que vous quittiez le pays jusqu'au 15 c.

Veillez croire, Monsieur, dans mes sentiments les plus distingués.

Chargé d'Affaires

A

Monsieur Jerzy Giedroyé
à Bucarest.

Лист Мігуеля А. Рівери від 8.12.1940

AMBASADA R.P.
w Bukareszcie.

Stambuł, dnia 25 marca 1941r.

Miniejszym stwierdzam, że P. Jerzy Giedroyc pozostał po wyjeździe Ambasady R.P. w Bukareszcie z mojego polecenia, w charakterze kierownika Wydziału Polskiego przy Poselstwie Wchilijskim.

P. Jerzy Giedroyc pełnił swe funkcje od 2.II.40r. do 14.II.41r. w najtrudniejszych warunkach, mimo niewątpliwego niebezpieczeństwa na jakie się narażał.

Opuścił Rumunię na zalecenie Poselstwa Angielskiego którego de facto byli podporządkowani w chwili wyjazdu tegoż Poselstwa z Rumunii.

Rogera Racinskiego

Лист Рогера Рачинського від 25.03.1941

ODDZ. PROP. 1 OŚW. DłWA APY.
L. ds: 384 / Prop/tj/43.

M.p. 29.XI.43.

384
1-43
43

SZEF ODDZ. PERS. DłWA APY.

W SP

Przedkładam wnioski awansowe doń stopnia pporuczników czasu wojny
w następującej kolejności:

- 1/Giedrojc Jerzy Władysław
- 2/Krychowiak Tadeusz
- 3/Macieński Zbigniew Edward
- 4/Boguszewski Henryk

p.o. Szef Oddz. Prop. 1 Ośw.

W.S.
/ CZAPSKI Józef/
rtn.

22. Zim. 4/19
[Handwritten signature]

DOWÓDZTWO 2 KORPUSU
Zarządca Nr.206 do
Rozkazu Tajnego Nr.20
z dnia

W.p. dn.8 lipca 1944 r.

DODATEK TAJNY

UKRANIE

Szef Sztabu Korpusu przy raporcie dnia 10.VI.44 ukazał:

- b' - por. MONTAZOWSKI Józefa z Oddz.Prop. i Kult. A.P.W.redaktora odpowiedzialnego "Tygodnika A.P.W."Orzeł Biały" - 14-dniowym aresztem domowym za to, że umieścić w tygodniku bezpożre dnie po zwycięskiej bitwie o M-CASSINO, artykuł, st.strz.BIELATOWICZA " IIBIA- CASSINO", który w tendencyjnym i fałszywym zestawieniu faktów starał się umniejszyć krwawy sukces żołnierzy całego Korpusu w bitwie o M.CASSINO, a tym samym pośrednio znaczenie tej bitwy dla sprawy polskiej w obecnej chwili,
- a/ - ppor.GIERCZYC Józefa z Oddz.Prop. i Kult.A.P.W. - 14-dniowym aresztem domowym za to, że jako odpowiedzialny Szef Wydawnictw Wojskowych Biura Prop. i Kultury A.P.W. zezwolił na umieszczenie w "Tygodniku A.P.W.ORZEŁ BIAŁY" artykułu st.strz.BIELATOWICZA " IIBIA- CASSINO", jako artykułu szkodliwego i tendencyjnego, który wwołał zdziwienie i oburzenie żołnierzy 2 Korpusu.
- Początek kary dla wyżej w mienionych z dniem ukazania się rozkazu.

Za zgodność:
KWATERMISTRZ KORPUSU
/ SKOWRONSKI
ptk.dypl.

W/g rozdzielnika Rozk.Tajnych Korpusu
od I.dz.2 - do 27, oraz Baza Korpusu

«Темний додаток» до наказу від 8.07.1944

W. Duda
21.9.46

WOLNA ORGANIZACJA

INSTYTUT LITERACKI W R Z K M I S .

1 Organizacja.

W porozumieniu z Radą N.P.w Londynie, a dniem 11 lutego 1946 powołany został do życia INSTYTUT LITERACKI w Wąnie (ang. *Witricia "Letters"*), którego rządy prync są następujące.

Instytut Literacki ma zarząd składający się w przyszłości na 5 członków.

Instytut Literacki ma zarząd składający się z kierownika Instytutu, kierownika biurowo-finansowo-administracyjnego, kierownika literackiego i kierownika drukarni.

2 Ciele.

Celem Instytutu Literackiego jest :

- a) prowadzenie szkół i wykładów w dziedzinie kulturalnej, naukowej, literackiej i w ogólniej, celów szerokiego zakresu, w tym w tej dziedzinie,
- b) zbieranie dorobku piśmiennictwa polskiego.

3 Realizacja celów.

Dla spełnienia zadań od 2 a) zakreślono zostaje drukarnia "Officine Grafiche Italiane" (skróci "O.G.I."), spółka z O.G. w Wąnie przy via Cassana 14 i przysługujące fundusze na kapitał obrotowy drukarni i Instytutu.

Dla spełnienia zadań od 2 b) utworzone zostaną w ramach Instytutu biblioteki.

4 Zarząd.

Odpowiedzialność za prace Instytutu ponosi zarząd niestanowiący imieniem przez gen. **NOBIS**. W stosunkach wewnętrznych kierownik Instytutu jest przedstawiany wszystkim w zakresie powierzonych im funkcji. Obsada stanowisk zarządu należy do gen. **NOBIS**, pozostałych pracowników przyjął i nadal obsadza Instytut w ramach zatwierdzonego preliminarza budżetowego. Tymczasem dla zarządu Instytutu i pracowników wyznaczył gen. **NOBIS** przy zatwierdzeniu preliminarza budżetowego.

5 Stosunek do "O.G.I."

Spółka "O.G.I." jest podporządkowana kierownikowi Instytutu Literackiego w ramach wyznaczonych dla obsługi celów Instytutu, zachowuje jednak samodzielność i odrębność prawa wynikającą z ustawy i statutu spółki.

Prace finansowe Instytutu Literackiego i spółki "O.G.I." powinny być administrowane oddzielnie przez władze każdej z tych instytucji, we własnym zakresie. Zarządzenie zobowiązań w jakiegokolwiek formie jest nielegalne.

6 Kontrola.

Kontrola prawną i finansową nad Instytutem Literackim i nad spółką "O.G.I." wykonuje **pk.int.a.waa...EFIR** w okresie swego pobytu w Italii, a po jego wyjeździe amb. **pk.int.a.waa...EFIR** w Warszawie przez gen. **NOBIS**.

7
Techniko edd.

Oprawa i druk zleceń z Archiwum Instytutu Literackiego należy przesyłać gen. HODORSAI lub osobie przez niego wyznaczonej do 10 każdego miesiąca.

Należy przesyłać preliminarze budżetowe i szczegółowe programy pras Instytutu Literackiego przed rozpoczęciem każdego kwartału kalendarzowego. Opisy o rocznych planach, preliminarz budżetowych i programów pracy należy każdorazowo przesyłać równocześnie do Instytutu Literackiego, a po jego wyjeździe amb. P&A.

8
Pracownicy kolono.

Urównoważenie gen. HODORSAI w odniesieniu do Instytutu Literackiego i do spółki "C.C.I." przechodzi na osoby przez niego wyznaczone, a w braku takiego wyznaczenia, na osoby wyznaczone przez rząd w Londynie (Min. Informacji).

OFICJALNA :

- Minister Informacji, LONDYN.
- Kwatermistrz 2 Korpusu
- Chief Delegation 2. Pion. St. Gt.
- Chief of Propaganda
- Chief of Cultural Relations and Press 2 Corps.
- Chief of Liaison Civilian
- Chief of Liaison Inform.
- Chief of Liaison S.S. Staff
- Chief of Liaison Socioeconomic
- Kierownik Instytutu Literackiego.

CHIEF STAFF 2 CORPUS
W. J. H. O. G. I.
 W. J. H. O. G. I.
 Gen. Staff.

Inst. Liter. Kryn
Apr. 6. 1946
L. de 140/46

DOWÓDCA 2 KORPUSU

M.p. 4 października 1946.r.

PAN JERZY G I E D R O Y C

W. S. P.

W myśl rozkazu organizacyjnego, powołującego do życia Instytut Literacki /Casa Editrice "Letere"/ w Rzymie z dnia 28 września 1946 mianuję Pana Kierownikiem Instytutu.

Na kierownika literackiego powołuję Dr. Siuta Tadeusza, a na kierownika drukarni Wachała Władysława.

Kierownika działu gospodarczego wyznaczę p/żk. s.w.z. Witek.

DOWÓDCA 2 KORPUSU

WŁADYSŁAW ANDERŚ
Gen. Dyw.

Do wiadomości :

Amb. Papee
Min. Informacji
Delegat Szefa Służby Pien.
Szef Oddz. Kultury i Prasy
Kwatermistrz

*Hand. Lic. Kary
1945. 10. 1946
C. O. 124/46*

Лист генерала Андерса від 4.10.1946

KULTURA

WYBÓR SZKICÓW, ODPOWIADEK I SPRAWOZDAŃ

GRUDNIE 1947

PAUL VALÉRY *Z «Krytyki ducha».*
BENEDETTO Croce *Zmierzch cywilizacji.*

TYMON TERLECKI *O społeczeństwie chrześcijańskim.*
ZYGMUNT ZAREMBA *Przeobrażenia wewnętrzne społeczeństwa
w okresie międzywojennym.*
M. K. DZIEWANOWSKI *Wizja Ludów w Hiszpanii Lullasa.*
ANDRZEJ BOBKOWSKI *Nehyja.*
WIKTOR WEINTRAUB *Lyton Strachey.*
TADEUSZ J. KRONSKI *Filozofia egipskożydowska Szwajc.*
JÓZEF CZAPSKI *Raj utracony (na śmierć Bonarda).*
ARTHUR KOESTLER *Przypadek (Z «Krytyki bez krytyki»).*
HERMINIA NAGLEROWA *W inne czasy (Fragment powieści).*
FEDERICO G. LORCA *Wzrost.*

WARTA

Redaktor

JERZY GIEDROYC
GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI

INSTYTUT LITERACKI
R Z Y M

br. Kat 799

INSTYTUT

LITERACKI

Титулка першого номера «Культури»

98
Londyn, dnia 27 sierpnia 1947 r.

Pan GIEDROYC Jerzy

w Paryżu.

Zgodnie z protokółem konferencji w sprawie Instytutu Literackiego w Rzymie, odbytej dnia 19 maja br. pkt.2. zatwierdzam następujący skład personalny Instytutu Literackiego przeniesionego do Paryża:

Giedroyd Jerzy - kierownik Instytutu,
Hertz Zofia - Sekretarz,
Herling-Grudziński Gustaw - doradca literacki i współredaktor "Kultury",
Hertz Zygmunt - administrator.

ANDERŚ Władysław
Gen.Dyw.

Лист генерала Андерса від 27.08.1947 про переїзд до Парижа

EN PLEIN
CŒUR
DE PARIS

Anders a installé un de ses états-majors

CITTE DE LA SECONDE PAGE

Un état-major soviétique a récemment été installé à Paris. Il est installé à l'hôtel Lambert, au rue Napoléon-III, et dirigé par le représentant d'Anders en France, le commandant Joseph Chapski.

Le propre frère de Staline, Constantin Kouznetsov, est en Allemagne et il a fait toute la guerre en tant que colonel dans l'armée hitlérienne.

Un bureau « Bureau du 2 Corps » est installé à Paris qui évidemment coordonne toutes les activités des mouvements « blancs » et clandestins placés sous « autorité » d'Anders.

Le commandant du 2 Corps soviétique et dirige en fait la « mission soviétique ».

Le commandant Chapski participe à toutes les réunions d'importance qui se tiennent à la mission.

Le 29 mars dernier, Chapski était aux côtés du colonel Kouznetsov, lors d'une réunion, au cours de laquelle une importante réunion où fut annoncée la dissolution prochaine de la « mission italienne » et

son ramouffage en une organisation plus vaste destinée à donner aux diverses organisations d'Anders des bases de masses.

L'Hôtel Lambert

Qu'on ait toléré jusqu'à l'existence de l'état-major illégal du commandant Chapski, à l'hôtel Lambert, voilà qui ne manque pas d'être stupéfiant.

Au cours de ces trois dernières mois, l'hôtel Lambert a d'ailleurs été le théâtre de très nombreuses allées et venues. Souvent, en toujours la nuit, des sommes sont déposés à l'hôtel d'énormes caisses qui contiennent sans doute autre chose que les archives personnelles du commandant Chapski.

Les mêmes opérations ont été faites de tout égoïsmement, à la Division allemande à l'hôtel qui est une officine montée par le commandant Chapski. La capacité d'absorption de ces deux immenses centres illimités, à en juger par les divisions immenses qui furent faites.

Par-à l'hôtel Lambert que l'on décharge les caisses des warons venant d'Italie ?

L'existence de l'état-major Chapski n'a jamais été révélée jusqu'ici. On soupçonne les raisons de ce silence. Cet organisme clandestin contrôle tout le travail des hommes d'Anders en France.

Une existence qui plein Paris ne saurait être tolérée plus longtemps.

L'hôtel Lambert (X) 44, rue Napoléon-III à Paris où Anders a installé son état-major. (Photo H. B. H. H.)

Вирізка з «l'Unité» (3.04.1947)

GEN. DYW. W. ANDERS.

1, HILL STREET,
LONDON, W.1.

Dnia 22 kwietnia 49.

Drogi Panie Poruczniku,

W dniu Patrona Pana
przesyłam moje serdeczne
i najlepsze życzenia wszel-
kiej pomyślności w Swojej
pracy kulturalnej i w życiu
osobistym.

Łączę żołnierski uścisk
dłoni.

Por. Jerzy Gedroyć,
Paryż.

WITOLD MALCUZYNSKI

Dessin de I. Czapski.

Al terminar sus conciertos W. Malcuzyński
firmará sus retratos, y los donará como regalo
de la venta sus donaciones al Instituto
Literario Polaco en París.

Le dessin sera vendu au profit de l'Institut
Littéraire Polonais à Paris et signé par
M. W. Malcuzyński après ses concerts.

Reproductions of this drawing will be sold
for the benefit of the Polish Literary Institute
at Paris and signed by Mr. W. Malcuzyński
after his concerts.

Портрет Вітольда Малцужинського, художник Юзеф Чапський

11 Janvier 1955

Chers Amis,

Une expérience que nous n'avons pas oubliée nous permet de reconnaître en Kultura , immédiatement et fraternellement, la revue d'un pays occupé .

Vous avez raison de dire que votre combat est mené par un groupe entouré de la solitude que rencontre quiconque dit " Non " à une oppression victorieuse; mais cette relative solitude est la rançon de ce que vous appelez, avec une fierté légitime, votre indépendance morale, politique et matérielle. Que Kultura doive quitter l'immeuble qui l'abritait depuis sept ans en semble garant; l'aide que vous rencontrez depuis la Suède jusqu'à l'Amérique latine le semble aussi , précisément parce qu'elle ne suffit pas . Peu importe: le garant de Kultura , c'est chacun de ses numéros .

Si le monde comprend mal votre drame, c'est d'abord, me semble-t-il, qu'il tient la culture polonaise pour une culture slave, parente de la culture russe . Oubliant que s'il y a un génie russe, il n'y a pas de culture russe au sens où l'on parle des cultures des nations occidentales; mais bien un lien complexe et ambivalent avec Byzance ; et que la culture polonaise, liée au ^{latin} latin, ~~non au slave~~ est une des cultures

....

.....

de l'Occident . D'où l'occupation culturelle(et non : le lien culturel !) qui s'ajoute pour vous à l'occupation tout court. D'où le sens historique de votre action intellectuelle .

En ne défendant la Pologne ni au nom du traité de Versailles, ni au nom du capitalisme, que vous rejetez l'un et l'autre; en montrant la profonde injustice sociale dont votre pays est victime au nom de la justice sociale, en défendant la liberté de création contre l'occupation qui vous est imposée, comme nous l'avons défendue à la fois contre le nazisme et contre l'Allemagne, vous êtes liés à tous ceux qui, de 1940 à 1944, défendirent la liberté tout court, comme tant d'autres l'avaient défendue avant eux . Vous faites pénétrer clandestinement en Pologne le livre d'Orwell, et non un livre de doctrine, comme nos républicains envoyaient en France les Châtiments dans les bustes creux de Napoléon III ... Et sans doute est-il temps que l'Occident comprenne qu'il vous est lié parce que toute résistance est longue, et que l'attente du combat est nourrie par l'esprit .

André Malraux
ANDRÉ MALRAUX

Do Redakcji „Kultury”

Drodzy przyjaciele,

Doświadczenie któregośmy nie zapomnieli, pozwala nam od razu i po bratersku rozpoznać w „Kulturze” pismo okupowanego kraju”.

Macie słuszność mówiąc, że w boju, jaki prowadzicie jesteście grupą tak samotną, jak samotny jest każdy kłó mowi „Nie” zwycięskiej przemocy; ta względna samotność stanowi cenę tego co uzasadniona wasza duma na prawo uznać za waszą niezależność moralną, polityczną i materialną. Ze „Kultura” musiała opuścić dom, w którym na przeciąg siedmiu lat znalazła schronienie — wydaje się być tego gwarancją; pomoc, z jaką się spotykacie, od Szwecji po Amerykę Łacińską — wydaje się nią być również, właśnie dlatego, że pomoc ta nie wystarcza. Mniejsza o to : gwarancją „Kultury” jest każdy jej numer.

Jezeli świat niedostatecznie rozumie wasz dramat, dzieje się to, wydaje mi się, przede wszystkim dlatego, że uważa on kulturę polską za kulturę słowiańską, pokrewną kulturze rosyjskiej. Zapominając, że choć istnieje geniusz rosyjski, nie istnieje kultura rosyjska w tym sensie w jakim mówi się o kulturze narodów zachodnich; raczej więź, skomplikowana i dwuznaczna, z Bizancjum; i że kultura polska, związana ze światem łacińskim jest jedną z kultur Zachodu. Stąd okupacja kulturalna (a nie więź kulturalna!) która ciąży wam na równi z dosłowną okupacją. Stąd sens historyczny waszej akcji intelektualnej.

Nie broniąc Polski ani w imię traktatu wersalskiego, ani w imię kapitalizmu, bo odrzucacie i jedno i drugie, wskazując na głęboką niesprawiedliwość społeczną, której wasz kraj w imię sprawiedliwości społecznej stał się ofiarą, broniąc wolności twórczenia przeciwko okupacji, jaką wam narzucono, tak jak my jej broniliśmy zarówno przeciwko nazizmowi jak przeciwko Niemcom, jesteście razem z tymi, którzy, pomiędzy 1940 i 1944, bronili wszelkiej wolności, podobnie jak tyłu innych broniło jej dawniej. Wysyłacie potajemnie do Polski książkę Orwella, a nie książkę doktrynera, podobnie jak nasi republikanie wysyłali do Francji „Châtiments” w wydrążonych popierstach Napoleona III-go. I bez wątpienia czas aby Zachód zrozumiał, że jest z wami złączony, ponieważ wszelki opór jest kwestią wytrwania a pogotowie bojowe wymaga siły ducha.

André MALRAUX

Польський переклад листа Андре Мальро від 11.05.1955
(«Kultura», 1955, № 9)

Tel. : Hayes 3831.
Ext. 113 & 120

THE WAR OFFICE RECORDS CENTRE (Polish),
Bourne Avenue,
Hayes,
Middlesex.

CONFIDENTIAL

Ref. : 3/PLF/J.GI/1906/WORC

12 September, 1957

Dear Sir,

In reply to your recent letter, the following are the particulars of the military service of:

No. A.97336 2nd Lieut (Inf) Jerzy GIEDROYC

born on 27th July, 1906 at Minak

parents: Ignacy and Franciszka nee STARZYCKA

Marital status (while serving): married to: Ewa Tatiana nee Schwetsov

Nationality: Polish Religion: Rom. Cath.

Civil occupation (prior to Army Service): Civil Servant

Service with the Polish Forces under British Command:-

from 18th April, 1941 (U.K) to 6th April, 1948 (when was discharged at Demob. Centre Calais).

Service with the Polish Resettlement Corps: ~~British~~ on ~~Commissioned~~ None

~~Selected for
Special Forces on
Deployment to:~~

~~Special Forces on
Deployment to:~~

Former Service and History:-

Civil Servant (Polish Ministry of Industry and Trade) and journalist, did not serve with the Polish Army prior to the war and in Sept. 1939. In 1940/41 was employed for over 1 year at Polish Embassy and then Chilian Embassy in Bucharest (Roumania). On 18.4.1941 joined Polish Carpathian Bde in M.E. (private) and after operations in Tobruk served in M.E., Italy (1944/45) and in the United Kingdom till Nov. 1947, employed as Education Offr. then Press & Public Relation Officer and editor of Polish Military publications. From Nov.1947 was employed at "Librairie Libelle", 12 rue St.Louis en l'Isle, Paris IV. He was finally released from the Forces on 6.4.1948.

Medals and Awards:-

British:- 1939/45 Star, Africa Star, Defence Medal.
War Medal 1939/45

Belgium:- Order of the Crown - Chevalier's Cross.

Estonian:- White Star Order - Chevalier's Cross.

French:- Legion of Honour - Chevalier's Cross.

Roumanian:- Order of the Crown - Officer's Cross.

Remarks:- (1) He was commissioned in rank of 2/Lt. on 1.1.1944 (as officer for duration of the war).
(2) His record and services were satisfactory. Yours faithfully,

[Handwritten signature]

Mr. Jerzy Giedroyc,
91, Avenue de Poissy,
Maisons - Laffitte, S.et O.
FRANCE

Довідка від 12.09.1957 про перебіг військової служби
Ежи Гедройця

публіцистика та пропаганда європейських соціалістів досягла результату, всі ми, коли йдеться про певні моральні теми, перебуваємо під його впливом. Нині він уже належить до нашого спадку. Тож більшовизм, що виріс із християнської душі та спирається на марксизм, містить елементи, які можуть бути нам близькі. Це не гола теорія, досвід свідчить, що багато, багато мислячих європейців приймають більшовизм. Природно, можна сказати, що вони роблять це через жадобу влади, ненависть або дурість – але, як на мене, я не вірю, що це так. Занадто багато чесних і морально здорових людей підпадає під чари більшовизму, щоби це було саме так.

Однак ці люди роблять помилку, що випливає, якщо я не помиляюся, з певної вузькості світогляду. А саме, їм здається, буцімто у своїй суті всі народи світу є точно такими самими, як і їхній народ; надібуючи у більшовицькій пропаганді гасла, до яких ми, європейці, завдяки нашій традиції та історії особливо чутливі, вони доходять думки, що більшовизм є поступом на шляху реалізації нашої ідеї. Проте це принципова помилка, якої аж ніяк не можна пробачити. Можливо, більшовизм є прогресивним для росіян, але в жодному разі не для нас.

Насамперед розгляньмо це питання апіорно. Що таке Росія? Гадаю, що, не поступаючись об'єктивністю, про неї можна сказати, що – коли йдеться про ідею демократії – вона є відсталою країною. У нас ця ідея формувалася через відомі етапи: римське право – євангельська проповідь – феодалізм – Відродження – Французька революція – позитивізм – соціалізм. Росія не знає римського права. У Росії не було феодалізму як такого, в ній не виник тип вільної людини. Росія не пройшла ані Відродження, ані Французької революції. В її підвалинах було християнство, а в подарунок від марксизму вона отримала крайці нашого позитивізму. Під кутом зору

нашої історії це – бідна країна зі злидненням минулим. Нам були потрібні дві тисячі років такого досвіду, такої боротьби, аби стати такими, якими ми є, то як вони могли все це перестрибнути і стати у цьому плані кращими від нас? Уже *a priori* слід сказати, що нічого подібного не могло статися і що Росія стосовно нас не може бути прогресивною країною.

Якщо ми тепер поглянемо на факти, буде неважко з'ясувати, що апріорні висновки отримують цілковите підтвердження. Я знаю, що більшовизм приніс у країну щось на зразок початкового демократичного почуття, знаю, що там є туга за життям, у якому б не було господарів і рабів. Однак ця країна поділена на господарів і рабів у спосіб, що лякає і приголомшує нас. Навіть більше, хоча в цій країні всі визнають «право» гноблення людини, там немає противаги, чогось такого, що б нагадувало наш середньовічний ідеал лицаря або вільного селянина, в її історії не було й немає касти людей, які не хочуть бути рабами. Росія не лише є країною страшенної нерівності, а й країною, де рабство має моральне виправдання. Зовнішнім проявом цього факту є рабська праця багатьох мільйонів людей і терор такого рівня, якого ми ніколи не знали. А те, що моральне почуття не протестує, є доказом того, що воно не дозріло до демократії.

Проте не це є найважливішим. У попередніх роздумах я весь час дотримувався позиції, що Росію можна порівнювати з Європою, що можна визначити, хто й наскільки далеко просунувся тим самим шляхом. Однак ця гіпотеза має надто мізерні підстави. Адже цілком очевидно, що Росія створює окреме, зовсім інше, ніж наше, культурне коло, що між ними та нами можуть бути точки дотику, але, мабуть, суто випадкові – адже йдеться про два принципово різні напрямки розвитку. У цих обставинах припущення, що Росія може бути для нас зразком для наслідування, є не лише помилко-

вим: це просто нісенітниця. Дорослий лев може бути ідеалом левеняти, але ним ніколи не буде дорослий крокодил, хоча може трапитися, що він має певні риси, що були би бажаними для лева з погляду його природи. Прийняття російських ідеалів – це зовсім не прогрес, а лише *metabazis ejs allo genos*, перехід у зовсім іншу площину, в іншу культуру.

VI

Нині Росія в нас є найбільшою опорою реакції. Її вплив є найбільшою перешкодою для реалізації європейських демократичних ідеалів. Тут не йдеться тільки про те, що Росія сама є реакційною країною, країною, в якій панує вельми відстала порівняно з нашою система цінностей, а разом із системою цінностей – суспільні інститути, що суперечать нашому моральному почуттю. Ця деталь має значення, бо якби Росія підкорила Європу, це б загрожувало перериванням лінії нашого розвитку, пригніченням нашої культури чужим культурним світом. Та Росія гальмує наш розвиток навіть там, де її поліція не може придушити голос європейського сумління. Її вплив є нині однією з найзагрозливіших небезпек для демократії саме там, де ще не ступала нога більшовицького комісара.

Ідеться ось про що. Росія виходить назовні з пропагандою деяких гасел, які збігаються з гаслами європейської демократії. Її агенти невпинно повторюють, що вони борються з капіталістами, з «привілейованими родинами» тощо, що вони бажають принести рівність, свободу та демократію. Деякі з нас дозволяють одурити себе цими порожніми словами. Проте такі перебувають у меншості. Більшість людей, які належать до провідних верств Європи, не слабують на сліпоту щодо російської брехні, не можуть не помічати оче-

видних фактів, що суперечать словам російських агентів і їхніх наївних «попутників». Ці факти волають про антидемократичний дух та антидемократичні суспільні інститути сучасної Росії. Вони є також кричущим свідченням того, що Росія є культурно чужим для нас континентом, а якщо вона підпорядкує собі Європу, це може бути рівнозначним знищенню нашої культури.

Тож нічого дивного, що багатьох, надто багатьох людей охоплює страх. Унаслідок московської загрози свідомий своєї відповідальності європеєць повинен запитати себе, чи можна тоді, коли йдеться про самє існування нашої культури, запроваджувати зміни – навіть якнайтерміновіші з морального погляду, якщо ці зміни можуть послабити нас, бо кожна зміна послаблює? Тим нагальніше це запитання повинні поставити собі люди, відповідальні за долю своїх країн, за долю Європи. І легко зрозуміти, що російська загроза гальмує розмах демократичних реформ, паралізує волю до змін навіть у найсвідоміших європейців. Отже, навіть у цьому плані вплив Росії є гальмом для демократизації Європи.

Та це ще не все. Зовнішня схожість між моральними ідеалами європейської демократії та гаслами російської пропаганди є потужною зброєю в руках реакції. Хіба важко назвати людину, яка закликає до знищення соціальної несправедливості, протестує проти неєвропейського культу так званих «непересічних» людей, прагне кращого суспільного ладу, нових форм життя, – більшовиком? Ніхто не зважає на те, що така людина ставиться до цих гасел як до моральних імперативів, тоді як для російських агентів це лише пропагандистські прийоми. Не бачать і не хочуть бачити, що європейська демократія є за своєю суттю християнською, тобто орієнтованою на людину, тоді як росіянам йдеться не про людину, а про абстрактну діалектику, цього захисника

ancien régime. А внаслідок цього прибічник демократії часто має зв'язані руки.

Сумно, але внаслідок цього російська загроза паралізує одних, робить неможливою діяльність інших, ще інших запрягає в антидемократичний, антиєвропейський ридван, а декого й заганяє у табір реакції.

Особливо складним є становище тих, хто, як ми, поляки, не мають жодної можливості втілювати якісь зміни, бо не порядкують у своїй країні. Увесь жах того, що коїться під московським правлінням, є настільки великим, що наша думка цілком передбачувано зосереджується на питанні незалежності, тобто на суто негативній, або, якщо хочете, суто формальній речі. Та оскільки порожня форма не може бути ідеалом, оскільки неможливо мріяти про «Польщу» чи боротися за неї, не наділяючи її жодним змістом, ми йдемо шляхом найменшого опору й наповнюємо незалежницьку форму найвідомішим нам змістом – тим, що було до війни. Нам іще більшою мірою, ніж іншим, Росія загрожує тим, що ми опинимося у таборі реакції.

Однак цього якраз і бажає сучасна Росія, й, можливо, свідомо прагне зібрати нас під мертвим прапором доби-небїжчиці. Якби їй це вдалося, вона б отримала більшу перемогу, ніж у Ялті: на полі битви вона б опинилася сама віч-на-віч із напрямком, безперечно приреченим на загибель, позбавленим динамічних моральних сил, таким, що нічого не представляє. А завдяки окрайцям наших ідеалів, які більшовизм попри все презентує, хоча він їх викривив і втопив у системі неєвропейських і антидемократичних цінностей, вона могла би бути впевнена у своєму цілковитому успіхові, бо здобула би перемогу у моральному плані.

VII

Висновки здаються очевидними. Ми не повинні дати Росії змогу загнати нас у табір реакції. Ми не повинні полишити працю, яка органічно випливає з усієї європейської історії. Попри жахливу небезпеку, попри колосальний спротив, який створює в нас самих недруг, – а радше саме тому, що ця загроза і цей спротив наявні – нашим обов'язком є реалізувати те, що ми вважаємо слушним і справедливим. Це нелегкий обов'язок. Набагато зручніше намертво вхопитися за «прості», «принципові» формули: за ту, яка проголошує, що все має залишитися таким, як було, або за іншу – дивовижно просту, більшовицьку. Втілювати наш великий і нелегкий ідеал у наш складний емпіричний спосіб значно важче. Значно важче ще й тому, що нам доводиться здійснювати цю роботу, тримаючи одну руку на мечі, і навіть гірше – присвячуючи чималу частину часу – виробленню зброї, без якої ми загинемо. Проте це – ціна, яку слід платити за велич. Велика культура не реалізується зручними засобами, вона вибудовується у борні, перед лицем небезпеки, коштом ризику всім, що ми маємо і чим ми є.

А якщо йдеться про нас, поляків, то ми не лише не повинні уникати від цієї праці, а й маємо тут особливі обов'язки. Звісно, я вважаю – це ще один аспект сучасної моральної революції, – що в душі ми всі є не лише поляками, а і європейцями з кантону Польща. Нинішнє становище є таким, що (омінаючи моральний аспект питання) ми можемо повернути собі свободу тільки за умови збереження Європи та її перемоги у битві з російським Молохом. Тож усе, що зміцнить Європу, незалежно від того, як той чи інший європеець дивиться на наше кантональне питання, є нашим місцевим польським

інтересом. А серед цих речей є захист від провокованої Росією реакційності та боротьба за втілення в життя ідеалів, за які варто боротися та гинути. У нас не менше, а більше за інших причин для того, щоб не уникати роботи у цій царині.

Проте в нас є ще одне завдання, якого, наскільки я орієнтуюся, ми майже зовсім не виконуємо: побудова в думках моделі майбутньої Польщі. Мені здається, наче якесь прокляття тяжить на нашій політичній думці, яка завмерла на рівні 1939, якщо не 1926 року. Зрозуміло, що важко мислити, перебуваючи так далеко від реальної роботи на Батьківщині. А проте мислити треба. Треба сперечатися, створювати проекти, розбудовувати моральне почуття, яке дасть нам колись змогу повернутися на Батьківщину з якимось здобутком, а не лише з наміром знову побачити рідний край і, може, рідне місце біля письмового столу.

Колектив часопису «Kultura»

Текст підготував Ю. М. Бохенський, О. Р.

(«Kultura», № 9, 1951)

V

Шановний пане редакторе!

Першого червня ц. р. відбувся з'їзд американських поляків в Атлантик-Сіті, штат Нью-Йорк, на який приїхали близько 800 делегатів від різних організацій польської діаспори у Сполучених Штатах та Канаді, а також численні представники еміграції із Західної Європи. Ми також мали честь вітати на з'їзді двох єпископів польського походження: владики А. М. Залевського та владики Г. Т. Кльоновського. Нам приємно зазначити, що польська діаспора в Америці пам'ятає про свою роль та емоційний зв'язок із давньою Батьківщиною, Польщею, виявляючи це на таких чи інших з'їздах. Усе це виглядає дуже гарно, але коли поляк, що намагається проаналізувати, як стоїть нині польське питання в міжнародному плані, і звертається до незліченних промов, виступів і декларацій, що зазвичай сиплються з вуст делегатів чи дипломатів, наче з рукава, йому, мабуть, нелегко виробити несуперечливий погляд на ці справи. Отак на з'їзді в Атлантик-Сіті виступали панове доктори Т. Белецький, К. Багінський, С. Пизік, Шнайдер та багато інших. Ці доповідачі нагадали західному політичному світові про Сибір і Катинь, закликали американську владу покласти край советській окупації Центрально-Східної Європи, підбадьорили й обнадіяли земляків на Батьківщині, застерігаючи їх, аби вони наразі не зважувалися на антикомуністичні виступи, оскільки подібні кроки радше спричинили би цілковиту втрату тієї тині свободи, яка досі ще є. Потім ішлося про кордони Польщі. Наведу характерний уривок промови: «Вимагаємо визнання кордону по Одрі та Нисі Лужицькій на Заході та лінії Ризької угоди зі Львовом і Вільном на Сході, а також з усією Східною Пруссією та Кенігсбергом на Півночі».

Чи ж це не химерування? Можливо, Черчилль мав рацію, коли у 1945 році сказав: «Поляки мають усі чесноти, крім політичного глузду». Мабуть, ми є єдиною нацією, яка живе спогадами минулого, і дивимося на сучасні реалії крізь окуляри ХІХ ст., коли вираз «Річ Посполита» означав Корону, Литву та Русь. Нинішні кордони найвигідніші для Польщі. Возз'єднані землі – це наша власність, про належність яких до Польщі свідчать не лише історичні факти, а й доісторичні відкриття. Тому захищаймо наші західні кордони, переконуймо світ, що маємо повне право на Возз'єднані землі.

Поляки полюбляють домагатися справедливості і знають, як її оцінювати, але коли нам потрібно відміряти справедливість щодо іншого, то ми застосовуємо скупішу чи навіть фальшиву міру. Майже $\frac{3}{4}$ поляків, що перебувають в еміграції, походять з т. зв. Східних Кресів. Значна частина поселилася на Волині, Поліссі та Поділлі як польські «колоністи» внаслідок земельної реформи, інші є нащадками польських шляхетських родин, які мешкали там сторіччями. Цю територію разом із кількома мільйонами русинів (українців), білорусів і литовців відроджена Польща отримала внаслідок укладення Ризької угоди. Вільно на Півночі, Львів на Півдні – ці такі «щиропольські» міста – завдали нам найбільше клопоту і створили найбільше ворогів. Так само, як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так литовці по справедливості домагаються Вільнюса, а українці – Львова. Історичні докази свідчать, що ці міста ніколи не були корінними польськими. Хоча це правда, що до 1939 року більшість мешканців Львова та Вільнюса (Вільна) вважала себе поляками, але серйозно помиляються ті, хто й далі твердить, що ці міста мають бути колись повернуті Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільнюс, і між нами не буде згоди доти, доки ми не віддамо їм цей Вільнюс. З іншого боку, й українці не пробачать нам Львова. Після закінчення останньої війни колишні Східні

Креси було «очищено» від поляків. Коли дійде до Третьої світової війни та можливої поразки Советської Росії, наші зазіхання на Львів і Вільнюс мали би зовсім згаснути. Нехай литовці, доля яких нині є гіршою, ніж наша, тішаться своїм Вільнюсом, а у Львові нехай має синьо-жовтий прапор. А ми погляньмо пильно на Вроцлав, Гданськ і Щецин і будуймо Польщу на її власному ґрунті. Тоді наші сусіди зі Сходу та Півночі довірятимуть нам. За співпраці з Україною та Литвою Федерація Центрально-Східної Європи стане dokonаним фактом.

Зі щирою повагою

о. Юзеф Маєвський
St. John Vianney's Seminary,
Pretoria, SAR

(«Kultura», № 11, 1952)

VI

НЕПОРОЗУМІННЯ ЧИ ДЕШЕВИЙ ПАТРІОТИЗМ?

Від редакції

У зв'язку з листом о. Юзефа З. Маєвського і серією викликаних цим листом відгуків наших читачів, які ми друкуємо далі, ми хочемо зазначити таке:

1. Рубрика «Листи до редакції» є «вільною трибуною», і погляди, висловлені в ній, є виявом приватних суджень читачів, а не редакції «Культури». Достатньо побіжно переглянути цю рубрику, щоб переконатися: ми розміщуємо в ній здебільшого листи, які критикують наші погляди або представляють позицію, відмінну від тієї, яку посідає у певному питанні «Культура». Ми не друкуємо схвальних і компліментарних листів, позаяк вважаємо, що на них шкода місця.

2. Щодо суті справи, то хочемо нагадати нашим читачам, що думку колективу «Культури» щодо східних територій ми формулювали неодноразово, розглядаючи це питання у статтях Ю. Лободовського та Ю. Мєрошевського. З метою уникнення непорозумінь ми ще раз висловлюємо свою позицію:

Польща може відновити й утримати незалежне існування лише в рамках усєї федералізованої Європи. Ми твердимо, що право участі у майбутньому європейському федеративному союзі мають не лише нації, що мали незалежні держави у 1939 р., а й українці та білоруси. З огляду на загрозу російського імперіалізму, нинішню та майбутню, виникнення незалежної України та її участь у європейському федеративному союзі є для Польщі питанням першочергової ваги.

Це нісенітниця і зла воля – кожному, хто намагається розв'язати трагічне сплетіння польсько-українських взаємин, закидати запродавство й торгівлю землями Речі Посполитої. В еміграції ніхто не має повноважень брати зобов'язання

щодо зміни кордонів. Однак це не звільняє нас від обов'язку робити зусилля з вироблення нових форм і концепцій, особливо тому, що після 1939 року відбулися великі зміни, й відновлення довоєнної ситуації на східних територіях нам здається рівною мірою неможливою й небажаною.

Виходячи з таких постулатів, ми до статті Ю. Лободовського «Проти привидів минулого» («Культура», № 2/52–3/53) додали редакційну примітку, що думка автора в цьому питанні збігається з думкою колективу «Культури».

На жаль, в еміграції є чимала частина польських політиків і публіцистів, які вважають, що захист Польщі охоплює й консервування польсько-української суперечки, й ця група вважає кожен крок, спрямований на порозуміння між поляками та українцями, зрадою та державним замахом.

Ані в політичному, ані в територіальному аспекті ми не вважаємо польсько-українську ситуацію 1939 року ідеалом, який слід відновити без змін. Зовсім навпаки. Оскільки нині у Східній і Центрально-Східній Європі є понад 30 прикордонних суперечок, то, коли формуватиметься нова європейська система, чимало кордонів – у тому числі й східний кордон Польщі 1939 року – має бути переглянутий. Суттєвим тут є лише одне, а саме: майбутні зміни чи коригування мають бути не накинутими згори чи виробленими штучно, вони повинні спиратися на вільний волевияв польського та українського народів. Ми є прихильниками змін, але лише таких змін, за які в майбутньому висловляться уповноважені делегації польського та українського народів.

Натомість ми вважаємо, що в еміграції нашим обов'язком є обговорити у дружній атмосфері всі ці питання в надії вироблення концепції, яка могла би послугувати в майбутньому підставою польсько-українських перемовин.

Колектив «Культури»
(«Культура», № 1, 1953)

VII

ДО ЧИТАЧІВ «КУЛЬТУРИ» В ПОЛЬЩІ

«Nowe Drogi» та «Trybuna Ludu» – органи Центрального комітету ПОРП – почали фронтальну атаку проти «Культури».

Головним закидом є те, що редактори «Культури» опинилися «по вуха» у протилежному таборі. Відповідно до сталінської традиції, яку так чудово представляє сумнозвісний бюлетень «Kraj», цей «протилежний табір» означає імперіалістичну, ревізіоністську Німеччину, об'єднану із силами реакції всього світу.

Безсумнівно, ми належимо до іншого табору, ніж «Нові шляхи», але наш родовід – не з Вашингтона чи Бонна. Ми належимо до того табору поляків на Батьківщині, які вірять, що «немає соціалізму без демократії, а демократії – без вільної преси». Цього гасла в Польщі ніхто не заглушить, і члени ЦК ще не раз почують його на вулицях Варшави. Нині, коли ліквідовано «Po prostu» й обмежують пресу, насамперед на «Культуру» лягає тягар боротьби за свободу та гідну демократію.

Ми розуміємо, що будь-яка «нелегальщина» утруднює процес демократії, але в нас немає іншого вибору. Ми сподівалися, що партія завдяки поміркованій політиці домовиться про смугу безпечної свободи між інтервенцією та тиском суспільства. На жаль, жупел інтервенції слугує насамперед найголовнішим аргументом боротьби з абсолютно обгрунтованими прагненнями свободи. У країні, де є цензура, немає потреби закривати опозиційні часописи. Щодо «Po prostu», то тут ішлося не про закриття часопису, а про

розпорошення групи, яка мала шанси стати в майбутньому осередком кристалізації відродженої соціалістичної думки.

Нашою метою ніколи не було й не є загострення польсько-російських стосунків. Ми не втрачаємо надії, що настане мить, коли Росія захоче спиратися не на сателітів та агентів, а на союзників і друзів.

Висунувши багато років тому концепцію нейтралізації та евакуації советських та американських військ із Центрально-Східної Європи, ми спочатку зіткнулися з такою самою недовірою та консерватизмом у мисленні на Заході. Однак ця концепція приймається, її насамперед підтримали європейські ліві сили з лейбористами на чолі, й нині до неї долучається дедалі більше реалістів у політиці й людей справді доброї волі, які шукають виходу зі світового глухого кута без воєнної катастрофи. Ми віримо, що такого типу розв'язок позитивно вплинув би на покращення стосунків між польським і російським народами. Проте комуністичні кола, що перебувають при владі у Польщі, виступають проти цього проекту, бо реалізація цієї концепції призвела би до зменшення безпосередніх советських впливів, й у такий спосіб жупел інтервенції – цей найпотужніший і найрізномісний політичний інструмент – одного дня втратив би будь-який сенс.

Й у цій справі, як і у справі Робітничих рад чи інших форм самоврядування суспільства, як і загалом у всьому, єдиним критерієм політики Народної Польщі й надалі є інтереси державної партії, а не Польщі.

Висловлюючи свою віру в можливість еволюційних змін і покращення становища в країні, ми розуміли під цим не те, що якогось дня комуністи відступляться від комунізму. Натомість ми гадали, що комуністи, використовуючи виняткову ситуацію, схочуть замінити отой геополітичний привілей на справжню довіру та солідарну підтримку

народу. Шлях до цієї мети йшов через демократизацію – через розширення смуги свободи – через побудову соціальної та економічної моделі держави, який задовольняв би прагнення не лише кількатисячної комуністичної партії, а й двадцяти семи мільйонів решти польського суспільства. Перед польськими комуністами постав справді історичний шанс продемонструвати світові, що вони можуть очолювати демократичне суспільство, спираючись на демократичні методи та інститути. Вони мали шанс захитати твердження, – що його вважають незаперечним сотні мільйонів людей на Заході, – а саме, що з комуністами неможливо співпрацювати і що з ними можна лише боротися. Все зацікавлення «польським експериментом» *de facto* зводиться до цієї проблеми.

«Польський експеримент» мав історичний шанс насамперед у советському блоці та в Азії. Скільки народів, що жили в суцільній безнадії, несподівано почали пов'язувати з Польщею своє майбутнє. Що було зроблено, аби ці – нині слабкі – відгуки використати для співпраці? Боягузтво, провінціалізм, підспівування дурному шовінізмові – наказували й надалі обмежуватися рутинними «декадами дружби». Візьмімо найближчі приклади, – що ми дали, що спробували дати німецькій, чеській чи українській молоді?

Ми – реалісти, і навіть «Трибуна народу» визнає тверезість наших оцінок становища Польщі. Тому ми в нинішній ситуації не домагалися цілковито вільних виборів. Однак демократизацію та розвиток громадянського суспільства можна здійснювати й без уповні вільних виборів. Між виборами та відновленням парламентаризму, з одного боку, та репресіями у пресі, з другого, є велика різниця. Між виборами, з одного боку, та розгоном студентських демонстрацій за допомогою поліцейських кийків, із другого боку, – різниця не менша. Домагатися виборів – це одне, а домагатися скасування принизливого ембарго на польські закордонні наукові

та літературні видання – зовсім інше. У нинішній ситуації Польща, на жаль, іще не може бути вповні демократичною країною, але вже не змушена бути тоталітарно-ретроградною фортецею, куди не пропускають розвідку видатного русиста про Пушкіна лише тому, що вона написана й опублікована в Америці.

Для нас є безсумнівним, що гальмування демократизації, звуження сфери свободи, цензура, конфіскації – все це на 80% продиктоване НЕ побоюванням советської інтервенції, а партійними інтересами. Партія почувається занадто слабкою та розколотою зсередини й тому повертається до поліційних методів. І тут комуністи потрапляють в орбіту зачарованого кола. Методи поліцейсько-адміністративного тиску не зміцнять партію, вони зміцнять і консолідують опозицію, поглиблюють розчарування, збільшать загальну взаємну нехить і маразм.

Попри те, що «Трибуна народу» почала проти нас священну війну, це ніяк не впливає на наше ставлення до Батьківщини та до Владислава Гомулки. Ми завжди готові підтримувати все, що йде на користь польським інтересам. Ми й далі переконані, що цілком можливо, отримавши імпульс Жовтня, будувати прогресивний, соціально справедливий і дедалі демократичніший суспільний лад у Польщі.

Ми розуміємо, що є незручними для влади Народної Польщі. Проте навіщо в боротьбі проти «Культури» вдаватися до невибагливої брехні?

«Трибуна народу» у цій статті, наприклад, пише: «...на нашому кордоні вздовж Одри та Ниси стояли б реваншистські дивізії Вермахту. Ці дивізії – це перший пункт програми побудови “демократичного соціалізму” у виданні пана Мерошевського».

Ці фрази наче взяті живцем з обоими Берутової пропаганди: еміграція в союзі з реваншистським Вермахтом готується

насадити в Польщі капіталістів і реакціонерів. Чи «Трибуна народу» і справді вважає всіх своїх читачів у Польщі ідіотами?

Найбільша загроза для Возз'єднаних земель – це не Вермахт, який іще й не народився, а злочинне занедбання цих територій, які нині спустошені більше, ніж у 1948 році. Ми пропонуємо Гомулці, якому відомо про цю проблему, відвідати нині, коли вже минули роки, Західні землі і зробити зі своєї подорожі відповідні висновки.

І, нарешті, останнє непорозуміння. Ми не домагаємося дозволу на розповсюдження «Культури». Ми лише боремося за нормалізацію стосунків й у цьому зв'язку за скасування ембарго на еміграційну періодику та книжки. «Культура» – як діставалася до Польщі за часів Берута, так і дістається й *дістатиметься* за часів Гомулки. Популярність і рівень підтримки «Культури» в Польщі не народилися з повітря. Нелегальщину – повторюємо ще і ще – ми вважаємо небезпечною для демократизації. На жаль, партійні органи влади примушують до цього шляху не лише нас, а й усі вартісні й незалежні угруповання на батьківщині, не виключаючи й найкращих кіл молоді.

Еміграцію не вдасться обмежити поміркованою діаспорою, яка надсилає пакунки та забезпечує валютою. Здавалося б, саме марксистки, які мають добре пам'ятати про роль, яку відіграли еміграційні ліві кола та зв'язки, здатні правильно політично оцінити можливості еміграції. Російська преса до Першої світової війни роїлася від кепкувань із «політиків із кав'ярень» та «емігрантських уболівальників». Однак із женецьких кав'ярень вийшла Жовтнева революція...

Наша роль є іншою, й іншими є наші перспективи. Проте ми ставимо перед собою сміливе завдання. Ми – за соціалізм і демократію, за прогрес і свободу. Ніхто нас не переконає, що це несумісні поняття. Ми знаємо, що так думають тисячі поляків на Батьківщині. Ми говоритимемо за тих, чії статті

конфіскують, а часописи ліквідують, за тих, яким закривають рота сльозогінним газом, за тих, що замовкли, бо побоюються переслідувань. Ми боротимемося вільним словом від імені польської незалежної думки, яку дедалі навальніше змушують мовчати.

Редактор

(Лист на «біблійному» папері,
який розповсюджувався восени 1957 року)

VIII

ДО ЧИТАЧІВ І ДРУЗІВ

Із багатьох причин нам важко порушувати у друці деякі питання, тому ми гадаємо, що лист, який дає нам більшу свободу, виконає роль такого собі внутрішнього бюлетеня, що інформує про наші починання.

Польща має найбільшу політичну та економічну еміграцію з-поміж усіх країн Центрально-Східної Європи. Насамперед цьому ми приписуємо той факт, що протягом уже понад одинадцяти років виходить такий часопис, як «Культура». Можливо, вибір Франції як місця видання «Культури» виявився настільки вдалим тому, що великий міжнародний центр дає доступ до отримання політичної та культурної інформації, полегшує спостереження за ситуацією в Польщі та оберігає від замикання в одному політичному середовищі.

Ми надаємо великої ваги паралельному розвитку різних осередків еміграції та співпраці з ними, особливо розуміючи значення заокеанських осередків. Водночас, напевно, завдяки впливу польської паризької традиції, «Культура» перетворилася на різновид установи, на щастя, небюрократичної, бо з вельми нечисленним персоналом. Наш будинок у Мезон-Ляфіт під Парижем, куплений завдяки допомозі читачів-друзів, значною мірою займає бібліотека, чи не єдина у світі такого типу, бо вона містить і еміграційні видання від 1939 року, і книжки та часописи, що видавалися в Польщі та в еміграції після 1945 року, вже не кажучи про західну літературу. На сьогодні бібліотека налічує 16 999 томів і весь час поповнюється. Крім того, в бібліотеці зберігаються комплекти періодичних видань польською, українською, литовською, чеською, румунською, а також західними мовами.

У такому нагромадженні з бігом часу виявився свій глузд, бо в нас є видання, які нелегко знайти навіть у бібліотеках Варшави та Кракова.

Одночасно наша діяльність, що спочатку обмежувалася виданням щомісячника, закономірно розповсюдилася на інші царини. Внаслідок дедалі глибшої кризи політичних організацій чимало завдань, які могли би виконувати більші групи, лягають на плечі нашого колективу. Тож ми помітили, що, почавши з малого, ми були змушені братися за низку завдань – чи то тимчасових, чи то розрахованих на триваліший час.

Розповідаючи про наші плани, ми, звісно, почнемо з нашого часопису. Ми б хотіли приділяти в ньому якнайбільше місця матеріалам про життя еміграції в різних країнах, і не лише у формі інформації про актуальні події, а й у формі описів та соціологічних розвідок. Як відомо, цей терен досі лежить перелогом. Ми вже друкували уривки з першої в цій царині книжки про польську еміграцію у Великій Британії авторства Б. Суліка та Б. Чайковського. Цю книжку ми видамо в поточному році.

Питання молоді, що виросла поза Польщею і вже є двомовною, особливо нас цікавить, і ми цінуємо важливу роль, яку може відіграти ця молодь у майбутньому, ставши мостом між різними культурами.

Що стосується нашого ставлення до Батьківщини, то нам, мабуть, неможливо закинути негнучкість позиції. Ми завжди піклувалися про якнайтісніший контакт із тим, що там відбувається, і наше ставлення, як ми себе тішимо, є діловим або емпіричним. Ми готові підтримувати будь-які зміни, які є корисними для 28 мільйонів мешканців Польщі, і ми це довели під час Жовтня і безпосередньо після нього. Тоді ми надрукували окремою брошурою промову Гомулки, прагнучи,

щоб вона потрапила до рук якнайбільшої кількості читачів нашого часопису. Натомість у боротьбі з тенденціями повернення до колишнього стану ми не бачимо можливості будь-якого компромісу. Ці тенденції, на нашу думку, могли би послабитися внаслідок нового міжнародного співвідношення сил, тому ми неодноразово обстоювали на шпальтах «Культури» концепцію нейтральної демілітаризованої зони в центрі Європи.

Еміграційні осередки часто мають схильність замикатися у своєму національному колі або навпаки – втрачати свою окремішність. І те, й інше здається нам шкідливим. Тому ми, намагаючись виловлювати нові літературні таланти в еміграції, вважаємо водночас конечним зіставлення польських досягнень у літературі, науці та мистецтві з відповідними досягненнями країн, де нам довелося перебувати. Тому ми публікуємо обговорення творів або іншомовні твори в перекладі. Скориставшись можливостями Парижа як міста, де зустрічаються люди різних національностей, ми забезпечили співпрацю з низкою іноземних письменників. Неодноразово траплялося, що їхні твори з'являлися в «Культурі» майже одночасно з виходом у світ оригіналів. Буває також, що твори польських письменників з'являються спершу в «Культурі», а потім, видані в перекладі, здійсмають чимало галасу на міжнародних теренах. Ми не обмежуємося таким обміном і вирішили зробити спробу зав'язати тісніші стосунки з іноземцями. У поточному році у «Культурі» з'явиться квартальний додаток англійською та французькою мовами, в якому містимуться найцікавіші матеріали, що можуть привабити тих читачів, які не знають польської.

Як поруч із виданням часопису нам вдалося одночасно діяти як книжкове видавництво, ми й самі не надто розуміємо. Проте Бібліотека «Культури» нині охоплює вже понад

сорок назв. Ця діяльність розвинулася переважно протягом останніх років, а причиною був очевидний попит. Ми не дублюємо інших видавництв, книжку обираємо, якщо вона не може бути видана в іншому місці. У теперішній ситуації є книжки, що чи то через прізвище автора, чи то через їхній зміст не мають жодного шансу бути виданими в Польщі. Наприклад, величезна кількість перекладів з іноземних мов у Польщі, внаслідок вимог цензури, зводиться тільки до белетристики, а твори ідеологічного характеру, часом засадничі для сучасної думки, заборонено. Це призводить до вельми негативних наслідків – втечі від позалітературної тематики як «небезпечної». Зрештою, на деякі літературні твори також розповсюджуються цензурні заборони. Хоча ми працюємо в еміграції і здебільшого для еміграції, ми віримо, що виражена польською мовою думка, чи це будуть оригінальні твори, чи переклади, є певним цілим, і ми повинні заповнювати ці прогалини. Керуючись сказаним, ми наприкінці минулого року видали такі різні книжки, як «Вибрані твори» Сімони Вайль, «Бунтівну людину» Камю, повість Рембека «У полі», «Менеджерську революцію» Бернема. Наша програма на найближче майбутнє передбачає першу доведену до нашого часу «Історію Польщі» Павла Заремби; польський переклад «Доктора Живаго» Бориса Пастернака, що його готує Павел Гостовець, а також спеціальну добірку під назвою «Документи». Вона міститиме матеріали з питань, які дуже цікавлять людей на Батьківщині або мають загальне значення. У цій добірці нині вийшла «Програма Союзу комуністів Югославії» разом із найважливішими критичними матеріалами із совєтської преси, що мають принциповий характер. Найближчим часом з'явиться «Масова культура» – дискусія про *mass culture*, що відбувається нині в Америці, підготовлена й перекладена Чеславом Мілошем, а наступними томами будуть: антологія

статей, написаних західними антисталінськими марксистами й оприлюднених останніми роками, та антологія польських творів періоду «бури та натиску», себто 1955–1957 років.

Ми занепокоєні тим, що наші найближчі сусіди не знають польської проблематики, і навпаки, ми не знаємо проблематики наших найближчих сусідів. Тому ми приступаємо, поки що нерегулярно, до видань іноземними мовами. Незабаром з'явиться переклад чеською «Цвинтарів» Марека Гласка, а також антологія українською мовою «Розстріляне Відродження», що охоплює твори (поезія, проза, драматургія, есеї) 40 найвидатніших письменників Советської України періоду 1917–1933 років. Оскільки здебільшого цих письменників було ліквідовано, а їхні твори заборонено, ця антологія обсягом у 800 сторінок, напевне, буде для читачів, які знають українську, й насамперед для самих українців справжнім відкриттям невідомої України. Ми визнаємо, що це божевільний проект, але доцільний, якщо враховувати дії, спрямовані на покращення польсько-українських стосунків.

Закінчивши з видавничими справами, перейдімо до інших розділів. «Культура» щороку присуджує дві літературні премії, одну – письменникові з еміграції, другу – письменникові з Батьківщини, розміром у 100 000 франків кожна, а також премію в царині пластичних мистецтв розміром у 70 000 франків.

Масовий приїзд молоді з Польщі до Парижа на кількамісячне перебування, пов'язане з навчанням, спричиняє чимало клопоту. Ця молодь, унаслідок відсутності в Польщі валюти, найчастіше зовсім не має грошей і ледве дає собі раду в чужому місті. Неможливо залишатися байдужим до її становища. Тому ми встановили дві стипендії на кілька місяців по 25 000 франків, й беручи до уваги, що готелі поглинають значну частину студентського бюджету, надаємо тим, хто

потребує, безкоштовне проживання в будинку «Культури». Це не добродійна акція, а допомога тим, хто справді навчається, пише дипломні роботи, проходить спеціалізовану практику тощо. Це не політична акція, як її могли би витлумачити у Варшаві, тому здійснювати її треба вельми делікатно.

Зрештою, від браку грошей потерпають не лише прибульці з Польщі. Низка літераторів в еміграції, чи то з огляду на вік, чи то з огляду на здоров'я, дуже бідні, тому нам довелося встановити дві стипендії для них, одну постійну, а другу тимчасову, приблизно по 25 000 франків кожна.

Друкуючи щомісячний часопис і книжки, ми прагнемо, щоб вони потрапляли не лише до читачів в еміграції. Тому ми надсилаємо безкоштовно від 500 до 700 примірників кожного видання до Польщі, частково поштою, а насамперед з okazjiю, також ми не можемо ставитися до прибульців звідти, наче до торговельних агентів, вони отримують наші видання безкоштовно.

У Польщі низка осіб, випущених з ув'язнення після жовтня 1956 року, живуть у справжніх злиднях (це часто є формою подальшого переслідування). Мірою наших можливостей ми їм допомагаємо, обираючи видатних і заслужених людей незалежно від їхніх політичних переконань, надсилаючи щомісяця три-чотири посилки.

Тож наша програма, як для еміграційного часопису, є вельми широкою, і нам не раз доводиться вислуховувати думку, що за нами, очевидно, стоять якісь потужні організації або фонди. На щастя чи на жаль, але ця думка не відповідає дійсності. Я ще раз наголошую, що «Культура» не користується чиймись субсидіями і не пов'язана з жодною організацією, ані польською, ані іноземною. Іноді люди доброї волі допомагають нам одноразовими жертвами на окремі проекти, іноді ми отримуємо допомогу у виданні певної книжки, але весь

цей бюджет потрібно забезпечити власними коштами, тобто тими, що надходять від передплати «Культури» та продажу книжок.

Якби ми, замість поступово розвивати наше видавництво протягом низки попередніх років, ледь підтримували його животіння, то нас, можливо, присоромило би наступне твердження. А саме, нині, коли суспільна корисність такого закладу, як наш, очевидно більша, ніж будь-коли, ми помічаємо в деяких емігрантських осередках апатію або схильність відвернутися від польських періодичних видань і книжок. Причини цього явища різноманітні, та не останню роль тут, мабуть, відіграє те, що немає відчуття чітко окреслених цілей. Натомість ми гадаємо, що найважливішою є активна позиція і що цілей діяльності є неймовірно багато, про що свідчать хоча б дискусії – і в Польщі, і в еміграції, на тему надрукованих нами творів. Тому ми звертаємося до наших читачів із проханням про співпрацю у поборюванні цієї заразливої апатії. Допомогти нам можна способами, які є для нас основою у сенсі фінансів, тобто передплачуючи наш часопис і купуючи наші книжки. Монетарна реформа у Франції вельми нам зашкодила, бо значно підвищилися ціни за друк, електроенергію, пошту тощо. Попри все це, передплата «Культури» – 6 доларів на рік, тобто 50 центів на місяць – є однією з найнижчих. Кожен, хто залучає нових передплатників, переконуючи друзів (а можливо, й себе), що наші книжки заслуговують, аби їх купити, сприятиме успіхові нашої діяльності. Передплата – це мінімум, але його недостатньо. Ідеться і про купування книжок. Розпроданий наклад однієї книжки дає змогу видати наступну, а також уможливорює безкоштовне пересилання до Польщі.

Звісно, з нами можна не погоджуватися у багатьох питаннях, проте ми сподіваємося, що можна оцінити наші добрі

наміри. Якщо рація не завжди на нашому боці, то, в усякому разі, ми ведемо чесну дискусію і не соромимося визнавати власні помилки. На нашу думку, активна позиція, хоча й веде часом до незгоди у судженнях, – це єдине, що може надати сенс нашій еміграції. Ми вперше звертаємося до читачів із еміграції з таким закликом. Наші дотеперішні здобутки дають гарантію того, що у цьому разі йдеться не про підтримання одноденки, а про те, щоб уможливити подальший розвиток видавництва, яке склало іспит на самодостатність. Те, що останнім часом межі свободи слова на Батьківщині дедалі звужуються, спонукає нас до особливих зусиль.

Мезон-Ляфіт, березень 1959 р.

Редактор Єжи Гедройць

ІХ

**На вічну пам'ять
Юліуша Мєрошевського
нар. у Кракові 3 лютого 1906 р.
пом. у Лондоні після важкої хвороби
21 червня 1976 р.**

«Сподіваюся, що з Божою допомогою нові операції будуть непотрібні і що я незабаром зможу повернутися до нормальної роботи, бо хоча “Культура” чудово обходиться без мене, мені важко жити, не пишучи для “Культури”, якій я присвятив найкращі роки свого життя».

Так закінчив Юліуш Мєрошевський свого «Листа до читачів» у листопаді минулого року. Цим реченням він сказав, чим була «Культура» для нього. Над свіжою могилою Мєрошевського ми хочемо сказати, чим він був для «Культури». Він був кимось більшим, ніж головним і дуже видатним публіцистом, зі статтей якого читачі протягом двадцяти шести років починали читання часопису. Він був рідкісним взірцем політичного оглядача, відданого своєму часописові до кінця. У маленькій лондонській кімнаті, переповненій книжками та газетами, він думав лише про одне: про наступну статтю для «Культури». Під час доволі частих відвідин гостей із Батьківщини він говорив лише про одне: про польські справи в контексті міжнародного становища, за яким він уважно стежив, діагностуючи його щодня. Він безперервно жив думкою про місце незалежної й демократичної Польщі у світі – з невимовною самовідданістю, що межувала із самозреченням. Він був досконалим політичним емігрантом, який невідривно зрісся зі своєю щомісячною трибуною. Він, як мало хто, мав право нагадати у листі до читачів (що виявився

прощальним) про «присвяту найкращих років життя» вартуванню та боротьбі на публіцистичному посту, який завжди й насамперед був служінням його читачам.

«Культура», напевно, даватиме собі раду без нього, але не – як він вважав через свою перебільшену скромність – чудово. Смерть Мєрошевського є для нас утратою, якої ніхто не компенсує. Разом із ним померла частина «Культури».

Редакція «Культури»
(«Kultura», № 7–8, 1976)

На вічну пам'ять Зигмунта Герца

Співзасновник і найближчий співробітник Літературного інституту після тривалої важкої хвороби помер на 72-му році життя 5 жовтня 1979 року в Мезон-Ляфіт, похований 9 жовтня на кладовищі в Мєснїл-Лєруа.

*

Це друга втрата, якої зазнав наш колектив. На вшанування пам'яті Юліуша Мєрошевського та Зигмунта Герца Літературний інститут встановлює щорічні премії:

Літературну премію ім. Зигмунта Герца; Премію в галузі публіцистики ім. Юліуша Мєрошевського. Розмір кожної премії становитиме 5000 франків. Уперше вони будуть присуджені наприкінці поточного року.

Редакція «Культури»
(«Kultura», № 11/386, 1979)

X

Розмова Кшиштофа Пом'яна з Єжи Гедройцем

1. Чи Ви припускали, що доживете до падіння комунізму та відновлення незалежності Польщі? Якщо так, то як Ви собі це уявляли? Що у подіях 1989–1991 рр. було для Вас найнесподіванішим, що принесло найбільшу радість і що було найбільшим розчаруванням?

– Я від давніх-давен був переконаний, що советська імперія впаде і що внаслідок цього Польща відновить незалежність. Проте я не припускав, що це може статися настільки швидко і ще за мого життя.

У подіях 1989–1991 рр. найбільшою радістю для мене була позиція суспільства: надзвичайно монолітна, рішуче антикомуністична, і готовність до найбільших жертв. Однак ця позиція суспільства, на жаль, не тільки не була використана, а й навпаки, була змарнована. Найбільшим розчаруванням для мене була позиція нової політичної еліти, яка прийшла до влади. Вона була до цього зовсім не готова. Увесь час вона боролася тільки за діалог із комуністичною владою, неймовірно переоцінювала силу ПОРП і внаслідок цього пішла на непотрібні компроміси та поступки. Вона також зовсім не орієнтувалася в питанні розпаду советської імперії та її слабкості, живучи у постійному страху перед реакцією Москви. Цей страх паралізував будь-яку ширшу діяльність, особливо на Сході. Колишня опозиція аж ніяк не сподівалася, що може бути відновлена незалежність і що вона прийде до влади, тому не мала підготовлених кадрів, не було й опрацьовано найважливіших завдань. Я роками боровся за те, аби цим зайнялися. Коштів було доволі багато, було чимало безробітних інтелектуалів і фахівців, які могли розробити

окремі теми, наприклад, про співпрацю з Україною та Росією, коли Польща відновить незалежність.

Я нагадував, яку роль відіграла підготовча робота під час Версальської мирної конференції після Першої світової війни. Було підготовлено розробки у всіх царинах; на жаль, нині на це не звертали жодної уваги, вважаючи це питання однією з моїх фобій.

2. Як Ви з нинішньої перспективи оцінюєте доробок Другої Республіки? Які він залишив зразки до наслідування? Які приклади є негативними?

– Нині панує тенденція до некритичного піднесення на п'єдестал цього періоду. Безсумнівно, у міжвоєнному двадцятиріччі було чимало позитивного й гідного наслідування.

Насамперед одразу було докладено величезних зусиль для об'єднання законодавства всіх трьох анексованих територій Польщі, дуже швидко запрацювала зруйнована промисловість, було організовано армію, що було, так би мовити, імпровізацією.

Однією з вельми важливих і позитивних рис була величезна чесність і порядність. Урядова платня була дуже низькою, але зловживання та хабарництво траплялися дуже рідко. Не було використання взаємин і протекції. Протягом цього двадцятиріччя була тільки одна гучна справа *trafic d'influence* Парилевич. Коли прем'єр Світальський поїхав до Ніцци на відпочинок службовою автівкою, сплачуючи з власної кишені за бензин і ремонт, це викликало таку бурю, що він мусив піти у відставку.

Загострене почуття державності, служіння та жертвовності заради держави були настільки сильними, що, наприклад, після вересневої поразки і прорахунків із санацією, які здійснював генерал Сікорський, всі очільники – маршалок Сміглий-Ридз або міністр Бек – зголосилися співпрацювати,

інформувати про свою діяльність (а в багатьох аспектах вона була таємною, як, приміром, польсько-французька угода чи перемовини з Англією). На жаль, партійна засліпленість спричинила те, що цю готовність було відкинуто, що стало великою втратою для інтересів Польщі. Наприклад, передані в Анже матеріали, що стосувалися польсько-французької угоди навіть не були розпаковані.

Не бракувало й негативних моментів: катастрофічна національна політика, пацифікація Східної Малопольщі, нищення Православної Церкви, антисемітські та диктаторські тенденції, які знайшли вияв в останні довоєнні роки, занедбування кризи у сільському господарстві, надмір робочих рук на селі, негнучка фінансова політика (наприклад, відмова девальвувати злотий), схильність до нелегальних дій, як у питанні Берестя, намагання впливати на суди політичною метою, брехня суспільству, якому давалася занадто оптимістична інформація щодо міцності країни та армії.

3. Як би Ви оцінили місце ПНР в історії Польщі:

а). Чи можна говорити про «чорну діру»? Чи вважаєте Ви слушним говорити про Третю Республіку? Чи вбачаєте Ви між ПНР і нинішньою Польщею певну тяглість? Яку?

б). Як Ви дивитеся на «декомунізацію», якщо розуміти її як правову заборону обіймати публічні посади колишнім членам або діячам ПОРП?

– «Третя Республіка» – це ніби ствердження того, що одразу після президента Мосціцького президентом був Валенса. Це звичайна дурниця. ПНР, попри те, що вона була васалом Советського Союзу, була до певної міри польською державою і на деяких напрямках досягла корисних речей в інтересах Польщі. Слід пам'ятати, що не лише Сталін і КГБ, а й самі поляки брали участь у підпорядкуванні Польщі, в усіх злочинах і зловживаннях.

Зрештою, на тяглоті між ПНР та нинішньою Польщею наголосила сама «Солідарність», просуваючи, завдяки різним хитрим прийомам, генерала Ярузельського на посаду президента Польщі чи до певної міри фальшуючи вибори до Сейму, аби вони не видавалися розгромом ПОРП.

До речі, зауваження: новій правлячій еліті властива просто відсутність гарних манер: наприклад, вона вдається до непристойних прийомчиків, аби Валенса не отримав президентства безпосередньо з рук Ярузельського, аж до незапрошення його на цю урочистість.

«Декомунізація» або підведення різноманітних «рисок» – це теж дурниця. Серед колишніх членів ПОРП було чимало порядних і цінних людей, уже не кажучи про те, що членство у ПОРП можна знайти у життєписах багатьох очільників нинішнього істеблішменту. Натомість вражає те, що не було притягнуто до відповідальності діячів органів безпеки, суддів і прокурорів, відповідальних за ганебні репресії та вбивства. Справа о. Попелушка і Пшемика – це далеко не все. Зовсім незрозуміло, чому не було убезпечено таємних паперів Міністерства внутрішніх справ та безпеки, вже не кажучи про розвідку та контррозвідку. Усі ці документи мали би бути згромаджені в одному місці й упорядковані гідними довіри людьми. Звісно, вони мають бути таємними, але й слугували як цінний матеріал для очищення політичної атмосфери в Польщі, яка отруювалася плітками, оприлюдненням різних приватних справ задля персональних інтриг.

4. *Як із перспективи дня сьогоднішнього Ви оцінюєте «Солідарність»?*

– Негативно. Це було високе поривання світу робітників та прогресивної інтелігенції, значною мірою змарноване внаслідок ейфорії, переоцінки власних можливостей. Воєнний стан застав «Солідарність» зовсім невідготовленою

до цього, не було забезпечено тяглість роботи та вироблення лінії її діяльності. У період воєнного стану певні напрямки було відновлено дуже добре, наприклад, підпільну пресу та видавництва, та водночас відбувалися розколи і зведення особистих рахунків. Нині, як ніколи, на часі здати «Солідарність» в архів, а не ставитися до неї, як до дірватої парасольки, під якою хочуть сховати різні речі.

5. Якою, на Вашу думку, має бути в Польщі – нині й у найближчому майбутньому – роль держави? В економіці? У культурі?

– Протягом довшого часу роль держави буде вельми великою. Перетворення економіки Польщі без втручання держави просто неможливе. Те, що в поточний момент ця роль держави нерозумна та шкідлива, не змінює того факту, що без діяльності держави неможливо перейти до нового типу господарювання. Так само вельми великою має бути роль держави у царині культури. Без допомоги держави не можуть функціонувати театри, кіно, вітчизняні та міжнародні культурні заходи, наукове життя, цінні видавництва, які не можуть розраховувати на самоокупність, тощо.

6. Як Ви бачите державний лад у Польщі?

а). До яких візців мають звертатися автори нової конституції?

б). Якими Ви бачите стосунки між законодавчою та виконавчою гілками влади, роль президента, організацію державного апарату, взаємини між державою та Католицькою Церквою?

– Насамперед слід уточнити повноваження президента, до яких передусім належать: призначення прем'єра (але не його відкликання), розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану, призначення головнокомандувача.

Обирати президента треба не на загальних виборах, а зібранням виборців, серед яких третина складалася б із

представників органів місцевого самоврядування, третина – від самоврядних організацій і профспілок, третина – з представників наукових і культурних організацій.

Слід скоротити щонайменше на третину чисельність депутатів і сенаторів.

Щоб уникнути партійного подрібнення – свідками чого ми зараз є – слід запровадити (за зразком Німеччини) 5%-ий прохідний виборчий бар'єр.

Створення мирових судів, які б залагоджували конфлікти та обмежували право страйкувати, коли йдеться про працівників сфери охорони здоров'я, транспорту та безпеки.

Якщо йдеться про перехідний процес, то слід спиратися на чинну конституцію. Всілякі спроби введення «малої конституції» є шкідливими й призводять тільки до хаосу.

Діяльність Церкви не може суперечити державному законодавству. Неприпустимо, як це було під час останніх виборів, щоби Церква, тобто переважна більшість священиків, складала списки партій та осіб, за які слід голосувати, причому пропаганда велася ще й у день виборів.

Слід відокремити Церкву від держави.

Слід затвердити тарифи на церковні послуги.

Слід заборонити обкладати громадян, які мешкають у певних парафіях, справжньою даниною на будівництво костела, як це трапилося, наприклад, під час будівництва костела на Окенці.

Слід анулювати незрозумілі привілеї, наприклад, земельні наділи для парафії з державних запасів землі, яких немає для реемігрантів із Советського Союзу.

7. Якими, на Вашу думку, є внутрішні небезпеки, що нині загрожують Польщі?

– Розчарування та розпач суспільства внаслідок дедалі більшого зниження рівня життя, дедалі більше безробіття, криза в сільському господарстві, відсутність довіри до влади.

Ситуація такого роду може загрожувати неконтрольованим вибухом.

8. Якими є зовнішні небезпеки?

а). Чи поділяєте Ви думку тих, хто вважає, що Польща не повинна цікавитися Росією, бо вона не є нашою сусідкою? Якою Ви бачите майбутню роль Росії?

б). Чи вважаєте Ви обґрунтованими побоювання, пов'язані з можливістю появи на східному кордоні Польщі незалежної України, що має ядерну зброю?

в). Чи можлива, на Вашу думку, економічна та цивілізаційна колонізація Польщі Німеччиною?

– Росія й надалі залишається для нас дуже важливим партнером – і політичним, й економічним. Тому нормалізація польсько-російських стосунків має велику вагу.

Незалежність України має для Польщі колосальне значення. Дуже добре, що Польща першою визнала цю незалежність і встановила дипломатичні відносини. Я не боюся ядерної загрози з боку України, зовсім навпаки. Україна хоче прибрати зі своєї території ядерну зброю. Я лише побоююся концентрації ядерної зброї в Російській республіці. А небезпечним є зростання настроїв різних радикально націоналістичних політичних груп, на щастя – як наразі – нечисленних. З аналогічними тенденціями у польському суспільстві слід боротися якнайенергійніше.

Я не вірю в економічну та цивілізаційну колонізацію Польщі Німеччиною. Попри весь песимізм, якщо йдеться про ситуацію в Польщі, наш культурний динамізм є достатньо високим. Натомість слід упорядкувати певні речі, наприклад, питання Сілезії, але це окрема проблема.

9. Чи Польща, на Вашу думку, має якісь особливі обов'язки щодо своїх сусідів на півночі та на сході, особливо щодо Литви? У чому вони полягають?

– Крім питань історії та польської меншини в Литві, ми не зможемо без співпраці з Литвою розв'язати, наприклад, проблему Калінінградської області. Ця область, якщо її заселять російські німці, у майбутньому може стати для нас величезною загрозою.

Так само важливою для польських інтересів є й Білорусь. Це переплетіння дуже суттєвих для Польщі питань – насамперед національних і релігійних.

10. Як Ви дивитеся на регіональну співпрацю у Центральній Європі, особливо у трикутнику Польща – Чехословаччина – Угорщина?

– Ця співпраця має для нас величезне значення, оскільки може бути стабілізаційним осередком для цієї частини Європи і в економічному, й у військовому аспекті. Після розпаду Варшавського договору і через неможливість вступу до НАТО – що, зрештою, мало б і свої погані аспекти – можливість співпраці у військовій царині на зразок Франції та Німеччини була б чудовим розв'язком. Це вельми непросте завдання з огляду на неприхильність до нас цих країн унаслідок наших же помилок.

11. Яку роль, на Вашу думку, має в нинішніх обставинах відігравати польська еміграція? Чи можна говорити про політичну еміграцію?

– Політична еміграція – якщо під нею розуміти осередок у Лондоні – перестала існувати з моменту передчасної передачі польських регалій Валенсі та підпорядкування йому ліквідаційних функцій.

Польський Лондон і далі має дуже велике значення в історико-культурній царині, й тому значні кошти у жодному разі не повинні бути переведені до Польщі, вони мають бути використані для забезпечення діяльності Інституту ім. генерала Сікорського, Польської бібліотеки в Лондоні та

Польської бібліотеки в Парижі. Слід виступити категорично проти наявних тенденцій переведення в Польщу зібрань та архівів. Доля Рапперсвіля¹ є очевидною пересторогою, до того ж у нинішніх обставинах Польща не має змоги ці зібрання у відповідний спосіб забезпечити та утримувати.

Поганою ознакою є інфляція нагород і посад, безупинні поїздки до Польщі достойників еміграції для отримання різноманітних відзнак, участь у найважливіших подіях на Батьківщині у типовій ролі «весільного генерала».

Ліквідаційна комісія призначила собі платню, ревізори п. Валенси теж не безкоштовні. Усе це зменшує грошові суми, що так нелегко збирає рядова еміграція.

Слід також розв'язати питання громадянства польських емігрантів на Заході. Я проти збереження подвійного громадянства. Треба впорядкувати співпрацю Польщі з еміграцією на Заході, особливо у Сполучених Штатах, Канаді та Німеччині. Це вельми складна проблема, й дотепер польська спільнота не дає собі ради. Найбільшою мірою це стосується поляків на території колишнього Советського Союзу, де в нас немає жодної концепції наших дій. Але це окреме, величезне питання... [...]

12. Яким є Ваше бачення Польщі та її ролі в Європі та світі?

– Як я вже неодноразово зазначав, наша роль у цей момент може бути дуже великою. Нині ми маємо таку кон'юнктуру, якої не було вже кількасот років. У нас є всі дані бути чинником стабілізації цієї частини Європи, а також сполучною

¹ Йдеться про трагічну долю найбільшої бібліотеки польської еміграції (понад 100 тис. томів) і гігантської колекції рукописів, які були власністю заснованого в 1870 р. Польського музею в Рапперсвілі (Швейцарія); в 1927 р. збірку передали до Національного музею та Національної бібліотеки в Варшаві, де вони доценту згоріли під час Варшавського Повстання 1944 р. – *Прим. пер.*

ланкою між Сходом і Заходом. Ми можемо мати й великий вплив на процеси демократизації в Росії та в Україні. Питання полягає в тому, чи ми спроможемося цю кон'юнктуру використати. Особисто я є песимістом.

(«Kultura», № 1/532–2/533, 1992)

ДОДАТКИ, СПРОСТУВАННЯ, ВІДПОВІДІ

Пам'ять людська є ненадійною. У своїй «Автобіографії» я кілька разів помилився. Є люди та речі, про які я забув. Іноді я висловився неточно. виправляти чи доповнювати первісний текст «Автобіографії» я не вважаю за доцільне. Цей текст уже існує у свідомості читачів, став предметом рецензій і листів, і якщо його тепер змінити, це призведе лише до плутанини. Тому я, користуючись новим виданням, наважився долучити до нього доповнення, де згадуватимуться деякі люди, про яких я не сказав, містиметься додаткова інформація та буде виражене моє ставлення стосовно деяких суперечливих питань. Цей матеріал викладено приблизно в такій самій послідовності, в якій ці моменти виникають у тексті «Автобіографії».

Свою думку щодо поточних подій я багато разів викладав в різних інтерв'ю, тому не вважаю за потрібне повторювати в «Автобіографії» те, про що я говорив в іншому місці. Проте до нинішнього видання додано текст розмови, яку я мав із Кшиштофом Пом'яном у паризькому Центрі діалогу (Centre du Dialogue) 6 грудня 1991 року («Kultura», № 1–2, 1992, с. 83–90). Позиція, яку я займаю в ній стосовно суттєвих політичних та державних проблем Польщі, є й надалі актуальною.

*

Почну з найважливішого. Працюючи над «Автобіографією», я, на свій сором, не згадав кількох людей, із якими я тісно співпрацював. Насамперед я думаю про пані Марію Данілевич-Зелінську, зв'язки якої з нами сягають дуже давніх часів; вона була авторкою рецензії першого, ще римського, номеру «Культури», а потім багато років вельми компетентно вела в «Культурі» відділ рецензій і відділ культури. Вона доволі часто відвідувала нас, коли їздила до Мюнхена, до «Вільної Європи», або до Женеви, на засідання журі премії Косцельських. І відіграла суттєву роль у формуванні лінії «Культури» у літературних питаннях. Оскільки вона дуже багато читала, то звертала увагу на нові таланти та цікаві тексти. Наприклад, це вона сконтактувала нас із групою «Континентів», до складу якої входили молоді поети: Чайковський, Чернявський та інші; крім того, Марія Данілевич-Зелінська опрацювала для нас три томи бібліографії «Культури» та «Історичних зошитів» за 1958–1987 рр. і є авторкою книжки «Нариси про літературу еміграції». Зрештою, її поради завжди були вельми цінними для мене. Те, що я міг не згадати про неї, є гарною ілюстрацією прислів'я: «Під ліхтарем завжди найтемніше».

Ще однією фігурою, про яку я мав сказати значно більше, є Станіслав Вінценз, який мав чимало публікацій у «Культурі» і який жив у нас, коли був у Парижі. Згодом, коли він переїхав до Швейцарії, ми бачилися доволі рідко, але ми листувалися. Політика його не цікавила. Розмови з ним, крім теми Гуцульщини, що завжди його захоплювала, здебільшого стосувалися літератури. Пригадую якусь розмову на тему Данте, оскільки Вінценз запропонував мені нарис на тему «Божественної комедії». Широкі обрії його зацікавлень були для мене

джерелом натхнення. У певному сенсі він належав до «невидимої редакційної колегії» – як він сам це називав.

У бухарестський період я підтримував тісний контакт із Богданом Лончковським, економістом і вельми цікавою, непересічно розумною людиною. Він відіграв доволі значну роль у довоєнний період, особливо за правління Косцялковського, очолюючи прес-бюро та економічне бюро Ради міністрів. У Бухаресті він керував посольським прес-бюро, що чудово працювало завдяки його широким контактам у політичних і журналістських колах Румунії. Через кілька років після закінчення війни він повернувся до Польщі, де редагував видання «Handel Zagraniczny» і звідки дуже часто приїжджав, оскільки був делегатом ГАТТ. Я зустрічався з ним у Швейцарії. Він був одним із вельми цінованих мною інформаторів.

*

Багато застережень висловив Мечислав Прушинський. У факсі від 28 січня 1995 року він твердить: усупереч тому, що мною написано, я познайомився з братами Бохенськими завдяки йому, і це він, а не Місь Тишкевич представляв разом із Костком Лубенським краківське відділення «Державної думки». Він також вважає, що моя версія конфлікту із Ксаверієм Прушинським та обставини виникнення видання «Проблеми» не відповідає істині. На його думку, причина виникнення цього часопису була не приватною, а політичною: «Масони були схильні дати кошти на часопис, який би постійно вів кампанію проти табору в Березі, а це було неможливим для “Бунту молодих”, бо призвело би до його ліквідації, й саме така доля спіткала “Проблеми” через 8 місяців». Наполягати-му, що моя версія є слушною.

Мечислав Прушинський має застереження й до того, що я подав листа Адзя Бохенського до Вацека Збишевського, бо вважає цей лист неправдивим і несправедливим в оцінці його особи. Я ж вважаю, що це документ.

Те, що Бохенський захоплено пише в цьому листі про ротмістра Клімковського, цілком зрозуміло. Клімковський – про що я чимало писав в «Автобіографії» – викликав захоплення інтелектуалів: Чапського, Улятовського, навіть професора Кота.

Однак визнаю, що я забув про одну річ. А саме про те, що Мечислав Прушинський підготував у «Бунті молодих» серію історичних розвідок, які були у свій час справжньою сенсацією.

*

Згадка про завідувачку світлиці у Другому корпусі Лігію – а не Лідію – Жулкевську-Жолондковську відгукнулася листом її брата, п. Вітольда Жулкевського, який спростував написання її імені й подав дату народження та довоєнне місце роботи: Інститут психічної гігієни у Варшаві та заклади соціальної опіки. Ці дані було включено до нинішньої версії списку імен. Отримавши цього листа, я почав пошуки, вельми непрості, оскільки майже нікого не залишилося в живих, тих, хто міг би щось повідомити на цю тему. Під час цих пошуків я довідався про дуже незвичайну річ. А саме, в Інституті Сікорського, у списку членів Другого корпусу Лігія Жулкевська-Жолондковська просто відсутня. Її немає. А вона ж як завідувачка світлиці перебувала у штаті армії в рамках Допоміжної жіночої служби. Немає і жодної згадки про її смерть. Додам, що пошуки здійснювали люди, які чудово знають архіви Другого корпусу і яким я цілком довіряю. Таємнича історія.

У зв'язку з цим я прошу всіх читачів «Автобіографії», які мають інформацію на цю тему, зробити ласку й надіслати її мені на адресу «Культури», яка вміщена в кожному номері часопису.

*

Пані Аделя Желенська у листі від 18 липня 1995 року повідомляє мені про дві неточності, пов'язані з її особою. Ось її пояснення:

«На стор. 131 (у цьому виданні с. 137) Ви пишете, що Юзьо Чапський очолив у Парижі представництво Другого корпусу та Міністерства інформації. Щодо міністерства це не зовсім так. Після звільнення Франції Міністерство інформації нашого лондонського уряду створило в Парижі власну «антену» з окремими завданнями. Цю «антену» доручили мені, а я працювала в міністерстві з грудня 1939 року під моїм тодішнім прізвищем Аделя М. Дзядульська. Ми обоє з Юзьом, якого я добре знала ще від часів перед Першою світовою війною, мали свої кабінети в посольстві. Ми обоє одночасно були змушені залишити їх у липні 1945 року після того, як наш уряд перестали визнавати. Пригадую, що Ви, перебуваючи тоді якраз у Парижі, допомогли нам виносити наш скромний інвентар. Юзьо незабаром знайшов приміщення на горіщі Отелю Лямбер. Він залучив мене до своєї установи, коли, здавши свої функції в Лондоні, я знову опинилася в Парижі. І до того, і до самого кінця установа працювала за дорученням і для Другого корпусу, без участі Міністерства інформації.

На стор. 133 (у цьому виданні с. 139) Ви пишете, що я прийшла до Вас за дорученням посла Каєтана Моравського, «із яким співпрацювала», зі списком осіб, які мали виїхати з Європи до Америки у разі початку війни із советами. Цілком

певно, що Ви сплутали мене з іншою людиною, бо я ніколи не мала нагоди співпрацювати з послом Моравським і нічого не знала про такий список, довідавшись про нього щойно тепер».

Очевидно, що мене підвела пам'ять, коли я сказав, що саме пані Желенська узгоджувала за дорученням посла Каєтана Моравського список осіб, яким загрожувала небезпека у разі війни із советами і які мали виїхати до Америки. Ймовірно, займалася цим секретарка посла п. Забелло. Проте правдивим є те, що такий список складався і що я відмовився від включення в нього.

*

Владислав Желенський привернув мою увагу до того, що, написавши про Юзефа Зеліцького (с. 136), я згадав лише, що він був засуджений на дуже тривале ув'язнення за конспіративну діяльність у Львові під час советської окупації, тоді як насправді він отримав смертний вирок. Вирок не було виконано, бо якраз тоді, коли його мали виводити з камери, прийшло повідомлення про амністію.

*

На мою «Автобіографію» Ян Новак відреагував статтею «Гедройць і “Вільна Європа”» («Polityka», 25 березня 1999 р.) і кількома дружніми листами. Я хочу пояснити певне непорозуміння.

Створення Польської редакції РВЄ я привітав дуже доброзичливо. Проте в мене є нестерпна звичка одразу виступати з цілою низкою пропозицій та ідей; я почав засипати ними Новака. У багатьох людей склалося враження, що причиною цього було моє прагнення зайняти його посаду. Звичайно, це цілковита дурниця. На щастя, це тривало недовго.

У мене ніколи не було жодних застережень щодо незалежницької лінії РВЄ. Розбіжності стосувалися насамперед питань тактики, як, наприклад, застосування розпоряджень ПНР про вживання слова «радянський», а не «советський»; «Kultura» писала «советський», РВЄ говорило «радянський». Коли Гомулка під час своїх перших виборів до Сейму домагався голосування без викреслень, а «Культура» проголошувала позицію, що слід голосувати, але із викресленнями, Новак – дослівно в останню хвилину – закликав голосувати без викреслень. Я також вважав, і це нас різнило, – що коли Гомулка перебував у важкому становищі і йому була потрібна довіра суспільства, можна було вибороти більше поступок із його боку. Зрештою, в цьому питанні я мав претензії здебільшого до Примаса.

Оскільки колектив на РВЄ був розхристаний, необхідна була дисципліна, яку Новак запровадив залізною рукою, передаючи куті меду стосовно письменників і митців і використовуючи їх у неналежний спосіб. Наприклад, видатний музикант і композитор Роман Палестер не міг займатися музичним відділом, а призначення Пьотра Гузога на нічну роботу в радіощоденнику практично ускладнювало чи навіть робило неможливою творчу працю. Зайвими були й конфлікти з Одоєвським, якого сам-таки Новак і залучив до роботи на РВЄ. Проте Новак не дуже розумів, що все ж потрібно дбати про таланти й брати їх під опіку, а не ставитися до них, як до службовців.

РВЄ, безсумнівно, допомагало літераторам, даючи їм змогу виживати, наприклад, Вежинському, Віттлінові та Лехоню, але переважно, мабуть, тому, що з ними не було конфліктів. Натомість коли я боровся за допомогу Вітольдіві Гомбровичу, то ледве домігся замовлення йому регулярних фейлетонів через побоювання труднощів у співпраці, бо «Гомбрович

не погодиться із замовними темами чи цензурою». Я намагався пояснювати, що письменникам такого класу не можна нічого замовляти. Усе це закінчилося тим, що йому платили регулярні гонорари, але фейлетони не виходили в ефір. Коли після смерті Гомбровича я просив дати мені ці тексти, бо хотів їх надрукувати, виявилось, що в архівах РВЄ їх немає. На щастя, Гомбрович залишав копії. Ріта Гомбрович, яка не знала польської мови, показала мені ці тексти, і я зрозумів, що це і є його радіобесіди. Згодом я видав їх у книжці під назвою «Польські спогади. Мандрівки в Аргентині». Ян Новак дуже захищає Комітет «Вільна Європа». Я аж ніяк не ставлю під сумнів, що Комітет надавав еміграції надзвичайно широку допомогу, у певному сенсі безцінну. Та водночас втручався. Шкода, що архіви Комітету закриті для дослідників, бо отримавши доступ до них, можна було б оцінити, наскільки обґрунтованими є мої застереження, що водночас посприяло би розвіянню багатьох легенд.

Нарешті останнє. Ян Новак згадує, що я відмовився видати його «Кур'єра з Варшави». Це не зовсім так. Новак привіз мені величезний рукопис і просив негайно прийняти рішення, бо йому було важливо, щоб книжка вийшла якнайшвидше. Я без перебільшення всю ніч читав цей текст. Він здався мені надзвичайно цікавим і важливим. Та на жаль, до угоди не дійшло. Новак настільки поспішав і поставив такі стислі терміни, що я не міг взятися за друкування. Ще була проблема світлин, яких виявилось надзвичайно багато. Переважно я не вміщую фотографій, бо на нашому папері вони виходили дуже погано, а вклейок на спеціальному папері ми робити не могли через високу вартість. Ось чому «Кур'єр з Варшави» не з'явився в Бібліотеці «Культури».

*

Як я вже пояснював у листі до «Magazynu Gazety Wyborczej», 5–6 січня 1995 р., те, що я написав (с. 174) про скандал, учинений Збігневом Гербертом у домі Чеслава Мілоша, який буцімто вжив вислову «бандити з Армії Крайової», ґрунтувалося на інформації з других рук, яку я не міг перевірити. Кампанія, яку останнім часом організував Герберт проти Мілоша, була ганебним явищем. У цій суперечці я був цілковито на боці Мілоша.

*

Одним із найважливіших упущень в «Автобіографії у чотири руки» було те, що в ній не згадано про Анджея Міцевського. Контакт і співпраця з ним тривала від шістдесятих років. Протягом усього періоду ПНР Анджей Міцевський дуже часто писав для «Культури» під багатьма псевдонімами.

Додатковою ниткою, що єднала нас, було те, що Міцевський був вельми близьким другом Стефана Кіселевського та його зв'язковим завдяки доволі частим приїздам до Парижа, Відня або ФРН. У Міцевському я цінував його чудове знання Німеччини, де його високо цінували єпископат і католицькі організації. Я завжди вважав, що він міг би бути прекрасним власним кореспондентом у Німеччині чи нашим послом після виникнення т. зв. Третьої республіки.

Наша співпраця була бурхливою, траплялися в ній тривалі перерви. Однією з головних причин було моє критичне ставлення до політичної діяльності Церкви. Коли Церква для нейтралізації та поборення «Культури» створила періодичне видання «Znaki czasu», Міцевський був його першим редактором.

Міцевський був вельми честолюбною людиною і завжди хотів бути близьким до осередків влади, що спричиняло зигзаги його політичної діяльності від моменту, коли він був дофіном Болеслава П'ясецького й до сьогодні. Водночас це приглушувалося великою, надто великою обережністю, побоюванням зайти задалеко чи острахом перед ризиком, що спричинило його невдачі. Попри те, що ми часто розривали стосунки, моя співпраця і товаришування з Міцевським збереглися й донині. Інтелектуальних політиків, істориків і публіцистів настільки мало, що їх слід збирати, шукаючи можливості співпраці. Адже зрештою ми маємо спільні ідеали та цілі.

*

Наступне питання, що його порушив Анджей Ватулісті до Кшиштофа Пом'яна («Polityka», 25 березня 1995 р., де є й лист Чеслава Мілоша на цю тему), стосується книжки Александера Вата «Моє століття». В «Автобіографії» я сказав (с. 213), що він колись назвав Другий корпус «бандою фашистів». Такого висловлювання у книжці немає. Однак там є такий пасаж: «Я бачив поїзди, що їхали повз мене, із солдатами, часом вони зупинялися. Я бачив написане крейдою: “Бий жидів!” Деяких євреїв брали в армію, і з ними було якесь товаришування. Так, наш любий Зигмунт спромігся перейти, чимало, чимало вийшло з армією Андерса. Якби я поїхав до Джангі-Джель, то надібав би там Юзя Чапського – я був із ним знайомий, хоча й дуже мало, а також на мого Юзя з “двійки”, і напевно би поїхав, але правилом, особливо у віддаленіших місцях, було “Бий жидів!”. І були випадки викидання на ходу з вагонів уже прийнятих єврейських солдатів. І там, де євреїв узагалі не знали, в Молотовабаді, наприклад, поляки навчили узбеків антисемітизму. Коли я бачив оте “Бий жидів!” на вагоні –

багато, крейдою, то це мене ще більше відвернуло від того, щоб усе ж їхати в армію (бо зрештою була якась можливість)». (Aleksander Wat, *Mój wiek, Polonia, Londyn 1977, cz. 2, s. 298*).

Безумовно, антисемітизм у Другому корпусі був, хоча самому Андерсові та багатьом його офіцерам він аж ніяк не був притаманний. Проте я не вірю оповіді Вата про викидання солдатів-євреїв з потягів на ходу. Увесь цей уривок є безпорадною і крученою спробою виправдання Ватом власного рішення відмовитися від спроб вступити в армію, до якої він ставився цілком негативно. Це ставлення було помітне й у розмовах, які ми – Зигмунт Герц і я – вели з ним. Припускаю, що формулювання, яке описувало Другий корпус як «банду фашистів», зачепилося в моїй пам'яті внаслідок цих розмов, оскільки під час них звучало чимало висловлювань, які нас шокували, серед них могло бути й таке або схоже на нього.

Як слушно зазначає Анджей Ват, пропозиція видати «Моє століття» не виходила й не могла виходити від самого Александра Вата. Її висловив Чеслав Мілош у серпні 1969 року. Ось його лист до мене:

Любий Єжи!

Висилаю тобі окремих накунок перших 10 розділів Вата (тобто ¼ загального обсягу). Звичайно, тут немає моєї передмови, яку я повинен написати. Висилаю частину, бо все було б заважким, до того ж мені ще потрібно поступово перечитати передрукований текст, – але вже передруковано все. Витопити з руди цю стадію [підготовки матеріалу] коштувало мені великих зусиль. Коли читатимеш, то все ж помітиш певні повтори; після роздумів я дійшов висновку, що краще деякі повтори залишити, якщо якась ситуація представлена спочатку для ілюстрації одного твердження, а іншим разом – іншого, в іншому контексті. Та й зрештою, форма цього твору є розмовною, що виправдовує повтори.

Мені дуже цікаво, яким буде твоє перше враження. [...]

На цей лист я дав таку відповідь:

Мій дорогий [Мілоше]!

Я отримав твого листа та першу частину Вата. Одразу все прочитав, тож зрозуміло, що мої зауваження робляться по свіжих слідах. Усе це, без сумніву, вельми цікаво, місцями навіть захоплює, але тут зовсім непомітно редакторської руки. Величезна кількість повторів. Я згоден, що це має певний сенс, але це слід якось режисерувати. Оцінки Броневського, наприклад, повторюються зі значною монотонністю, або думки Ставара про «Чорні крила», чи втечі від цензури до Львова та Познані. Треба все ще раз ретельно перечитати з олівцем у руці й чимало повикреслювати. Деякі абзаци геть незрозумілі. Цього не надто багато, але воно є. Я проти коментарів, на які слабують видавництва у Польщі, але певна кількість винятків здається мені доконечною. Загальна назва здається мені поганою і претензійною: «Політичні рапсодії»??? Є й позначення доволі дивні: що означає «рогоппе»? Зі змісту здогадуюся, що «рогопіопе» (недоношене). Навіщо говорити «путч» замість «травневий замах», як уже прийнято? «Путч» має вельми специфічне звучання. Вже не кажу про неточності по суті: Ват твердить, що Ставар прагнув за будь-яку ціну уникнути «національного поховання» тощо, й лише моя схильність до створення таємниць спричинила те, що поховано його було з урочистостями. Маячня. Ставар знав, що він важко хворий, але не усвідомлював, що йому залишилося дуже мало. Він планував поїхати в Італію після того, як вийде з лікарні. За кілька днів перед смертю він робив записи, читав коректуру, пояснення. Ці роздуми про Віткаци: а чому в лейб-гвардійському полку, а звідки гроші тощо. Він забуває, що це був період війни, і гвардійські полки вже не нагадували «петербурзьких ночей», чи як там називалася до війни

ота кінематографічна халтура. Кумедно, що в певних колах царська Росія вивищилася у формі чтива Брешко-Брешковського. Хоча це не провина редактора. Так чи так, слід зробити щось таке, аби все це загалом не нагадувало «застільних розмов» Гітлера, які тобі відомі.

Ще раз повторюю: це зауваження по свіжих слідах, тому вони, певно, поверхові. Дуже цікаво буде познайомитися з наступними частинами.

Тепер інше питання. Мабуть, ти надсилаєш мені ці тексти не просто так, а передбачаючи публікацію. Тут є два питання: хто має авторські права – Берклі чи Оля; окрім того, є й фінансове питання. У доцільності і потрібності видання мене не треба переконувати. Та як це зробити в моєму становищі? Звичною стала схвальна (що я такий геній, що докладається стільки зусиль) або несхвальна (фінансування ЦРУ) [думка], буцімто видавати книжки – дуже легка для мене річ, обмежена практично лише можливостями друкарні. Наскільки «Культура» сама по собі доволі міцно тримається у сідлі, настільки книжкові видання та «Історичні зошити», що їх я вважаю вельми важливими, – це балансування на лінві. До нормального плану, тобто прийняття зобов'язань щодо бл. 10–11 книжок восени 69-го та протягом 70-го року, додався Гомбрович. Я дуже розраховував – на підставі спонтанних декларацій – на зв'язки Кота, але це, як і слід було припускати, просто балаканина. Він постачає мені добрі поради, щоб розіслати 1000 листів до американських університетів, аби вони стали передплатниками, і важко пояснити йому, що бібліотеки не мають права на передплату і що універ[ситетів], які цікавить славістика, на світі є, може, 60–70. Він запевняє, що передплата серед еміграції буде стихійною, тоді як мені з доволі кривавого досвіду відомо, що коли й буде 200, то це оптимум. Він написав кілька листів: Стоуну, тобі, П'єру Емма-

нуєлю і гадає, що все гаразд. Мало того, йому спало на думку, що тут необхідний редактор і що оскільки Ольга Шерер має проблеми, то я повинен залучити її до роботи. Я добре ставлюся до Ольги Шерер, але редактор може бути потрібний під час підготовки тому з листуванням, мож[ливо], підготовки коментарів до «Щоденників», тобто не раніше, ніж через два роки. Коли я йому все це викладаю, він ображається або шукає в цій позиції «задньої думки», зневаги, тощо. Я понад 20 років витягаю кроликів із циліндра, але й мені, й Зосі дедалі важче це робити. Це не бідкання, а реальність. [...]

Чеслав Мілош відповів мені листом від 6 вересня 1969 року:

Ват. Звісно, що назва **не** «Політичні рапсодії». Це лише у вступному слові Вата, яке можна зберегти або відкинути. Назву цілого ще треба обміркувати. У принципі я погоджуюся з тобою щодо повторів. Я чимало вичистив, але початкова версія була настільки неохайною, і так само, коли йдеться про машинопис Олі, що людина зрештою просто губиться – це джунглі. Також це був наслідок моїх роздумів – бо що вдіяти, якщо та сама деталь повертається в іншому контексті? Щодо незрозумілості, то, можливо, ти перебільшуєш, як і стосовно слів. Прикметник «рогопну» фігурує у словниках і вживається у літературній критиці. Я запитую себе, чи не краще, якби остаточно текст порізав хтось інший, а не я. Може, ти сам. Не виключаю, що я втрачаю дистанцію, занадто добре знаючи текст. Не знаю. [...]

На цьому закінчилося моє листування з Мілошем на цю тему. Отримавши повний текст, я поставився до нього дуже критично, бо мав чимало застережень, особливо до опису життя в Росії, в якому є багато неточностей. Питання про друк цього твору поновилося згодом у розмовах із Олею Ват навесні 1970 року. Її останній лист на цю тему від 4 червня

1970 року містить прохання про надання їй усього машинопису, копії якого в неї немає, що я й зробив. Напевно, під час однієї з наших розмов я пояснив їй, чому вирішив не друкувати цю книжку. Проте два великі фрагменти я надрукував у «Культурі» 1972 року. У кожному разі, моє остаточне рішення письмово не було зафіксовано.

*

Адам Міхнік у своїй рецензії («Gazeta Wyborcza», 13 вересня 1995 р.) поставив мені кілька «фундаментальних запитань». Перш ніж я відповім на них, я хотів би висловити своє ставлення до спостереження, яке зробив не лише він і яке стосується того, що в «Автобіографії» період Другої Республіки представлено набагато детальніше й ретельніше, ніж післявоєнний період.

Це цілком зрозуміло. Я – «політична тварина», а мої можливості політичного впливу на польську реальність у період Другої Республіки були непорівнянно більші, ніж після війни. Адже, хоча панівна атмосфера цьому не сприяла, вдалося домогтися, великою мірою з моєї ініціативи, визнання автономії Східної Малопольщі: якби не почалася війна, це питання було б доведено до кінця. Так само є й певна моя заслуга в досягненні тяглості Польської держави на початку війни, коли я брав у цьому безпосередню участь. Таких можливостей у мене вже ніколи не було. Я був змушений обмежитися висуванням вимог чи пропозицій, до яких рідко дослухалися і які б у якийсь спосіб реалізувалися.

Тепер переходжу до відповідей на його запитання. На перше запитання: «Чи була можливою інша політика Польщі до 1939 року, яка б змінила перебіг подій?» – міг би відповісти лише ворожити. Припускаю, що якби маршалок Пілсудський

залишився живим і здоровим, то він би прагнув відсунути початок війни. Проте це й усе, що можна сказати на цю тему. Зрештою, немає сумніву, що інша політика завжди можлива; жодне політичне рішення не є єдино правильним. Однак хто і на якій підставі може знати, чи інша політика змінила би перебіг подій?

Кардинальною помилкою польської політики було те, що попри укладення пакту Ріббентропа-Молотова, вона не враховувала можливості советської інтервенції. Найкращим доказом цього є те, що до останнього моменту говорили про перекидання зброї до Польщі через Советський Союз. Цілком певно, що Польща не могла завадити порозумінню між гітлерівською Німеччиною та Советським Союзом. Однак вона могла намагатися продовжити боротьбу, протистояти Советському Союзу, концентруючи зусилля в районі польсько-румунського кордону. Проте раптовий удар був настільки несподіваним, що не було ані оголошення війни Советському Союзу, ані наказу битися. А можливості боронитися були. Відомо, хоча б із советсько-німецької війни, що Берестя могло захищатися дуже довго. Із різних повідомлень, наприклад, з того, що пише Свяневич, випливає, що армія була готова діяти. Але не було наказу.

Ще однією вельми серйозною помилкою була надмірна довіра, яку мала Польща до польсько-англійської та польсько-французької угод. Призначена позика не була сплачена. Не було можливості отримати від Франції та Англії військоове спорядження. Щоправда, Франція та Англія вступили у війну, але майже не виявили активності. Над цією перебільшеною довірою до укладених західних союзів варто замислитися у сучасному становищі, коли панує думка, що натівська парасолька забезпечить нас, і ніхто не думає про проведення іншої політики, хоча би про розширення нашої співпраці на всіх ділянках із Україною.

На друге запитання відповідати значно легше. Я вважаю, що саме по собі рішення про угоду із Советським Союзом було правильним. Безумовно, вести перемовини із Советським Союзом було потрібно. Проте я вважаю також, що можна було домогтися набагато вигідніших для Польщі умов, якби на Сікорського не так потужно тиснули англійці, котрих цікавила лише нормалізація польсько-советських відносин незалежно від того, чого це коштуватиме. Це – давня російська політика, а не лише советська, обіймати у кризові моменти надзвичайно тверду позицію. Тоді висувуються максимальні вимоги з метою вибороти, що тільки можна. Тому Майський домігся тоді найвигіднішої для Советського Союзу на той момент угоди з Польщею. Прикладом може бути те, що люди, які народилися на окупованих Советським Союзом територіях, вважалися советськими громадянами, що стало приводом не допускати в армію українців і євреїв. Советський Союз дотримувався позиції, що територія, зайнята Червоною армією після нападу 17 вересня 1939 року, тобто т. зв. Західна Україна та Західна Білорусія, стала його законною частиною внаслідок плебісциту і що це не є предметом перемовин. Сікорський задовільнився загальним формулюванням, яке скасовувало пакт Ріббентропа-Молотова, що не мало жодного значення й було порожньою фразою. І це стало для Сікорського приводом ошукати польське суспільство, бо він твердив, що це скасовує й плебісцит, а це було зовсім не так.

І нарешті, стосовно рішення про Варшавське повстання: я вважаю, що воно було помилковим у всіх аспектах.

Міхніка дивує, що тільки один раз з'являється назва «Солідарність» і жодного – прізвище Леха Валенси. А чому мало бути інакше? Ця книжка є моєю автобіографією, а не історією Польщі. У ній я пишу про людей і справи, з якими я стикався безпосередньо і які були важливими для мене.

Із Лехом Валенсою я познайомився пізно, і зустріч із ним справила на мене радше негативне враження. Однак якщо вже про це зайшла мова, то додаю, що у 1980–1981 рр. і в період воєнного стану «Культура» організувала – й у широкому масштабі – допомогу «Солідарності», а коли Валенса уособлював собою цей суспільний рух, була, мабуть, першою організацією, що здійснила кроки задля присудження йому Нобелівської премії. І з успіхом. Не було причини згадувати про це, оскільки тоді це було нашим елементарним обов'язком. Проте пізніше перетворення Валенси, коли він, одурманений лестощами, повірив, що він одноосібно повалив комунізм, спричинили те, що ми почали роздумувати, чи, домагаючись цієї премії, ми зрештою не завдали більше шкоди, ніж користі.

ПОКАЖЧИК ПРІЗВИЩ¹

- Абелліо Реймон (Abellio Raymond, 1907–1986) – французький письменник – 18, 216
- Абрамов-Неверлі Ярослав (Abramow-Newerly Jarosław, 1933) – польський письменник – 200
- Абрамовський Едвард (Abramowski Edward, 1868–1918) – польський філософ, соціолог, громадський діяч – 19
- Александрович Єжи (Aleksandrowicz Jerzy, 1886–1970) – польський лікар, науковець; у 1928–1939 рр. викладач і ректор Академії ветеринарної медицини у Львові; у 1939 р. заступник міністра релігійних конфесій та освіти – 104
- Алілуєва Светлана (1926–2011) – дочка Іосифа Сталіна – 235
- Андерс Владислав (Anders Władysław, 1892–1970) – польський генерал; у 1927 р. командир ескадрону в Першому уланському полку; у 1926–1937 рр. очолював Другу окрему кавалерійську бригаду; у вересні 1939 р. очолював Новогрудську кавалерійську бригаду; у 1939–1941 рр. у советській неволі; у 1941–1942 рр. організатор Польської армії в ССРСР, у 1943 р. очолював Польську армію на Сході; у 1943–1945 рр. очолював Другий корпус; у 1945 р. в.о. Головнокомандувача; у 1946–1954 рр. Головнокомандувач і генеральний інспектор збройних сил; у травні 1954 р. призначений генералом броні; у 1954–1970 рр. член Ради трьох – 71, 75, 93, 97, 103–108, 111, 112, 114–124, 126, 137, 149, 152, 153, 156, 158, 216, 229, 237, 334, 335

¹ Список не охоплює частини «Документи». Курсивом зазначено номер сторінки в «Додатках».

Анджеєвський Єжи (Andrzejewski Jerzy, 1909–1983) – польський письменник – 62, 172, 173, 208

Андреев Леонід (1871–1919) – російський письменник – 13

Ар'є Філіп (Ariès Philippe, 1914–1984) – французький історик – 191

Арон Реймон (Aron Raymond, 1905–1983) – французький філософ, соціолог і політолог – 187, 191, 219

Арцибашев Михайл (1878–1927) – російський письменник; від 1923 р. перебував у Польщі, працівник журналу «За свободою» – 13

Арцішевський Мірослав (Arciszewski Mirosław, 1892–1963) – польський дипломат, у 1932–1938 рр. посол у Бухаресті – 84

Арцішевський Томаш (Arciszewski Tomasz, 1877–1955) – діяч польського соціалістичного руху; в 1944–1947 рр. прем'єр-міністр еміграційного польського уряду – 88, 123, 152

Бабель Ісаак (1894–1941) – російський письменник – 13, 193

Баб'янська (Babiańska) – студентка Варшавського університету – 11

Байковський Ян (Bajkowski Jan, 1905–1943) – польський письменник, публіцист – 41, 59

Балтрушайтіс Юргіс молодший (Baltrušaitis Jurgis jr., 1903–1988) – литовський історик мистецтва, син литовсько-російського поета Юргіса Балтрушайтіса (старшого) – 223

Бандурський Владислав (Bandurski Władysław, 1865–1932) – римокатолицький єпископ; проповідник, почесний капелан Першої бригади легіонів – 29, 30

Баранов – секретар редакції советського журналу «Новый мир» – 193

Баранський Леон (Barański Leon, 1895–1982) – у 1935–1939 рр. генеральний директор Польського банку – 80

Бартель Казімеж (Bartel Kazimierz, 1882–1941) – польський математик, професор Львівського політехнічного інституту; у 1926, 1928–1929, 1929–1930 рр. прем'єр-міністр – 26–28, 133, 225

Бау Здзіслав (Bau Zdzisław, 1912–1991) – польський журналіст і публіцист; у 1941–1947 рр. редактор газети «Orzeł Biały» – 118

- Бауман Зигмунт (Bauman Zygmunt, 1925) – британський соціолог, політичний емігрант із комуністичної Польщі – 234
- Бегін Менахем (Begin Menahem, 1913–1992) – єврейський діяч, що боровся за незалежність Ізраїлю, у 1977–1983 рр. прем'єр-міністр Ізраїлю – 118
- Бейлін Павел (Beylin Paweł, 1926–1971) – польський соціолог, музикознавець, публіцист – 200
- Бек-Бургардт Йоанна (Beck-Burhardt Joanna) – дочка Ядвіги Бек – 99
- Бек Юзеф (Beck Józef, 1894–1944) – у 1931–1939 рр. міністр закордонних справ Польщі; інтернований, помер у Румунії – 11, 32, 37, 38, 41, 52, 71, 84, 85, 90, 107, 137, 190, 235
- Бек Ядвіга (Beck Jadwiga, 1896–1974), у першому шлюбі – Бургардт-Букацька – дружина Юзефа Бека – 99, 137
- Бен Філіп – *див.* Нісвіцький Норберт
- Беньковський Владислав (Bieńkowski Władysław, 1906–1991) – публіцист, політичний діяч; організатор Польської робітничої партії (PPR) і Крайової національної ради (KRN); у 1948–1956 рр. директор Національної бібліотеки; у 1956–1959 рр. міністр освіти – 206
- Бердяев Ніколай (1874–1945) – російський філософ і публіцист – 215
- Беренбау Едвард (Berenbau Edward) – польський промисловець; до війни – у Більську, після війни – в Уругваї – 144, 147
- Берент Вацлав (Berent Waclaw, 1873–1940) – польський письменник – 176, 182
- Берія Лаврентій (1899–1953) – у 1938–1946 рр. очолював советську політичну поліцію (НКВД); у 1953 р. міністр внутрішніх справ СССР – 169, 196
- Бернем Джеймс (Burnham James, 1905–1987) – американський соціолог і політолог, у 1955–1957 рр. засновник і редактор журналу «National Review» – 78, 132, 167, 183–185
- Бернем Марсія (Burnham Marcia) – дружина Джеймса Бернема – 184
- Белецький Чеслав (Bieliński Czesław, псевдонім – Мацей Полеський, 1948) – польський архітектор, політичний публіцист; від 1974 р. співробітник журналу «Kultura» – 237

- Белятович Ян (Bielatowicz Jan, 1913–1965) – польський публіцист, критик; у 1940–1944 рр. солдат Карпатської бригади; у 1944–1946 рр. редактор Бібліотеки газети «Orzeł Biały»; у 1949–1951 рр. редактор лондонського видання «Gazeta Niedzielną»; у 1951–1955 рр. редактор журналу «Życie» – 110, 132
- Бжезінський Збігнев (Brzeziński Zbigniew, 1928) – американський політолог і політик – 169, 170
- Бжеський Анджей (Brzeski Andrzej, 1925) – польський економіст – 200
- Бжозовський Станіслав (Brzozowski Stanisław, 1878–1911) – польський письменник, критик, філософ – 16, 35, 182, 222
- Блок Александр (1880–1921) – російський поет – 182
- Блох Ернст (Bloch Ernst, 1885–1977) – німецький філософ; професор Ляйпцизького університету, від 1961 р. – в Тюбінгені – 37, 202
- Блюменфельд Изидор (Blumenfeld Izydor) – польський математик, львівський підприємець – 37
- Блюменфельд Станіслава (Blumenfeld Stanisława) – дружина Изидора; співробітниця львівських часописів «Sygnały» і «Lwów Literacki», яка підтримувала їх коштами – 37
- Бобжинський Міхал (Bobrzyński Michał, 1849–1935) – польський історик, консервативний галицький політик – 63
- Бобжинський Ян (Bobrzyński Jan, 1882–1951) – польський діяч консервативного спрямування, публіцист – 63
- Бобінський Владислав (Bobiński Władysław, 1901–1975) – польський полковник, у 1940–1943 рр. командир полку Карпатських уланів – 94
- Бобковська Гелена з Мосціцьких (Bobkowska Helena z Mościckich, 1897–1962) – дружина Александра – 138
- Бобковський Александер (Bobkowski Aleksander, 1885–1966) – дядько Анджея; у 1935–1939 рр. заступник міністра зв'язку Польщі – 138
- Бобковський Анджей (Bobkowski Andrzej, 1913–1961) – польський письменник; під час війни перебував у Франції, від 1948 р. у Гватемалі – 135, 138, 139, 150, 151, 159, 223

- Бобровський Чеслав (Bobrowski Czesław, 1904–1996) – у 1939 рр. редактор видання «Gospodarka Narodowa» – 32, 161
- Болеслав I Хоробрий (Bolesław Chrobry I, ?967–1025) – польський король – 241
- Бонді Франсуа (Bondy François, 1915–2003) – французький письменник, видавець, перекладач; у 1951–1969 рр. редактор журналу «Preuves» – 187, 191
- Бонкевич Вінцентій (Bąkiewicz Wincenty, 1897–1974) – польський полковник; у 1941–1945 рр. очолював Другий відділ Генерального штабу Польської армії в ССРСР, на Близькому Сході та в Італії – 112, 113, 119, 132
- Боннер Єлена (1923–2011) – російська правозахисниця, дружина Андрія Сахарова – 194
- Бончковський Владзімеж (Bączkowski Włodzimierz, 1905–2000) – польський публіцист, у 1930–1939 рр. редактор щоквартальника «Wschód»; у 1932–1938 рр. редактор видання «Biuletyn Polsko-Ukraiński» – 46, 114
- Борвич Міхал (Borwicz Michał, 1911–1987) – польський публіцист лівого спрямування, французький історик – 209
- Борейша Єжи (Borejsza Jerzy, 1905–1952) – польський комуністичний діяч, публіцист; засновник і голова видавничого кооперативу «Czytelnik» – 159
- Борковський-Дунін Генрик (Borkowski-Dunin Henryk, 1907–1943) – у 1936–1939 рр. директор департаменту в Міністерстві релігійних конфесій та освіти Польщі – 30, 42
- Борковський-Дунін Пьотр (Borkowski-Dunin Piotr, 1890–1949) – польський діяч консервативного спрямування; у 1927–1928 рр. львівський воевода, у 1928–1929 рр. познанський воевода; після війни консул ПНР у Римі – 31, 33, 47, 49, 50, 67, 69, 74, 75, 133
- Борнгольц Тадеуш (Bornholc Tadeusz) – польський педагог, капітан – 143
- Борута-Спехович Мечислав (Boruta-Spiechowicz Mieczysław, 1894–1985) – польський генерал, у 1941–1945 рр. у Польських збройних силах, у 1945–1946 рр. у Польському народному війську – 203

- Борухович Лео (Boruchowicz Leo) – американський профспілковий діяч – 185
- Бохенська Марія Малгожата з Борковських (Bocheńska Maria Małgorzata z Borzkowskich, 1882–1931) – мати Юзефа, Александра та Адольфа – 74
- Бохенський Адольф (Bocheński Adolf, Адзьо, 1909–1944) – публіцист журналів «Bunt Młodych» і «Polityka»; у 1940 р. солдат Підгалянської бригади, у 1940–1944 рр. солдат Карпатської бригади – 60, 61, 63–65, 68–74, 76, 85, 93, 101, 102, 104, 105, 154, 327, 328
- Бохенський Александер (Bocheński Aleksander, Ольо; 1904–2001) – польський публіцист, політичний діяч; співробітник журналів «Bunt Młodych» і «Polityka»; у 1947–1952 рр. депутат Сейму ПНР – 34, 64, 65, 68, 73, 74, 87, 327
- Бохенський Юзеф Марія (Ю.М.) (Bocheński Józef Maria, 1902–1995) – домініканець; історик логіки та філософії; у 1948–1972 рр. професор університету у Фрайбурзі – 37, 72, 140, 141, 327
- Боцянський Людвік (Bociański Ludwik, 1892–1970) – польський полковник, віленський воєвода – 42, 48
- Брандис Казімеж (Brandys Kazimierz, 1916–2000) – польський письменник – 221
- Брандт Віллі (Brandt Willy, 1913–1992) – у 1969–1974 рр. канцлер ФРН – 233
- Браун Ірвінг (Brown Irving, 1911–1989) – американський профспілковий діяч – 185
- Брешко-Брешковський Ніколай (1874–1943) – російський письменник – 337
- Бристигєр Юлія (Brystygier Julia, 1902–1975) – діячка комуністичного руху в Польщі, директор п'ятого (відповідального за культуру та релігійні організації) департаменту Міністерства громадської безпеки (МГБ) ПНР у часи сталінізму – 159
- Бронєвська Ванда (Broniewska Wanda, 1901–1991) – дружина Владислава – 175
- Бронєвський Владислав (Broniewski Władysław, 1897–1962) – польський поет – 109, 110, 115, 175, 336

- Бронцель Здзіслав (Bronceł Zdzisław, 1909–1998) – польський публіцист, критик, поет – 219
- Буаслейн Жиль де (Boisgelin Gilles de, 1919–1990) – французький аристократ, друг Юзефа Чапського – 147
- Бялас Францішек (Białas Franciszek, 1900–1970) – діяч Польської соціалістичної партії, під час окупації Польщі в керівництві організації «Свобода–Рівність–Незалежність», від 1946 р. – в Лондоні – 166
- Важик Адам (Wazyk Adam, 1905–1982) – польський письменник – 197
- Вайгель Міхал (Weigel Michał) – учитель латини в гімназії ім. Замоїського – 16, 17
- Вайль Сімона (Weil Simone, 1909–1943) – французька письменниця та філософ – 173, 187
- Вайсберг-Цибульський Александер (Weissberg-Cybulski Aleksander, 1901–1964) – народжений у Кракові австрійський фізик; у 1937–1940 рр. ув'язнений у ССРСР; під час війни – у Польщі – 140, 147
- Валенса Лех (Wałęsa Lech, 1943) – польський профспілковий і політичний діяч, у 1990–1995 рр. президент Республіки Польща – 341, 342
- Валішевський Зигмунт (Waliszewski Zygmunt, 1897–1936) – польський художник – 216
- Ванькович Йоланта (Wańkowicz Jolanta, 1923–1964) – дочка Вітольда, торговельного радника посольства Польської Республіки у Вашингтоні – 147
- Ванькович Мельхіор (Wańkowicz Melchior, 1892–1974) – польський письменник; у 1927–1939 рр. власник видавництва «Rój», репортер; у 1943–1945 рр. воєнний кореспондент – 111, 152–154, 244
- Васютинський Войцех (Wasiutyński Wojciech, 1910–1994) – діяч вищої освіти в Польщі, в 1933–1934 рр. публіцист часопису «ABC»; у 1935–1937 рр. секретар редакції часопису «Prosto z mostu» – 41, 52, 150

- Ват Александер (Wat Aleksander, псевдонім – Стефан Бергольц, 1900–1967) – польський письменник – 177, 197, 208, 209, 334–336, 338
- Ват Анджей (Wat Andzej, 1931) – польський історик мистецтва, син Александера і Пауліни – 209, 334, 335
- Ват Пауліна (Wat Paulina, Оля, 1903–1991) – дружина Александера, перекладачка – 209, 338
- Венда Владислава (Wenda Władysława, Слава, 1907–1975) – дружина Зигмунта – 87
- Венда Зигмунт (Wenda Zygmunt, 1896–1941) – службовець польських легіонів; у 1926–1927 рр. ад'ютант маршала Пілсудського, очільник штабу ТНЄ, у 1938 р. депутат, у 1938–1940 рр. порученець маршала Ридза-Сміглого – 28, 50, 59, 83, 86, 87
- Вер Вітольд (Wehr Witold, прізвисько – Віцьовер) – працівник дипломатичного протоколу МЗС – 29
- Вертинський Александр (1889–1957) – російський поет і композитор – 14
- Вежб'янський Болеслав (Wierzbiański Bolesław, 1913–2003) – польський журналіст і редактор нью-йоркського часопису «Nowy Dziennik» – 237
- Вежинська Галіна (Wierzyńska Halina, 1903–1980) – дружина Казімежа – 175, 219
- Вежинський Казімеж (Wierzyński Kazimierz, 1894–1969) – польський поет і прозаїк – 175, 210, 218, 219, 331
- Вельовеїський Юзеф (Wielowiejski Józef, 1879–1951) – польський дипломат і політик – 26, 63
- Вжос Конрад (Wrzos Konrad, 1905–1974) – польський журналіст; у 1929–1939 рр. політичний оглядач щоденної газети «ІКС» – 28
- Вислоух Северин (Wysłouch Seweryn, 1900–1968) – польський соціолог та історик права; у 1935–1939 рр. доцент університету ім. Стефана Баторія у Вільні – 48, 64
- Виспянський Станіслав (Wyspiański Stanisław, 1869–1907) – польський маляр і драматург – 19, 20, 181
- Вишинський Стефан (Wyszyński Stefan, 1901–1981) – кардинал, у 1948–1981 рр. примас Польщі – 199, 200, 205, 215, 239, 241

- Вишомірський Єжи (Wyszomirski Jerzy, 1900–1955) – польський публіцист, у 1923–1939 рр. співробітник віденського часопису «Słowo» – 68
- Віневич Магда (Winiewicz Magda) – дочка Юзефа – 77
- Віневич Марія (Winiewicz Maria) – дружина Юзефа – 77
- Віневич Юзеф (Winiewicz Józef, 1905–1984) – польський журналіст, публіцист, дипломат, у 1947–1955 рр. посол у Вашингтоні; у 1956–1972 рр. заступник міністра закордонних справ ПНР – 64, 77, 78, 89
- Вінценз Анджей (Vincenz Andrzej, 1922–2014) – син Станіслава, вояк танкової дивізії генерала Мачека; професор славістики в німецьких університетах – 138
- Вінценз Станіслав (Vincenz Stanisław, 1888–1971) – польський підприємець, публіцист, у 1926–1929 рр. редактор видання «Droga»; дослідник і знавець гуцульської культури, письменник – 36, 37, 44, 45, 138, 188, 326
- Вісньовський Казімеж (Wiśniowski Kazimierz, 1886–1964) – польський генерал – 110, 127
- Вітек Ігнацій (Witek Ignacy) – польський військовий, полковник, інтендант – 128
- Віткевич Станіслав Ігнацій (Witkewicz Stanisław Ignacy, псевдонім – Віткаци, 1885–1959) – польський письменник; художник, теоретик мистецтва; філософ – 72, 177, 336
- Вітос Вінцентій (Witos Wincenty, 1874–1945) – польський діяч селянського руху; в 1923, 1926 рр. прем'єр-міністр – 43, 55
- Вітлін Юзеф (Wittlin Józef, 1896–1976) – польський письменник – 331
- Возняк Ян (Woźniak Jan, ?–1991) – польський військовий, майор, очолював транспортну компанію у Карпатській бригаді – 103
- Войцеховський Станіслав (Wojciechowski Stanisław, 1896–1953) – у 1922–1926 рр. президент Республіки Польща – 116
- Воліцький Кшиштоф (Wołicki Krzysztof, 1925–2001) – польський журналіст, публіцист, театральний критик; співробітник журналу «Kultura» – 240

- Вольський Владислав (Wolski Władysław, 1904–1977) – службовець польського МЗС, журналіст і публіцист – 22, 87, 88, 98–100, 137, 204
- Вольський Ян (Wolski Jan, 1888–1975) – польський економіст, ініціатор коопераційної праці; у 1956–1962 рр. член «Клубу Кривого Кола» – 208
- Вонсік Віктор (Wąsik Wiktor) – учитель латини в гімназії ім. Замайського – 17
- Вонхала Владислав (Wąchała Władysław) – польський військовий, поручник, працівник Літературного інституту в Римі – 128–130, 135
- Врангель Пьотр (1878–1929) – російський генерал; від 1920 р. в еміграції – 24
- Вятр Єжи (Wiatr Jerzy, 1931) – польський марксистський соціолог і політолог – 200
- Вятр Юзеф (Wiatr Józef, 1889–1977) – польський генерал – 107
- Галеві Даниель (Halévy Daniel, 1872–1962) – французький історик та есеїст – 191
- Галлер Юзеф (Haller Józef, 1873–1960) – польський генерал; політик – 20
- Галлс Леслі (Hulls Lesly) – у 1941–1944 рр. британський зв'язковий офіцер при Польській армії на Сході – 106
- Гамсун Кнут (Hamsun Knut, 1859–1952) – норвезький письменник – 14
- Ганкі Роберт (Hankey Robert, 1905–1996) – британський дипломат; у 1936–1939 рр. консул у Варшаві; у 1939–1940 рр. консул у Бухаресті – 99
- Ґейденкорн Бенедикт (Heydenkorn Benedykt, 1905–1999) – польський соціолог; журналіст і публіцист – 237
- Ґеллер Євгенія (Женя, 1922–1986) – дружина Міхала – 235
- Ґеллер Міхал (Heller Michał, псевдонім – Адам Кручек; 1922–1997) – російський публіцист та історик; від 1957 р. – в Польщі, від 1969 р. – в Парижі; постійний співробітник часопису «Kultura» – 208, 235

- Генріх III Валуа (Henri III de Valois, 1551–1589) – у 1573–1574 рр. король Польщі – 8
- Герберт Збігнев (Herbert Zbigniew, 1924–1998) – польський поет та есеїст – 173, 174, 208, 333
- Герберт Оберон (Herbert Auberon, 1922–1974) – англійський аристократ; солдат Першої танкової дивізії генерала Мачека; приятель часопису «Kultura» – 217
- Герлінг-Грудзінський Густав (Herling-Grudziński Gustaw, 1919–2000) – польський письменник, перекладач; співробітник часописів «Orka» та «Orka na Ugorze»; у 1940–1942 рр. – у советській неволі; солдат Польської армії на Сході та Другого корпусу; у 1945–1947 рр. співробітник газети «Orzeł Biały»; у 1947–1952 рр. у Лондоні співробітник часопису «Wiadomości»; у 1952–1955 рр. працівник радіостанції «Вільна Європа» у Мюнхені; італійський кореспондент журналу «Kultura» – 110, 128–130, 133, 135, 136, 172, 175, 178, 188, 193, 194, 210, 221–223, 227, 229, 234, 236
- Герц Александер (Hertz Aleksander, 1895–1983) – польський соціолог і публіцист – 156
- Герц Зигмунт (Hertz Zygmunt, 1908–1979) – співробітник фірми «Сольвей»; у 1940–1941 рр. інтернований у Советському Союзі; солдат Польської армії на Сході та Другого корпусу; співзасновник Літературного інституту – 127–129, 135, 139, 140, 170, 171, 211–213, 225, 229, 230, 235, 237, 241, 335
- Герц Зофія (Hertz Zofia, Зося, 1910–2003) – референт у нотаріальній конторі; у 1940–1941 рр. інтернована в Советському Союзі; працівниця Відділу пропаганди та інформації Польської армії на Сході та Другого корпусу; від 1943 р. – співробітниця Єжи Гедройця; співзасновниця Літературного інституту, у 2000–2003 рр. директорка Літературного інституту – 59, 109, 110, 127–131, 135, 139, 146, 149, 171, 188, 192, 212–214, 218, 229, 230, 235, 240, 241, 247, 338
- Герц Мечислав (Hertz Mieczysław, 1870–1943) – батько Зигмунта Герца – 230

- Герш Жанна (Hersch Jeanne, 1910–2000) – швейцарський філософ, учениця К. Ясперса; професорка Женевського університету – 186, 188, 215
- Гіршович Марія (Hirszowicz Maria, 1925–2007) – польський соціолог
- Гітлер Адольф (Hitler Adolf, 1889–1945) – у 1933–1945 рр. канцлер Третього райху – 54, 184, 205, 337
- Гладкий Зигмунт (Hładki Zygmunt, 1896–?) – польський дипломат – 28
- Гласко Марек (Hłasko Marek, 1934–1969) – польський письменник – 207, 210, 214
- Гльонд Август (Hlond August, 1881–1948) – примас Польщі – 30, 140, 141
- Гожица Вілям (Horzyca Wilam, 1889–1959) – польський театральний режисер; публіцист; у 1928–1937 рр. редактор журналу «Droga»; у 1937–1939 рр. співробітник журналу «Pion» – 35
- Голланд Агнешка (Holland Agnieszka, 1948) – польська кінорежисерка – 233
- Голлендер Тадеуш (Hollender Tadeusz, 1910–1943) – польський поет, перекладач; у 1933 р. співзасновник львівського журналу «Sygnały» – 37
- Гоппе Ян (Hopper Jan, 1902–1969) – польський публіцист, політичний діяч; у 1930 р. засновник видання «Jutro Pracy»; у 1935–1938 рр. секретар президії Сейму – 59, 87
- Городицький Домінік (Horodyński Dominik, 1919–2008) – польський журналіст і публіцист – 159
- Гавліна Юзеф (Gawlina Józef, 1892–1964) – від 1933 р. польовий єпископ Польської армії – 118, 140
- Галчинська Наталія (Gałczyńska Natalia, 1908–1976) – дружина Константи, перекладачка – 174
- Галчинський Константи Ільдефонс (Gałczyński Konstanty Ildefons, 1905–1953) – польський поет – 174
- Ганді Мохандас (Gandhi Mohandas, Махатма, 1869–1948) – індійський політик і моральний авторитет – 77

- Гафенку Грігоре (Gafencu Grigore, 1892–1957) – у 1938–1940 рр. румунський міністр закордонних справ; після війни – в Парижі – 191
- Гедройць Броніслав (Giedroyc Bronisław) – дід Єжи – 7
- Гедройць Віктор (Giedroyc Wiktor) – дядько Єжи – 8
- Гедройць Генрик (Giedroyc Henryk, 1922–2010) – брат Єжи; від 1952 р. працівник Літературного інституту; від 2003 р. директор Інституту – 10, 11, 52, 240, 241, 247
- Гедройць Зигмунт (Giedroyc Zygmunt, 1909–1973) – брат Єжи – 10
- Гедройць Ігнацій (Giedroyc Ignacy, ?–1944) – батько Єжи, Зигмунта та Генрика Гедройців – 7, 9, 10
- Гедройць Люціян (Giedroyc Lucjan) – прадід Єжи – 7
- Гедройць Францішка зі Стажицьких (Giedroyc Franciszka z Starzyckich, ?–1944) – мати Єжи, Зигмунта та Генрика Гедройців – 9, 10
- Гедройць-Швецова Тат'яна (Giedroyc-Szwecowa Tatiana, 1911–2003) – дружина Єжи – 11, 12
- Герат Станіслав (Gierat Stanisław, 1903–1977) – діяч молодіжного руху; у 1926–1939 рр. засновник Спілки молодого села «Засів» – 35, 54, 126–128
- Герек Едвард (Gierek Edward, 1913–2001) – у 1970–1980 рр. перший секретар ЦК ПОРП – 234
- Гжегорчик Мар'ян (Grzegorzczuk Marian, 1887–1945) – польський журналіст – 24
- Гжендзінський Януарій (Grzędziński January, 1892–1975) – полковник, польський письменник і публіцист – 198
- Гжибовський Вацлав (Grzybowski Wacław, 1887–1959) – у 1926 р. очолював кабінет прем'єра Бартеля; у 1927–1935 рр. посол у Празі; у 1936–1939 рр. посол у Москві – 27
- Гідинський Юзеф (Gidyński Józef, 1902–1977) – польський адвокат – 168
- Голль Шарль де (Gaulle Charles de, 1890–1970) – французький політик, генерал; у 1940–1945 рр. очолював лондонський Комітет вільної Франції й Тимчасовий уряд; у 1945–1946 і 1958 рр. прем'єр-міністр; у 1959–1969 рр. президент Франції – 71, 123, 189

- Гольдберг Куба (Goldberg Kuba) – польський кінематографіст – 207
- Гомбрович Вітольд (Gombrowicz Witold, 1904–1969) – польський письменник – 44, 173, 179–181, 187, 210, 222, 331, 337
- Гомбрович Рита (Gombrowicz Rita) – дружина Вітольда – 332
- Гомулка Владислав (Gomułka Władysław, 1905–1982) – у 1956–1970 рр. перший секретар ЦК ПОРП – 166, 189, 199, 201, 202, 205, 231, 233, 331
- Горбанєвська Наталія (1936–2013) – російська поетка та перекладачка; від 1975 р. – в Парижі – 193
- Готтесман Густав (Gottesman Gustaw, 1919–1998) – польський публіцист, перекладач; у 1954–1963 рр. редактор часопису «Przegląd Kulturalny» – 202
- Грбовська Валерія (Grabowska Waleria, 1892–1964) – редакторка польської редакції радіостанції «Голос Америки» в Мюнхені – 80
- Грбовський Вітольд (Grabowski Witold, 1898–1966) – прокурор; у 1935–1939 рр. міністр юстиції Польщі – 39, 43
- Грabsкий Станіслав (Grabski Stanisław, 1871–1949) – польський політик і економіст – 24, 59
- Гридзевський Мечислав (Grydzewski Mieczysław, 1894–1970) – у 1924–1939 рр. видавець і редактор тижневика «Wiadomości Literackie», в 1946–1966 рр. лондонського видання «Wiadomości» – 177, 225
- Гросс Фелікс (Gross Feliks, 1906–2006) – польський соціолог, історик, професор Нью-Йоркського університету – 204
- Гросфельд Людвік (Grosfeld Ludwik, 1885–1955) – діяч соціалістичного спрямування; у 1940–1943 рр. міністр праці та соціального забезпечення в еміграційному уряді – 88
- Грохольський Ремігіуш (Grocholski Remigiusz, 1888–1965) – польський військовий; у 1942–1943 рр. командував диверсійного підрозділу «Віяло», що діяв на території окупованої нацистами Польщі – 26
- Грудзінська-Стояновська Кристина (Grudzińska-Stojanowska Kristina, 1915–1952) – польська художниця; дружина Густава Герлінга-Грудзінського – 136

- Грудзінський Густав – *див.* Герлінг-Грудзінський Густав
Гризевич Станіслав (Gryziewicz Stanisław, 1904–1965) – польський економіст – 157
- Гузій Пьотр (Guzy Piotr, 1922) – польський письменник і публіцист – 210, 331
- Гуль Роман (1896–1986) – російський письменник і публіцист; у 1966–1986 рр. редактор емігрантського щоквартальника «Новый журнал» – 192
- Гурницький Веслав (Górnicki Wiesław, 1931–1996) – польський журналіст і публіцист – 200
- Даніель Юлії (псевдонім – Николай Аржак, 1925–1988) – російський письменник – 187, 193, 209
- Данілевич-Зелінська Марія (Danilewicz-Zielinska Maria, 1907–2003) – польська письменниця, бібліограф і бібліотекарка – 326
- Данте Аліґ'єрі (Dante Alighieri, 1265–1321) – італійський поет – 326
- Дембінський Генрик (Demiński Henryk, 1908–1941) – у 1928–1932 рр. діяч організації «Odrodzenie»; у 1935–1936 рр. засновник і редактор віленського журналу «Po prostu» – 36, 37
- Джексон Чарльз Д. (Jackson Charles D., 1902–1964) – у 1951–1952 рр. американський співголова Комітету «Вільної Європи» – 160, 168
- Джилас Мілован (Ѓилас Милован / Pilas Milovan, 1911–1995) – югославський політичний діяч, був ув'язнений за публікацію книжок: у 1956–1961 рр. – за «Новий клас» і в 1962–1966 рр. – за «Розмови зі Сталіним» – 163
- Дзендзель Генрик (Dzendzel Henryk, 1895–1973) – діяч селянської партії, у 1923 р. секретар Вінценти Вітоса – 55
- Дзядульська Аделя М. – *див.* Желенська Аделя
- Дікенс Чарлз (Dickens Charles, 1812–1870) – англійський письменник – 15
- Длугошовський-Венява Болеслав (Długoszowski-Wieniawa Bolesław, 1881–1942) – польський генерал; ветеран легіонів і член Польської військової організації; у 1928–1930 рр. комендант столичного міста Варшави; у 1938–1940 рр. посол в Італії – 37, 38, 90, 91, 258, 263

- Дмовський Роман (Dmowski Roman, 1864–1939) – творець і лідер націоналістичного руху в Польщі – 91
- Добошинський Адам (Doboszyński Adam, 1904–1949) – польський інженер; діяч Національної партії й Табору Великої Польщі – 69
- Добрачинський Ян (Dobraczyński Jan, 1910–1994) – польський письменник і публіцист; у 1946–1947 рр. редактор часопису «Dziś i jutro»; у 1953–1956 рр. голова редакційного комітету видання тижневика «Tygodnik Powszechny» – 134, 158, 197
- Довбур-Мусніцький Юзеф (Dowbor-Muśnicki Józef, 1867–1937) – генерал; у 1917–1918 рр. командир Першого польського корпусу в Росії – 8, 9
- Домб-Бернацький Стефан (Dąb-Biernacki Stefan, 1890–1959) – службовець польських легіонів, генерал Польської армії; у 1940 р. в покарання за приналежність до правлячої еліти санаційного табору був інтернований польським еміграційним урядом на острові Б'ют, який називали Островом Змій – 114
- Домбровська Марія (Dąbrowska Maria, 1889–1965) – польська письменниця – 13, 14, 98, 177–179
- Домбровський Еугеніуш (Dąbrowski Eugeniusz, 1901–1970) – римокатолицький священник, біблієїст – 158
- Донцов Дмитро (1883–1973) – український журналіст і політичний публіцист – 46, 74
- Дорен (Doran) – британський консул у Бухаресті – 99
- Достоевський Фьодор (1821–1881) – російський письменник – 13, 21, 154, 215
- Дриммер Віктор Томір (Drymmer Wiktor Tomir, 1896–1975) – у 1931–1939 рр. – директор кадрового бюро МЗС Польщі; у 1933–1939 рр. очолював Консульський департамент – 27, 41, 47, 80
- Ейле Мар'ян (Eile Marian, 1910–1984) – у 1945–1969 рр. редактор тижневика «Przekrój» – 231
- Еммануель П'єр (Emmanuel Pierre, 1916–1986) – французький письменник – 337

- Ердман Марта (Erdman Marta, 1923–1986) – дочка Мельхіора Ваньковича, дружина Яна – 153
- Ердман Ян (Erdman Jan, 1906–1986) – польський репортер і журналіст; у 1962–1972 рр. редактор польського видання журналу «Америка» – 102, 153
- Еренбург Ілья (1891–1967) – советський письменник – 13
- Єдлицький Вітольд (Jedlicki Witold, 1929–1995) – польський соціолог, член «Клубу Кривого Кола» – 201, 232
- Єленський Константи Александер (Jeleński Konstanty Aleksander, прізвисько Кот, 1922–1987) – публіцист, критик, перекладач; солдат Першої танкової дивізії генерала Мачека; співробітник газети «Dziennik żołnierza I Dywizji» та журналу «Salamandra»; у 1952–1968 рр. співробітник журналів «Preuves» і «Kultura» – 125, 137, 138, 149, 170, 183, 186, 187, 191, 215–217, 220, 223, 224, 244
- Єнджеєвич Вацлав (Jędrzejewicz Waśław, 1893–1993) – політик; у 1933–1934 рр. заступник міністра в Міністерстві фінансів; у 1934–1935 рр. міністр релігійних конфесій та освіти – 83
- Єндріховський Стефан (Jędrzychowski Stefan, 1910–1996) – співробітник віленської групи «Po prostu»; у 1956–1968 рр. голова Комісії планування при Раді міністрів (емігрантський уряд) – 37, 191
- Жаба Норберт (Żaba Norbert, 1907–1994) – польський дипломат – 100
- Жаботинський Володимир/Зеев (קבוצת ז'בוטינסקי, 1880–1940) – діяч сіоністського руху – 47, 66
- Жакоб Макс (Jacob Max, 1876–1944) – французький письменник – 215
- Жевуський Тадеуш (Rzewuski Tadeusz, 1893–1971) – греко-католицький священник – 21
- Жеймо-Жейміс Станіслав (Żejmo-Żejmis Stanisław, 1903–1942) – польський антрополог, викладач Варшавського університету – 61

- Желенська Аделя М. (Żeleńska Adela M., Дзядульська; 1897–1997) – дружина Владислава, перекладачка – 139, 329, 330
- Желенська Зофія (Żeleńska Zofia, 1886–1956) – дружина Тадеуша – 177
- Желенський Владислав (Żeleński Władysław, 1903–2006) – польський прокурор – 85, 139, 330
- Желенський Станіслав (Żeleński Stanisław, 1905–1981) – син Тадеуша; актор – 11, 19, 20
- Желенський Тадеуш (Żeleński Tadeusz, псевдонім – Бой; 1874–1941) – літературний і театральний критик; публіцист і письменник, перекладач – 19, 20, 177
- Женчиковський Тадеуш (Żencykowski Tadeusz, 1907–1997) – польський політичний діяч; публіцист – 164
- Жеромський Стефан (Żeromski Stefan, 1864–1925) – польський письменник – 16, 35, 176, 182
- Жимовський Вінценти (Rzymowski Wincenty, 1883–1950) – польський літератор і публіцист, у 1933–1937 рр. член Польської Академії Літератури – 227
- Жихлінський Юзеф (Żychliński Józef, 1890–1941) – голова Великопольської спілки цукровиків – 57
- Жонґолович Броніслав (Żongołowicz Bronisław, 1870–1944) – римо-католицький священник; у 1930–1936 рр. заступник державного секретаря в Міністерстві релігійних конфесій та народної освіти Польщі – 29, 30
- Жуен Альфонс (Juin Alphonse, 1888–1967) – французький генерал; у 1944 р. очолював французький корпус в Італії – 71
- Жукровський Войцех (Żukrowski Wojciech, 1916–2000) – польський письменник – 178, 197, 221
- Жулавський Юліуш (Żuławski Juliusz, 1910–1999) – польський письменник – 204
- Жулкевська-Жолондковська Лірія (Żółkiewska-Żołądkowska Ligia, 1907–1945) – психолог, керівниця світлиці в Другому корпусі – 121, 328
- Жулкевський Вітольд (Żółkiewski Witold) – брат Лірії – 328

- Забелло Яніна (Zabiełło Janina, 1900–?) – секретарка посла Каєтана Моравського – 330
- Завейський Єжи (Zawiejski Jerzy, 1902–1969) – польський письменник; у 1957–1969 рр. депутат групи «Znak» у сеймі ПНР – 205
- Загаєвський Адам (Zagajewski Adam, 1945) – польський поет – 213
- Загурська Марія (Марина) (Zagórska Maria/Maryna) (1906–1996) – дружина Єжи – 158
- Загурський Єжи (Zagórski Jerzy, 1907–1984) – польський письменник – 134, 158
- Зайончковський Тадеуш (Zajączkowski Tadeusz, 1897–1959) – польський письменник і публіцист – 39, 57
- Захшевський Тадеуш (Zakrzewski Tadeusz, 1893–1966) – польський військовий, підполковник; у 1938–1939 рр. військовий аташе в Бухаресті – 90
- Залеський Аугуст (Zaleski August, 1883–1972) – польський дипломат і політик; у 1947–1972 рр. президент Республіки Польща у вигнанні – 159
- Залеський Войцех (Zaleski Wojciech, 1906–1960) – польський журналіст, публіцист, політичний діяч – 12, 41, 52, 59, 123, 164
- Замойська-Пельтье Гелен (Zamoyska-Peltier Hélène, 1924–2012) – народжена в Ризи французька русистка; дружина Аугуста – 193
- Замойський Аугуст (Zamoyski August, 1893–1979) – польський скульптор – 20, 193
- Замойський Стефан (Zamoyski Stefan, 1904–1976) – польський громадський діяч – 144, 145, 147
- Заремба Зигмунт (Zaremba Zygmunt, 1895–1967) – польський соціалістичний діяч; публіцист – 139
- Захер-Мазох Леопольд фон (Sacher-Masoch Leopold von, 1836–1895) – австрійський письменник родом зі Львова – 228
- Зацвіліховський Станіслав (Zacwilichowski Stanisław, 1902–1930) – офіцер Другого відділу польського Генштабу; у 1926–1929 рр. секретар прем'єр-міністра Бартеля – 26–29, 35, 114
- Збишевський Вацлав (Zbyszewski Waclaw, 1903–1985) – журналіст і публіцист; співробітник видань «Słowo», «Bunt Młodych» і «Polityka»; в роки війни працівник Міністерства інформації; співробітник журналу «Kultura» – 73, 78–80, 93, 134, 244, 328

- Збишевський Кароль (Zbyszewski Karol, 1904–1990) – польський письменник і публіцист – 78, 79
- Зборовський Самуель (Zborowski Samuel, ?–1584) – королівський ротмістр; засуджений за вбивство до вигнання; самовільно повернувся на батьківщину; затриманий і покараний на горло – 154
- Здзеховський Павел (Zdziechowski Paweł, 1914–1972) – польський письменник і публіцист – 61, 189
- Зегадлович Еміль (Ziegadłowicz Emil, 1888–1941) – польський письменник; у 1928–1929 рр. редактор познанського часопису «Тєсца» – 177
- Зеліцький Юзеф (Zielicki Józef, 1910–1973) – польський громадський діяч, математик, учитель – 104, 112, 118, 136, 137, 217, 330
- Зем'янський Болеслав (Ziemiański Bolesław, псевдонім Мосцібродський, 1901–1976) – офіцер Польської армії; у 1926–1935 рр. очолював особисту охорону маршала Пілсудського; під час війни – у Румунії – 98, 99
- Зимінська-Сигетинська Міра (Zimińska-Sygietyńska Mira, 1901–1997) – польська акторка, режисерка, співзасновниця ансамблю «Мазовше» – 197
- Зінгер Бернард (Singer Bernard, 1893–1966) – польський журналіст і публіцист; у 1925–1939 рр. співробітник журналу «Nasz Przegląd» – 12, 47, 67
- Знанецький Флоріан (Znaniecki Florian, 1882–1958) – польський соціолог і філософ; у 1920–1939 рр. професор Познанського університету – 31
- Ібсен Генрік (Ibsen Henrik, 1828–1906) – норвезький письменник – 19
- Іван Павло II (Ioannes Paulus PP. II, світське ім'я – Кароль Войтила; 1920–2005) – Папа Римський – 239
- Іванська Аліція (Iwańska Alicja, 1918–1996) – польський соціолог, письменниця – 209
- Івашкевич Ярослав (Iwaszkiewicz Jarosław, 1894–1980) – польський письменник – 159, 175, 206, 224

- Іжиковський Кароль (Irzykowski Karol, 1873–1944) – польський літературний критик, публіцист, письменник – 177
- Ілінська-Бененсон Фіра (Illińska-Benenson Fira) – дружина Януша Ілінського – 168
- Ілінський Януш (Illiński Janusz, 1896–1961) – польський військовий, майор – 168
- Іловайська-Альберті Іріна (1924–2000) – російська публіцистка, секретарка А. Солженіцина; від 1980 р. редакторка паризького журналу «Русская мысль» – 193
- Йордан Збігнєв (Jordan Zbigniew, 1911–1977) – польський філософ та історик філософії, публіцист – 56, 63, 150
- Йоссельсон Майкл (Josselson Michael, 1908–1978) – американець, що народився в Естонії, директор секретаріату Конгресу свободи культури – 186
- Кавалковський Александер (Kawałkowski Aleksander, 1899–1965) – польський громадський діяч, дипломат – 36
- Каден-Бандровський Юліуш (Kaden-Bandrowski Juliusz, 1885–1944) – польський письменник – 129, 176
- Канський Владислав (Kański Władysław, 1906–1983) – діяч польського націоналістичного руху; у 1929–1939 рр. працівник генеральної прокуратури Польщі, у 1940–1942 рр. віце-консул у Бухаресті та Єрусалимі – 101
- Карпінський Войцех (Karpiński Wojciech, 1943) – польський романист, літературний критик, есеїст – 213
- Карпінський Якуб (Karpiński Jakub, 1940–2003) – польський соціолог і політичний публіцист; у 1970 р. був засуджений на 4 роки ув'язнення у справі «татранських туристів» – 233
- Карпович Михайл (1888–1959) – російський історик; у 1945–1959 рр. редактор нью-йоркського щоквартальника «Новый журнал» – 192
- Карчевський Ян (Karczewski Jan, прізвисько – Нулек; 1900–1947) – польський військовий, капітан; у 1928–1931 рр. офіцер Другого відділу Генерального штабу, прикомандирований до прес-бюро Ради міністрів; у 1931–1934 рр. працював у МЗС – 25, 26, 28, 39

- Каспшицький Тадеуш (Kasprzycki Tadeusz, 1891–1979) – польський генерал; у 1934–1939 рр. заступник міністра та міністр військових справ – 48
- Качинський Мар'ян (Kaczyński Marian) – учитель польської мови в гімназії ім. Замойського – 16, 181
- Квятковський Еугеніуш (Kwiatkowski Eugeniusz, 1888–1974) – діяч польського народного господарства; політик, у 1935–1939 рр. заступник міністра фінансів – 65, 69, 82
- Кевес Кароль (Kewes Karol, псевдонім К. С. Кароль; 1924–2014) – польський публіцист; у 1953–1964 рр. співробітник паризьких журналів «L'Express» і «Le Nouvel Observateur» – 162
- Кедрин-Рудницький Іван (1896–1995) – український публіцист і політичний діяч; у 1937–1939 рр. політичний редактор щоденної газети «Діло» – 46, 51
- Кестлер Артур (Koestler Arthur, 1905–1983) – англійський письменник і публіцист; народився в Будапешті – 129, 188, 189
- Кепура Ян (Kiepura Jan, 1902–1966) – польський оперний та естрадний співак – 23
- Кіплінг Редьярд (Kipling Rudyard, 1865–1936) – англійський поет і письменник – 15
- Кіселевський Стефан (Kisielewski Stefan, псевдоніми – Кісель, Томаш Сталінський; 1911–1991) – польський композитор; публіцист, письменник; постійний фейлетоніст тижневика «Tygodnik Powszechny» – 81, 161, 162, 196, 198, 203–206, 210, 229, 232, 244, 333
- Клещинський Ігнацій (Kleszczyński Ignacy, 1903–?) – польський журналіст – 92, 96, 102
- Клімковський Єжи (Klimkowski Jerzy, 1909–?) – ад'ютант генерала Андерса – 94, 103, 105–107, 116, 328
- Ковалевський Ян (Kowalewski Jan, 1892–1965) – польський військовий, полковник; у 1928–1937 рр. військовий аташе в Москві та Бухаресті; очолював штаб Табору національного єднання – 54, 99, 116
- Ковальська Анна (Kowalska Anna, 1903–1969) – польська письменниця – 179

- Ковальчевський Броніслав (Kowalczewski Bronisław, 1896–1943) – польський військовий, підполковник; офіцер для доручень генерала К. Соснковського – 41
- Козловська Стефанія (Kozłowska Stefania) – секретарка Юзефа Чапського – 146
- Козловський Леон (Kozłowski Leon, 1892–1944) – польський археолог, політик; у 1934–1935 рр. прем'єр-міністр – 60, 89
- Козловський Мацей (Kozłowski Maciej, 1943) – польський історик, публіцист; у 1970 р. засуджений до 4,5 років ув'язнення на процесі «татранських туристів» – 232, 233
- Козловський Стефан (Kozłowski Stefan, майор Александер; 1897–1981) – офіцер польської армії; інженер – 194, 195
- Козневський Казімеж (Kozniewski Kazimierz, 1919–2005) – польський письменник і публіцист – 158
- Колаковська Тамара (Kołakowska Tamara) – дружина Лешека – 201
- Колаковський Лешек (Kołakowski Leszek, 1927–2009) – польський філософ – 162, 200, 201, 234, 236
- Колачковський Стефан (Kołaczkowski Stefan, 1887–1940) – польський літературний критик, літературознавець; у 1934–1938 рр. редактор щоквартальника «Marchoń» – 176
- Колодзейський Генрик (Kołodziejski Henryk, 1884–1953) – у 1921–1939 рр. засновник і директор Бібліотеки Сейму; вільний муляр – 226
- Колонєцький Роман (Kołoniecki Roman, 1906–1978) – польський поет і перекладач; публіцист; у 1937–1939 рр. редактор журналу «Pion» – 176
- Колянковський Людвік (Kolankowski Ludwik, 1882–1956) – польський історик, професор Віленського та Львівського університетів – 183
- Коморовський-Бур Тадеуш (Komorowski-Bór Tadeusz, 1895–1966) – польський генерал; у 1943–1944 рр. очолював Армію Крайову; командував Варшавського повстання 1944 р.; у вересні 1944 р. призначений Головнокомандувачем, у травні 1945 р. прийняв командування; у вересні 1946 р. передав обов'язки генералові Андерсу – 115, 122

- Конрад Джозеф (Conrad Joseph, 1857–1924) – англійський письменник, поляк, родом із Житомирщини – 14
- Контни Пьотр (Kontny Piotr, 1895–1947) – доктор філософії, натураліст; польський публіцист – 44, 45
- Копанський Станіслав (Kopański Stanisław, 1895–1976) – польський генерал; у 1940–1943 рр. командир Карпатської бригади; у 1943–1947 рр. начальник штабу Головнокомандувача; у 1947–1949 рр. генеральний інспектор Польського корпусу адаптації та розселення – 103
- Кордуба Мирон (1876–1947) – український історик; у 1929–1939 рр. професор Варшавського університету – 21
- Корнага Єремій – *див.* Пьонтковський Мечислав
- Корнілович Владислав (Korniłowicz Władysław, 1884–1946) – римокатолицький священник; у 1934–1939 рр. засновник і редактор журналу «Verbum» – 13, 17
- Костек-Бернацький Вацлав (Kostek-Biernacki Waclaw, 1884–1957) – у серпні 1930 р. комендант Берестейської фортеці; у 1931 р. новогрудзький воєвода; у 1932–1937 рр. поліський воєвода – 43, 48, 178
- Костюшко Тадеуш (Kościuszko Tadeusz, 1746–1817) – польський генерал, який очолював повстання 1794 р. – 97, 242
- Косцялковський-Зиндрам Мар'ян (Kościałkowski-Zyndram Marian, 1892–1946) – у 1930–1934 рр. бялостоцький воєвода; у 1934–1935 рр. міністр внутрішніх справ; у 1935–1936 рр. прем'єр-міністр – 34, 327
- Кот Станіслав (Kot Stanisław, 1885–1975) – у 1920–1933 рр. професор Ягеллонського університету; діяч селянського руху; в 1941–1943 рр. посол у Москві та Куйбишеві; у 1942–1943 рр. державний міністр на Близькому Сході; у 1945–1947 рр. посол ПНР у Римі – 51, 75, 85, 89, 92, 93, 95, 97, 98, 101, 106–108, 119, 134, 180, 187, 190, 216, 223–225, 229, 328, 337
- Которович Геннадій (1916–1963) – український журналіст, співробітник газети «Діло» та двотижневика «Polityka» – 51
- Котт Ян (Kott Jan, 1914–2001) – польський публіцист, літературний і театральний критик – 157, 178

- Коц Адам (Koc Adam, 1891–1969) – польський офіцер, полковник; у 1937–1938 рр. організатор та очільник ТНЕ – 39
- Кравчик Яцек (Krawczyk Jacek, 1954) – від 1985 р. бібліотекар Літературного інституту – 247
- Кронський Тадеуш (Kroński Tadeusz, 1907–1958) – польський філософ та історик філософії – 151, 201
- Круль Марцін (Król Marcin, 1944) – польський історик і публіцист – 63
- Кубійович Володимир (1900–1985) – український географ, демограф; у 1928–1939 рр. професор Ягеллонського університету; головний редактор «Енциклопедії українознавства» – 195, 196
- Кудлик Микола – українець-лінотипіст у паризькій друкарні «Richard» – 142
- Кукель Мар'ян (Kukiel Marian, 1885–1973) – польський історик; генерал, у 1940–1942 рр. командир Першого корпусу; у 1942–1949 рр. міністр національної оборони – 111, 152
- Куклінський Ришард (Kukliński Ryszard, 1930–2004) – полковник Народного Війська Польського; заступник начальника Оперативного командування Генерального штабу, що готувало введення воєнного стану в Польщі; у 1972–1981 рр. переказував інформацію про плани советського блоку американській розвідці, відтак евакуйований на Захід – 169, 170
- Кунцевич Марія (Kunciewicz Maria, 1895–1989) – польська письменниця – 173
- Курдибаха Лукаш (Kurdybacha Łukasz, 1907–1972) – польський історик освіти – 111
- Курилюк Кароль (Kuryluk Karol, 1910–1967) – польський публіцист і громадський діяч; у 1934 і 1936–1939 рр. редактор львівського журналу «Sygnały» – 37
- Куровський Стефан (Kurowski Stefan, 1923–2011) – польський економіст – 198
- Куронь Яцек (Kuroń Jacek, 1934–2004) – польський педагог, діяч опозиції, засуджений у 1965 р. на три роки ув'язнення за поширення «Відкритого листа до партії»; у 1976 р. співзасновник КОР – 232

- Куропеска Юзеф (Kuropieska Józef, 1904–1998) – польський генерал; ув'язнений у ПНР у 1950–1956 рр.; у 1964–1968 рр. комендант Академії Генерального штабу НВП – 203
- Кухажевський Ян (Kucharzewski Jan, 1876–1952) – діяч польського самостійницького руху; історик – 37
- Кшевський-Лілієнфельд Кароль (Krzewski-Lilienfeld Karol, капрал Щапа; 1893–1944) – ветеран легіонів; польський письменник – 52, 86
- Лабендзь Леопольд (Labędź Leopold, 1920–1993) – польський публіцист, советолог, у 1957–1989 рр. редактор щоквартальника «Survey» – 187, 188
- Лаврінєнко Юрій (1905–1987) – український літературний критик і публіцист – 195
- Левицький Борис (1915–1984) – український журналіст, публіцист і советолог – 185, 195
- Ленін Владімір (справжнє прізвище – Ульянов; 1870–1924) – очільник більшовицької партії в Росії – 185, 286
- Лехонь Ян (Lechoń Jan, 1899–1956) – поет, есеїст, публіцист, у 1943–1946 рр. співредактор нью-йоркського тижневика «Tygodnik Polski» – 104, 111, 175, 331
- Лиховський Тадеуш (Lychowski Tadeusz, 1900–1967) – польський правник і економіст; у 1937–1939 рр. начальник відділу в Міністерстві промисловості й торгівлі – 66
- Ліберман Бенедикт (Lieberman Benedykt) – підприємець зі Станіслава (Івано-Франківська) – 69
- Ліберман Герман (Lieberman Herman, 1870–1941) – діяч соціалістичного руху – 90
- Ліпський Ян Юзеф (Lipski Jan Józef, 1926–1991) – історик літератури, публіцист, громадський і політичний діяч; у 1976 р. співзасновник КОР – 201, 203
- Лістовський Анатоль (Listowski Anatol, 1904–1987) – ботанік, агротехнік, професор Ягеллонського університету та Головної школи сільського господарства – 61
- Літинський Зигмунт (Lityński Zygmunt) – польський журналіст – 96

- Лончковський Богдан (Łączkowski Bohdan, 1907–1981) – польський економіст, очолював кабінет прем'єр-міністра Косцялковсько-го; співробітник журналу «Polityka» – 327
- Лопес Вілшоу Артуро (López Wilshow Arturo, ?–1962) – чилійський мільйонер – 147
- Лось Ян Станіслав (Łoś Jan Stanisław, 1890–1974) – польський дипломат, літератор, історик античності – 50
- Лубенський Генрик (Lubieński Henryk, 1901–1960) – польський журналіст і публіцист; у 1935–1939 рр. співробітник віленського журналу «Słowo» – 53, 76
- Лубенський Ежи (Lubieński Jerzy, 1907–1958) – племінник Юзефа Чапського – 146
- Лубенський Константи (Lubieński Konstanty, 1910–1977) – польський публіцист, католицький діяч – 56, 68, 78, 327
- Лубенський Людвік (Lubieński Ludwik, 1912–1996) – у 1939 р. секретар міністра Бека; у 1946–1958 рр. працівник бюро генерала Андерса – 107, 120
- Любомирський Еугеніуш (Lubomirski Eugeniusz, 1895–1982) – ад'ютант генерала Андерса – 94, 120
- Любомирський Здзіслав (Lubomirski Zdzisław, 1865–1941) – землевласник; польський політик консервативного спрямування – 25, 63
- Людвіг Еміль (Ludwig Emil, 1881–1948) – німецький письменник – 15
- Людкевич Северин (Ludkiewicz Seweryn, 1882–1964) – у 1927–1932 рр. голова Наглядової ради державного земельного банку Польщі; у 1932–1935 рр. міністр землеробства – 31, 225, 226
- Люксембург Ежи (Luksemburg Jerzy) – польський слідчий суддя з особливих справ – 85
- Лялой Жан (Laloy Jean, 1912–1994) – французький дипломат – 190, 191
- Лямонт Віктор (Lamont Wiktor, 1891–1950) – у 1928–1931 рр. поморський воєвода – 42
- Лянґзам Владислав (Langzam Władysław) – власник паризької друкарні «Richard» – 141, 142

- Лярош Жуль (Laroche Jules, 1872–1961) – французький дипломат; у 1926–1935 рр. посол у Польщі – 29
- Ляски Мелвін (Lasky Melvin, 1920–2004) – у 1948–1958 рр. редактор журналу «Der Monat»; у 1958–1990 рр. редактор журналу «Encounter» – 160, 187
- Лятінік Францішек (Latinik Franciszek, 1864–1949) – польський генерал; у серпні–жовтні 1920 р. військовий губернатор Варшави – 15
- Маєвський Юзеф (Majewski Józef, 1928) – римо-католицький священник – 161
- Маєр Рене (Mayer René, 1895–1972) – французький політик; у 1955–1957 рр. співорганізатор і голова Спільки вугілля та сталі – 190
- Мазур Гжегож (Mazur Grzegorz, 1952) – польський історик – 211
- Майський Іван (1884–1975) – советський дипломат; у 1932–1943 рр. посол у Лондоні – 341
- Максімов Владімір (1930–1995) – російський письменник; у 1974–1992 рр. засновник і редактор паризького щоквартальника «Континент» – 193, 194
- Маланюк Євген (1897–1968) – український поет і публіцист; від 1920 р. у Польщі, після війни у США – 46
- Малапарте Курціо (Malaparte Curzio, 1898–1957) – італійський письменник і публіцист – 15, 192, 228
- Малаховський Александер (Małachowski Aleksander, 1924–2004) – польський журналіст і публіцист; у 1958–1961 рр. президент «Клубу Кривого Кола» – 203
- Маліновський Тадеуш (Malinowski Tadeusz, 1888–1980) – польський генерал – 87
- Мальро Андре (Malraux André, 1901–1976) – французький письменник; у 1958–1969 рр. міністр культури – 148, 189, 270
- Мальчевський Яцек (Malczewski Jacek, 1854–1929) – польський маляр – 181
- Мандельштам Осип (1891–1938) – російський поет – 182
- Манн Томас (Mann Thomas, 1875–1955) – німецький письменник – 14

- Мантойфель Тадеуш (Manteuffel Tadeusz, 1902–1970) – польський історик-медієвіст; професор Варшавського університету; у 1935–1970 рр. директор Інституту історії ПАН – 207
- Маню Юлю (Maniu Iuliu, 1873–1953) – румунський політик, керівник Національно-селянської партії – 100
- Маргеріт Бернар (Margueritte Bernard) – французький журналіст, кореспондент газети «Le Monde», потім «Le Figaro» в Польщі – 192
- Марильський Антоній (Marylski Antoni, 1894–1973) – римо-католицький священик; співорганізатор і керівник притулку для сліпих у Лясках під Варшавою – 18, 215
- Маршан Андре (Marshand André) – працівник паризької друкарні «Richard» – 143
- Массоніус Мар'ян (Massonius Marian, 1862–1945) – директор гімназії в Мінську; професор філософії університету ім. Стефана Баторія в Вільні – 9
- Матушевський Ігнацій (Matuszewski Ignacy, 1891–1946) – польський військовий, полковник; політик і публіцист; у 1929–1931 рр. міністр фінансів Польщі – 26, 27
- Мацкевич Станіслав (Mackiewicz Stanisław, псевдоніми – Кет (Cat), Гастон де Серізі (Gaston de Cerizay, 1896–1966) – польський письменник і публіцист; у 1922–1939 рр. редактор і видавець журналу «Słowo»; у 1954–1955 рр. прем'єр-міністр Республіки Польща у вигнанні – 44, 68, 71, 76, 79, 96, 153–155, 198
- Мачек Станіслав (Maczek Stanisław, 1892–1994) – польський генерал; у 1942–1945 рр. командир Першої танкової дивізії – 125, 126, 137, 138
- Меррілл Чарлз молодший (Merrill Charles jr.) – адміністратор американського фонду – 167
- Медзінський Богуслав (Miedziński Bogusław, 1891–1972) – польський політик і публіцист, у 1935–1938 рр. заступник маршалка Сейму – 10, 39, 58
- Мелешко Тадеуш (Mielezsko Tadeusz) – журналіст польської редакції радіостанції «Вільна Європа» – 238
- Мельгунов Сергей (1876–1956) – російський історик – 192

- Мендзижецький Артур (Międzyrzecki Artur, 1922–1996) – польський поет і перекладач – 110, 174
- Мерошевська Ева з Моравських (Mieroszevska Ewa z Morawskich) (1904–1993) – перша дружина Юліуша – 218
- Мерошевська Ядвіґа з Чеховичів (Mieroszevska Jadwiga z Czechowiczów, Інка, 1921–1991) – дружина Юліуша – 218
- Мерошевський Юліуш (Mieroszewski Juliusz, 1906–1976) – польський журналіст і публіцист, політичний коментатор; постійний співробітник журналу «Kultura» – 108, 110, 164, 166, 175, 205, 212, 216–220, 222, 229, 235, 237, 238, 246
- Мечиславська Анеля з Лільпопів, у другому шлюбі – Рачинська (Mieczysławvska Anela z Lilporów, Raczyńska, 1910–1998) – польська громадська діячка – 168
- Мешко I (Mieszko I) (?–992) – володар Польщі – 241
- Міґала Бонавентура (Migała Bonawentura, 1907–1995) – у 1976–1990 рр. діяч Комітету допомоги демократичній опозиції у Польщі в Чикаго – 239
- Мікіцінський Самсон (Mikiciński Samson, 1895–1941) – почесний консул Республіки Чилі в Варшаві; у 1940 р. співробітник чилійського посольства у Бухаресті та Стамбулі – 98
- Міколайчик Станіслав (Mikołajczyk Stanisław, 1901–1967) – діяч селянської партії; у 1943–1944 рр. прем'єр-міністр еміграційного уряду Польщі – 76, 111
- Мілош Чеслав (Miłosz Czesław, 1911–2004) – польський поет, прозаїк, есеїст, перекладач; у 1980 р. – лауреат Нобелівської премії в галузі літератури – 42, 62, 115, 149, 151, 164, 165, 168, 170–174, 186–188, 208, 210, 211, 214, 217, 221, 333–336, 338
- Міхнік Адам (Michnik Adam, 1946) – польський історик і публіцист – 231, 232, 237, 339, 341
- Міцевський Анджей (Micewski Andrzej, 1926–2004) – польський публіцист, політичний діяч; у 1986–1988 рр. редактор видання «Znaki czasu» – 333, 334
- Міцінський Болеслав (Miciński Bolesław, 1911–1943) – есеїст, літературний критик – 62, 133, 181, 182

- Міцінський Тадеуш (Miciński Tadeusz, 1873–1918) – польський письменник – 181
- Міцкевич Адам (Mickiewicz Adam, 1798–1855) – польський поет – 130, 179, 242
- Могила Петро (1597–1647) – митрополит Київський і Галицький Православної Церкви; у 1631 р. заснував Академію в Києві (нині – Національний університет «Києво-Могилянська Академія») – 241
- Модзелевський Зенон (Modzelewski Zenon, 1933–1996) – у 1972–1987 рр. пріор отців-паллотинів у Франції; директор «Центру діалогу» – 5, 245
- Модзелевський Кароль (Modzelewski Karol, 1937) – польський історик і політичний діяч; у 1965 р. засуджений на 3,5 року ув'язнення за розповсюдження «Відкритого листа до партії» – 232
- Молотов В'ячеслав (1890–1986) – у 1939–1949, 1953–1956 рр. советський міністр закордонних справ – 96, 340, 341
- Монтіні Джованні Батіста (Montini Giovanni Batista, 1897–1978) – кардинал; у 1963–1978 рр. папа Павло VI – 130
- Моравський Каєтан (Morawski Kajetan, 1892–1973) – польський дипломат і політик; у 1936–1939 рр. заступник міністра фінансів; у 1943–1945 рр. посол при уряді генерала де Голля – 17, 25, 59, 71, 77, 84, 123, 124, 139, 329, 330
- Моравський Тадеуш (Morawski Tadeusz, 1893–1974) – польський громадський і політичний діяч – 25
- Моріак Клод (Mauriac Claude, 1914–1996) – французький публіцист і письменник – 191
- Моріак Франсуа (Mauriac François, 1885–1970) – французький письменник – 14
- Моруа Андре (Maurois André, 1885–1967) – французький письменник – 96
- Мосціцький Ігнацій (Mościcki Ignacy, 1867–1946) – у 1926–1939 рр. президент Республіки Польща – 32, 38, 83, 84, 90, 91, 138
- Мошинський Ян (Moszyński Jan, 1902–1943) – польський журналіст; секретар Яна Радзівілла – 25

- Мрожек Славомір (Mrożek Sławomir, 1930–2013) – польський письменник – 236
- Мудрий Василь (1893–1966) – український політичний і громадський діяч; у 1935–1939 рр. заступник маршалка Сейму Республіки Польща – 50, 51, 88, 89
- Муссоліні Беніто (Mussolini Benito, 1883–1945) – у 1925–1943 рр. італійський диктатор – 15
- Мюльштайн Анатоль (Mühlstein Anatol, 1889–1957) – польський дипломат; у 1919–1930 рр. посол у Брюсселі; у 1930–1936 рр. радник посольства в Парижі – 139, 162, 189, 190, 191
- Набоков Ніколас (Nabokow Nicolas, 1903–1978) – американський композитор; у 1951–1963 рр. генеральний секретар Конгресу свободи культури – 186, 223
- Нагурський Зигмунт (Nagórski Zygmunt, 1912–2011) – польський журналіст – 169
- Найдер Здзіслав (Najder Zdzisław, псевдонім – Соц’юш; 1930) – польський публіцист; у 1982–1987 рр. директор польської редакції радіостанції «Вільна Європа» – 238
- Наконечников-Клюковський Броніслав (Nakoniecznikow-Klukowski Bronisław, 1888–1962) – у 1933–1934 рр. міністр землеробства Польщі – 31, 45
- Наперський Стефан (Napierski Stefan, 1899–1940) – польський письменник, перекладач; у 1924–1939 рр. співробітник тижневика «Wiadomości Literackie»; у 1938–1939 рр. видавець «Ateneum» – 62
- Нарутович Габріель (Narutowicz Gabriel, 1865–1922) – у 1922 р. президент Республіки Польща, убитий польським націоналістом – 20, 44, 174, 183
- Недзялковська Марія із Сіпайллів (Niedziałkowska Maria z Si-pańców) – дружина Мечислава – 87
- Недзялковський Мечислав (Niedziałkowski Mieczysław, 1893–1940) – діяч ПСП, у 1919–1934 рр. депутат Сейму; в 1927–1939 рр. редактор видання «Robotnik» – 49, 50, 87

- Незбжицький Єжи (Niezbrzycki Jerzy, псевдонім Ришард Врага; 1902–1968) – офіцер Другого відділу Генерального штабу Польщі; публіцист – 27, 58, 76, 86, 113–115, 218
- Немиський Станіслав (Niemyski Stanisław, 1904–1962) – діяч польського соціалістичного руху, журналіст – 19
- Ніколаєвський Борис (1887–1966) – російський історик і публіцист – 185
- Нісвіський Норберт (Niświski Norbert, псевдонім – Філіп Бен; 1913–1978) – журналіст і публіцист видання «Maariv»; у 1956–1958 рр. кореспондент «Le Monde» у Польщі – 192
- Ніцше Фрідріх (Nietzsche Friedrich, 1844–1900) – німецький філософ – 182
- Новак Ян (Nowak Jan, псевдонім – Здіслав Єзьборанський; 1914–2005) – у 1952–1976 рр. директор польської редакції радіостанції «Вільна Європа» – 80, 143, 165–167, 169, 171, 199, 202, 238, 330–332
- Новак-Длужевський Юліуш (Nowak-Dłużewski Juliusz, 1897–1972) – польський літературознавець; співробітник видань «Dziś i Jutro» і «Słowo Powszechne» – 17
- Новаковський Зигмунт (Nowakowski Zygmunt, 1841–1963) – польський публіцист і письменник – 96
- Новаковський Ян (Nowakowski Jan) – сербський журналіст – 163
- Ноель Леон (Noël Léon, 1888–1987) – французький дипломат; у 1935–1940 рр. посол при польському уряді у Варшаві та Анже – 90
- Овідій (Ovidius, 43 р. до н. е. – 17 або 18 р. н. е.) – римський поет – 17, 228
- Одоевський Владзімеж (Odojewski Włodzimierz, 1930) – польський письменник – 331
- Окуджава Булат (1924–1997) – російський поет, прозаїк, бард – 182
- Олеховський Ян (Olechowski Jan, 1917–1956) – поет, публіцист – 110, 174
- Орловський (Осташевський) Станіслав (Orłowski (Ostaszewski) Stanisław) – польський військовий, дипломований підполковник – 92

- Орлошь Казімеж (Orłoś Kazimierz, 1935) – письменник – 210
- Осадчук Богдан (1920–2011) – український публіцист, журналіст, історик; постійний співробітник часопису «Kultura» – 185, 195
- Осецька Аґнешка (Osiecka Agnieszka, 1936–1997) – польська поетка – 200
- Оссовська Марія (Ossowska Maria, 1896–1974) – польський соціолог, у 1945–1948 рр. професорка Лодзького університету; у 1948–1952, 1956–1966 рр. професорка Варшавського університету – 207
- Оссовський Станіслав (Ossowski Stanisław, 1897–1963) – польський соціолог; у 1946 р. професор Лодзького університету; у 1947–1952, 1957–1963 рр. професор Варшавського університету; у 1957 р. співзасновник Польського соціологічного товариства – 207
- Павліковський Міхал (Pawlikowski Michał, 1887–1970) – польський видавець, поет, есеїст – 126
- Палестер Роман (Palester Roman, 1907–1989) – польський композитор – 331
- Пампух-Бронська Ванда (Pampuch-Bronńska Wanda, 1911–1972) – польська публіцистка – 185
- Панковський Мар'ян (Pankowski Marian, 1919–2011) – польський письменник – 210
- Парніцький Теодор (Parnicki Teodor, 1908–1988) – польський письменник – 62
- Пастернак Борис (1890–1960) – російський поет, прозаїк; у 1958 р. лауреат Нобелівської премії в галузі літератури – 210
- Пацевич-Стокер Валентина (Pacewicz-Stoker Walentyna) – дружина Александра Янти-Полчинського – 156
- Пачовська Марія (Paczowska Maria) – польська письменниця – 180, 236
- Пачовський Богдан (Paczowski Bohdan, 1930) – польський архітектор – 236
- Пері Шарль (Péguy Charles, 1873–1914) – французький поет і філософ – 215

- Пежинський Влодзімеж (Perzyński Włodzimierz, 1877–1930) – польський письменник, публіцист – 24
- Петлюра Симон (1877–1926) – український державний діяч, глава Української Народної Республіки, головний отаман Армії УНР; в еміграції жив у Польщі та Парижі – 113
- Петражицький Леон (Petrażycki Leon, 1867–1931) – польський соціолог і філософ права; 1918–1931 рр. професор Варшавського університету – 20, 21
- Перацький Броніслав (Pieracki Bronisław, 1895–1934) – польський політик, у 1931–1934 рр. міністр внутрішніх справ; застрелений бойовиками ОУН – 34, 73
- Пестшинський Ришард (Piestrzyński Ryszard, 1902–1962) – польський публіцист; у 1944–1958 рр. редактор видання «Orzeł Biały» – 88, 98, 120, 121
- Печиніс Сильвестр (Pieczynis Sylwestr) – учитель історії в гімназії ім. Замойського – 8, 11
- Пікассо Пабло (Picasso Pablo, 1881–1973) – французький маляр – 215
- Пілсудська Александра (Piłsudska Aleksandra, 1882–1963) – дружина маршала Пілсудського – 38
- Пілсудський Ровмунд (Piłsudski Rowmund, 1903–1988) – засновник часопису «Myśl Mocarstwowa» й у 1945 р. Польського визвольного руху «Незалежність і Демократія» – 8, 32, 33, 56, 57, 199
- Пілсудський Юзеф (Piłsudski Józef, 1867–1935) – польський маршал – 22, 26, 28–31, 33, 36, 38–40, 44, 49, 52, 53, 77, 90, 91, 99, 107, 112, 113, 116, 120, 121, 123, 140, 178, 183, 226, 339
- Пілятова Яніна (Pilatowa Janina, 1905–1986) – польський філолог; у 1945–1947 рр. редакторка Військових видавництв на Близькому Сході – 111
- Пільняк Борис (1894–1937) – російський письменник – 13
- Піросманішвілі Ніко (ფეროსმანიშვილი ნიკოზ, 1862–1918) – грузинський маляр-самоук, примітивіст – 216
- Піскор Александер (Piskor Aleksander, 1911–1972) – польський письменник і публіцист; директор лондонської «Vistula Press» – 128, 143

- Подоський Богдан (Podoski Bohdan, 1894–1986) – польський правник, політик; у 1935–1938 рр. заступник маршалка Сейму – 55
- Пожариська Малгожата (Pożaryska Małgorzata) (?–1940) – мати Яна – 23
- Пожариський Ян (Pożaryski Jan, 1899–1941) – студентський діяч – 11, 23, 24, 59, 87
- Полякевич Кароль (Polakiewicz Karol, 1893–1962) – діяч польського селянського руху; у 1930 р. заступник маршалка Сейму – 55
- Полянський Роман (Polański Roman, 1933) – американський режисер польського походження – 214
- Пом'ян Гражина (Pomian Grażyna) – польський соціолог, видавець матеріалів з модерної історії Польщі – 244
- Пом'яновський Єжи (Pomianowski Jerzy, 1921) – польський есеїст і перекладач російської літератури – 193
- Понінський Альфред (Poniński Alfred, 1896–1968) – польський дипломат; у 1935–1940 рр. радник посольства в Бухаресті – 84, 90
- Понятовський Юзеф (Poniatowski Józef, 1897–1995) – польський економіст, політик; у 1942–1944 рр. редактор видання «Orzeł Biały» – 96, 110, 132
- Понятовський Юліуш (Poniatowski Juliusz, 1886–1975) – польський інженер-аграрій, економіст; у 1934–1939 рр. міністр землеробства – 32–34, 42, 48, 49, 81, 127, 161
- Поплавський Ян (Popławski Jan) – співробітник журналу «Bunt młodych» – 17, 56, 58
- Потоцький Антоній (Potocki Antoni, 1867–1939) – польський літературний критик та літературознавець, публіцист – 181
- Потоцький Артур (Potocki Artur, 1899–1941) – польський політик консервативного спрямування – 53, 55
- Потоцький Францішек (Potocki Franciszek, 1877–1949) – польський політик; у 1928–1938 рр. очолював Департамент конфесій у Міністерстві релігійних конфесій та освіти – 30
- Потулицький Міхал (Potulicki Michał, 1897–1984) – польський правник; у 1952–1958 рр. ректор Коледжу вільної Європи у Страсбурзі – 185

- Почобутт-Одлянницький Станіслав (Poczobutt-Odlanicki Stanisław, 1898–1981) – віленський політичний діяч – 64
- Прагер Адам (Pragier Adam, 1886–1976) – польський публіцист; діяч соціалістичного спрямування; у 1944–1949 рр. міністр інформації та документації в Лондоні – 114, 115, 125
- Пристор Александер (Prystor Aleksander, 1874–1941) – польський військовий, полковник; у 1930–1931 рр. міністр промисловості й торгівлі; у 1931–1933 рр. прем'єр-міністр; у 1935–1938 рр. маршалок Сенату – 39, 45, 63
- Прондзинська Анна (Prądzińska Anna, 1888–?) – сестра Марії; дружина Адама Скварчинського – 58
- Прондзинська Марія (Prądzińska Maria, Майя; 1908–1994) – секретарка журналу «Bunt młodych» і «Polityka» – 35, 57, 58, 77, 90, 111, 128
- Прондзинський Єжи (Prądziński Jerzy, псевдонім – Берлінець, 1908–1954) – журналіст і публіцист; в 1952–1953 рр. берлінський кореспондент журналу «Kultura» – 145, 194
- Прушинський Ксаверій (Pruszyński Ksawery, псевдонім – Грабец; 1907–1950) – польський публіцист, журналіст; у 1948–1950 рр. посол ПНР в Гаазі – 36, 68, 69, 70, 72, 85, 91, 101, 133
- Прушинський Мечислав (Pruszyński Mieczysław, Місь; 1910–2005) – польський публіцист і політичний діяч – 60, 61, 68–70, 85, 95, 96, 101, 133, 327, 328
- Путрамент Єжи (Putrament Jerzy, 1910–1986) – польський письменник; у 1945–1947 рр. посол ПНР у Берні; у 1947–1950 рр. посол у Парижі – 197
- Пшевлоцький Януш (Przewłocki Janusz, 1927) – племінник Юзефа Чапського – 217
- П'ясецький Адам (Piasecki Adam, 1899–1938) – польський публіцист; діяч консервативного спрямування; у 1922–1924 рр. секретар маршалка Сенату; в 1928–1938 рр. секретар депутатського клубу Безпартійного блоку співпраці з урядом – 25
- П'ясецький Болеслав (Piasecki Bolesław, 1915–1979) – політичний діяч партії «Національно-радикальний табір»; у 1952–1979 рр. засновник і голова Товариства РАХ – 39, 52, 53, 73, 334

- П'ясецький Здзіслав (Piasecki Zdzisław) (?–1944) – брат Болеслава, учень гімназії ім. Замойського – 53
- П'ясецький Сергіуш (Piasecki Sergiusz, 1901–1964) – польський письменник – 131
- П'ясецький Станіслав (Piasecki Stanisław, 1900–1941) – польський публіцист і літературний критик; у 1933–1939 рр. засновник і редактор журналу «Prosto z mostu» – 61
- П'ясецький Юліан (Piasecki Julian, 1896–1944) – польський військовий; у 1933–1939 рр. заступник міністра зв'язку – 87
- П'ясковський Станіслав (Piaskowski Stanisław, 1909–2003) – польський інженер – 141, 197, 205
- Пьонтковський Мечислав (Piątkowski Mieczysław, псевдонім – Єремій Корнаґа) – автор книжки «Робітники» – 244
- Рабський Януш (Rabski Janusz, 1900–1941) – польський студентський діяч; у 1921 р. засновник і перший голова корпорації «Patria» – 21, 244
- Радзівілл Януш (Radziwiłł Janusz, 1880–1967) – польський консервативний діяч – 25, 63, 73, 87, 194
- Райслер Ігнацій – див. Савіцький Єжи
- Райхман-Флояр Генрик (Rajchman-Floyar Henryk, 1893–1951) – польський політик і військовий, у 1933–1935 рр. міністр промисловості й торгівлі; у 1935–1938 рр. депутат Сейму – 83
- Рассел Бертран (Russell Bertrand, 1872–1970) – англійський математик, логік і філософ – 227
- Ратай Мацей (Rataj Maciej, 1884–1940) – діяч польського селянського руху; в 1922–1927 рр. маршалок Сейму – 183
- Раценський Збігнев (Racieński Zbigniew, 1906–1997) – польський публіцист – 118
- Рачинська Гелена з Рогозінських (Raczyńska Helena z Rogozińskich, 1892–1966) – дружина Рогера – 32
- Рачинська Ружа (Raczyńska Róża, 1849–1937) – мати Рогера та Едварда – 31
- Рачинський Едвард (Raczyński Edward, 1891–1993) – польський дипломат; у 1934–1945 рр. посол у Лондоні; у 1979–1986 рр. президент Республіки Польща у вигнанні – 90, 124, 164, 166

- Рачинський Рогер (Raczyński Roger, 1889–1945) – польський політик і дипломат; у 1929–1934 рр. познанський воєвода; у 1934–1936 рр. заступник міністра в Міністерстві землеробства; у 1938–1940 рр. посол у Румунії – 17, 31–34, 40, 42, 49, 55, 57, 83, 84, 86, 88–91, 99, 105
- Рачкевич Владислав (Rackiewicz Władysław, 1885–1947) – у 1939–1947 рр. президент Республіки Польща – 123
- Реале Еудженіо (Reale Eugenio, 1905–1986) – італійський політичний діяч і дипломат; у 1945–1947 рр. посол у Варшаві – 221
- Ревська Ганна (Rewska Hanna, 1915–1970) – польський географ; засуджена в 1958 р. на 3 роки ув'язнення за розповсюдження часопису «Kultura» – 204
- Регамей Константин (Regamey Constantin, 1907–1982) – польський композитор і музичний критик; професор слов'янських літератур і санскриту в Лозанні – 133
- Рибіцький Юзеф (Rybicki Józef, 1901–1986) – польський класичний філолог, викладач, у 1945 р. співзасновник групи ВіН, у 1976 р. співзасновник КОР – 239
- Ридз-Сміглий Едвард (Rydz-Smigly Edward, 1886–1941) – маршал Польщі; у 1939 р. головнокомандувач; у 1939–1940 рр. інтернований у Румунії – 11, 39–41, 44, 52, 60, 82–86, 91, 114, 122
- Рихеза (Rycheza, ?–1063) – дружина Мешка II, мати Казімежа Відновлювача – 241
- Ріббентроп Йоахим (Ribbentrop Joachim, 1893–1945) – у 1938–1945 рр. німецький міністр закордонних справ, страчений за вироком Нюрнберзького трибуналу – 340, 341
- Розанов Василій (1856–1919) – російський письменник і філософ – 13
- Роман Антоній (Roman Antoni, 1892–1951) – польський дипломат; у 1934–1936 рр. посол у Стокгольмі; у 1936–1939 рр. міністр промисловості й торгівлі; інтернований у Румунії; після війни працівник Міністерства закордонної торгівлі ПНР – 11, 12, 23, 34, 35, 42, 66, 82, 83, 85, 107, 138
- Роман Єжи (Roman Jerzy) – брат Антонія, математик – 34
- Роман Марія із Заленських (Roman Maria z Załęskich, 1900–1977) – дружина Антонія – 12

- Романович Зофія (Romanowicz Zofia, 1922–2010) – польська письменниця та перекладачка – 139
- Романович Казімеж (Romanowicz Kazimierz, 1916–2010) – у 1946–1993 рр. власник паризької друкарні «Libella» – 139
- Ромен Жуль (Romains Jules, 1885–1972) – французький письменник – 226
- Росе Адам (Rose Adam, 1895–1951) – польський економіст; у 1936–1939 рр. заступник міністра промисловості й торгівлі – 32, 33, 157
- Ростворовський Кароль Губерт (Rostworowski Karol Hubert, 1877–1938) – польський драматург і поет – 181
- Рубель Людвік (Rubieli Ludwik, 1897–1958) – польський журналіст і публіцист; політичний діяч – 108
- Рудзінська Ганна (Rudzińska Hanna, 1919–1992) – секретарка «Клубу Кривого Кола» і Польського соціологічного товариства, засуджена у 1962 р. на один рік ув'язнення за співпрацю з часописом «Kultura» – 204
- Рудзький Адам (Rudzki Adam, 1901–1987) – польський економіст і політичний діяч – 168
- Рудницький Адольф (Rudnicki Adolf, 1912–1990) – польський письменник – 157
- Рудницький Клеменс (Rudnicki Klemens, 1897–1992) – польський генерал – 137, 138
- Русе Давід (Rousset David, 1912–1997) – французький політичний діяч і публіцист – 191
- Саббат Казімеж (Sabbat Kazimierz, 1913–1989) – польський діяч гарцерського руху; у 1976 р. голова Ради міністрів, у 1986–1989 рр. президент Республіки Польща у вигнанні – 164, 167
- Савіцький Єжи (Sawicki Jerzy, псевдонім – Ігнацій Райслер; 1910–1967) – адвокат і прокурор, у 1952–1967 рр. професор Лодзького та Варшавського університетів – 67
- Садзік Юзеф (Sadzik Józef, 1933–1980) – римо-католицький священник; у 1973–1980 рр. засновник і директор «Центру діалогу» в Парижі – 214

- Саковський Юліуш (Sakowski Juliusz, 1905–1977) – польський літературний критик; службовець у Міністерстві інформації в урядах Сікорського та Арцішевського – 114
- Самчук Улас (1905–1987) – український письменник і журналіст – 14
- Сандауер Артур (Sandauer Artur, 1913–1989) – польський літературний критик, публіцист, перекладач – 180
- Сапега Адам (Sapieha Adam, 1867–1951) – кардинал; архієпископ, митрополит Краківський – 130, 133
- Сахаров Андрей (1921–1989) – російський фізик; у 1975 р. лауреат Нобелівської премії миру – 194
- Свенціцький Тадеуш (Święcicki Tadeusz, 1893–1973) – польський журналіст і публіцист – 58, 176
- Свірський Чеслав (Świrski Czesław, 1885–?) – ад'ютант маршала Пілсудського – 41
- Свяневич Станіслав (Swianiewicz Stanisław) (1899–1997) – у 1930–1939 рр. професор політекономії в університеті ім. Стефана Баторія – 48, 60, 61, 64, 79, 210, 340
- Святло Юзеф (Światło Józef, 1915–1994) – заступник директора Х департаменту Міністерства державної безпеки ПНР, утік у 1953 р. на Захід – 169, 171
- Семерау-Сем'яновський Мсцівой (Semerau-Siemianowski Mściwoj, 1885–1953) – лікар – 12
- Сенкевич Генрик (Sienkiewicz Henryk, 1846–1916) – польський письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури – 131
- Серошевський Вацлав (Sieroszewski Waclaw, 1858–1945) – польський письменник і борець за незалежність – 19, 131
- Сипневський Тадеуш (Sypniewski Tadeusz, ?–1998) – польський публіцист – 98
- Сиручек Вацлав (Syrguzek Waclaw, 1903–1942) – польський журналіст, публіцист – 84
- Сікорський Владислав (Sikorski Władysław, 1881–1943) – польський генерал; у 1939–1943 рр. прем'єр-міністр, військовий міністр і Головнокомандувач – 51, 60, 70, 89–92, 97, 101, 103, 106–108, 114, 117, 118, 136, 178, 190, 237, 328, 341

- Сікорський Казімеж (Sikorski Kazimierz) – майор, інтендант – 128
- Сілоне Іньяціо (Silone Ignazio, 1900–1978) – італійський письменник і політичний діяч; у 1955 р. співзасновник журналу «Tempo Presente» – 221
- Сінявський Андрей (псевдонім – Абрам Терц; 1925–1997) – російський письменник; від 1973 р. в еміграції в Парижі – 187, 193, 235
- Скальмовський Войцех (Skalmowski Wojciech, псевдонім – М. Бронський, 1933) – сходознавець, літературний критик і публіцист; співробітник часопису «Kultura» – 234
- Скварчинський Адам (Skwarczyński Adam, 1886–1934) – польський політичний діяч, публіцист – 35, 36, 39, 57–59
- Скварчинський Станіслав (Skwarczyński Stanisław, 1888–1981) – генерал; у 1938 р. керівник ТНЄ – 60, 78
- Скварчинський Станіслав Марія (Skwarczyński Stanisław Maria, 1904–1940?) – економіст – 60, 64, 65
- Сківський Віктор (Skiwski Wiktor, 1900–1956) – у 1935–1939 рр. начальник відділу преси МЗС – 71
- Складковський-Славої Феліціан (Składkowski-Sławoj Felicjan, 1885–1962) – у 1936–1939 рр. прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ – 249, 266, 267
- Славек Валерій (Sławek Walery, 1879–1939) – ветеран легіонів, член ПОВ; у 1928–1935 рр. організатор і голова ББСУ; у 1938 р. маршалок Сейму – 39, 40, 44, 63, 68
- Слесінська Аліна (Ślesieńska Alina, 1926–1994) – польський скульптор – 231
- Словацький Юліуш (Słowacki Juliusz, 1809–1849) – польський поет – 18, 179
- Слонімський Антоній (Słonimski Antoni, 1895–1976) – польський поет, публіцист; у 1924–1939 рр. постійний співробітник часопису «Wiadomości Literackie»; у 1956–1959 рр. голова Спільки польських письменників – 175, 176
- Смаль-Стоцький Роман (1893–1969) – український мовознавець, політичний діяч і дипломат – 195
- Смоленський Мар'ян (Smoleński Marian, 1894–1978) – полковник; керівник Другого відділу Генерального штабу Польщі – 86

- Смоляр Александер (Smolar Aleksander, 1940) – польський економіст і соціолог; у 1973–1989 рр. редактор щоквартальника «Алекс» – 234, 245
- Смоляр Еугеніуш (Smolar Eugeniusz) (1945) – журналіст польської секції Бі-Бі-Сі – 234
- Солженіцин Александр (1918–2008) – російський письменник; у 1970 р. лауреат Нобелівської премії в галузі літератури; у 1974 р. позбавлений громадянства й депортований з СРСР – 104, 193, 210
- Солтисік Казімеж (Sołtysik Kazimierz, 1895–1938) – польський публіцист, співробітник часописів «Bunt Młodych» і «Polityka» – 77
- Сорока Вацлав А. (Soroka Waclaw A., 1917–1999) – діяч селянського руху – 93
- Соснковська Ядвіга (Sosnkowska Jadwiga, 1901–1993) – дружина Казімежа – 98
- Соснковський Казімеж (Sosnkowski Kazimierz, 1885–1969) – польський генерал; у 1939–1940 рр. очільник Спілки збройної боротьби; у 1939–1940 рр. наступник президента Республіки Польща; у 1943–1944 рр. Головнокомандувач – 38–41, 52, 83, 90
- Спербер Манес (Sperber Manès, 1905–1984) – французький письменник і видавець – 186, 188, 189
- Ставар Анджей (Stawar Andrzej, 1900–1961) – польський публіцист і перекладач – 206, 336
- Стажицька Еулялія (Starzycka Eulalia) – тітка Єжи Гедройця – 10
- Сталін Йосиф (1879–1953) – у 1922–1953 рр. очільник комуністичної партії в СРСР – 96, 106, 175, 196
- Сталь Здзіслав (Stahl Zdzisław, 1901–1987) – польський політик, публіцист – 120, 121, 123, 141, 156
- Стахевич Вацлав (Stachiewicz Waclaw, 1894–1973) – польський генерал; у 1935–1939 рр. начальник генерального штабу – 51
- Стахнюк Ян (Stachniuk Jan, 1905–1963) – польський публіцист, засновник і редактор часопису «Zadruga» – 52
- Стемповський Єжи (Stempowski Jerzy, Павел Гостовець; 1893–1969) – польський публіцист, есеїст, перекладач; у 1947–1969 рр. співробітник часопису «Kultura» – 13, 14, 27, 44, 45, 98, 113, 129, 133, 163, 178, 225–229, 237

- Стемповський Станіслав (Stempowski Stanisław, 1870–1952) – польський політичний діяч родом з України, член уряду УНР, в 1924–1939 рр. бібліотекар у Міністерстві землеробства – 14, 34, 131, 177, 178
- Стерн Анатоль (Stern Anatol, 1899–1968) – польський поет – 177
- Стипулковська Александра з Рабських (Stypułkowska Aleksandra z Rabskich, 1906–1982) – польський правник; журналістка польської редакції радіостанції «Вільна Європа» – 11
- Стомма Станіслав (Stomma Stanisław, 1908–2005) – польський публіцист, католицький громадський діяч; у 1956–1976 рр. голова депутатського клубу «Знак» в сеймі ПНР – 205
- Стоун Шепард (Stone Shepard, 1908–1990) – директор міжнародних програм Фонду Форда – 337
- Страшевич Чеслав (Straszewicz Czesław, 1904–1963) – польський письменник і публіцист – 61, 62, 189
- Стріндберг Август (Strindberg August, 1849–1912) – шведський письменник і драматург – 19
- Стронський Анджей (Stroński Andrzej) – секретар генерала Андерса – 94
- Стронський Станіслав (Stroński Stanisław, 1882–1955) – польський політик, публіцист; у 1924–1928 рр. редактор видання «Warszawianka»; у 1939–1943 рр. віце-прем'єр і міністр інформації в еміграційному уряді – 24, 60, 89
- Струг Анджей (Strug Andrzej, 1871–1937) – польський письменник і публіцист; діяч ПСП – 131
- Струмф-Войткевич Станіслав (Strumph-Wojtkiewicz Stanisław, 1898–1986) – польський письменник і публіцист – 24
- Студентович Казімеж (Studentowicz Kazimierz, 1903–1992) – польський економіст – 60, 61, 64, 65, 67–69
- Студницький-Гізберт Владислав (Studnicki-Gizbert Władysław, 1867–1953) – діяч польського самостійницького руху, публіцист – 54, 59, 61, 73, 79, 87, 182
- Стшелецький Леон (Strzelecki Leon, 1895–1968) – полковник; опікувався «Клубом 11 листопада» – 39

- Стшелецький Ян (Strzelecki Jan, 1918–1988) – польський соціолог, публіцист, діяч соціалістичного спрямування – 200, 201
- Суботін Стоян (Subotin Stojan, 1921–1977) – сербський дослідник і перекладач польської літератури – 163
- Сюта Тадеуш (Siuta Tadeusz, 1913–1978) – історик античності, співробітник Літературного інституту в Римі – 128, 129, 135
- Твожидло Станіслав (Tworzydło Stanisław) – підполковник; керівник Видавничої секції Польської армії на Сході у Палестині – 111
- Творковська Марія (Tworowska Maria, 1939) – засуджена у 1970 р. на 3,5 роки ув'язнення у справі «татранських туристів» – 233
- Тельмани Адам (Telmany Adam, 1914) – поручник Війська Польського – 112
- Тенненбаум Генрик (Tennenbaum Henryk, 1881–1946) – польський економіст, професор Вищої торговельної школи – 88, 89, 91
- Тетмаєр Казімеж (Tetmajer Kazimierz, 1865–1940) – польський письменник – 6
- Тирманд Леопольд (Tyrmund Leopold, 1920–1985) – польський письменник і публіцист – 209
- Тишкевич Анна Марія (Tyszkiewicz Anna Maria, псевдонім – Ганка Ордонівна; 1902–1950) – польська піснярка, акторка та художниця – 76
- Тишкевич Міхал (Tyszkiewicz Michał, Місь; 1903–1974) – співзасновник часопису «Myśl Mocarstwowa» 76, 78, 174, 327
- Тишкевич Ян (Tyszkiewicz Jan, 1896–1939) – польський діяч консервативного спрямування – 76
- Тіто Йосиф Броз (Tito Josif Broz, 1892–1980) – югославський комуністичний діяч; у 1945–1953 рр. прем'єр-міністр; у 1953–1980 рр. президент Югославії – 163
- Торуньчик Барбара (Toruńczyk Barbara, 1946) – польський соціолог; у 1977–1981 рр. співредакторка часопису «Zapis» – 231, 232
- Траугутт Ромуальд (Traugutt Romuald, 1826–1864) – польський генерал; останній керівник повстання 1863 р. – 242
- Трочинський Константи (Troczyński Konstanty, 1906–1942) – польський літературний критик і публіцист – 56, 131

- Тувім Юліан (Tuwim Julian, 1894–1953) – польський поет – 13, 14, 174, 175
- Турович Ежи (Turowicz Jerzy, 1912–1999) – польський журналіст і публіцист; від 1956 р. редактор тижневика «Tygodnik Powszechny» – 18
- Узембло Адам мол. (Uziembło Adam, 1906–1990) – польський генерал, математик; у 1949–1954 рр. в ув'язненні в ПНР; викладач і комендант Військово-політичної академії – 197, 202, 206
- Узембло Адам старш. (Uziembło Adam, 1885–1971) – польський політичний діяч, журналіст – 202
- Улятовський Ян (Ulatowski Jan, 1907–1997) – польський публіцист, мистецтвознавець, перекладач – 97, 105, 131, 132, 328
- Унгер Леон (Unger Leon) (1913–1945) – брат Леопольда, солдат II Корпусу – 235
- Унгер Леопольд (Unger Leopold, Брюсселець, 1922–2011) – польський журналіст, до 1969 р. в газеті «Życie Warszawy», відтак публіцист газети «Le Soir»; співробітник часопису «Kultura» – 235
- Фальчинська Броніслава (Falczyńska Bronisława) – хатня робітниця Ежи Гедройця – 77
- Фаянс Роман (Fajans Roman, 1903–1976) – польський репортер, публіцист, перекладач – 155
- Фельштин Тадеуш (Felsztyn Tadeusz, 1894–1963) – у 1929–1939 рр. викладач Варшавського політехнічного інституту; спеціаліст у галузі балістики та озброєнь – 131
- Філософов Димітрій (1872–1940) – російський критик та есеїст; від 1920 р. жив у Польщі, редактор «За свободу» – 13, 179
- Фіні Леонор (Fini Léonor, 1908–1996) – італійська художниця, що народилася в Буенос-Айресі, товаришка життя Константи Єленського – 224
- Фльорчак Збігнєв (Florczak Zbigniew, Пелікан; 1923–2005) – польський публіцист, есеїст, перекладач – 151

- Фолькерський Владислав (Folkierski Władysław, 1890–1961) – польський романіст, професор Ягеллонського університету; у 1944–1947 рр. міністр конгресових робіт (підготовка міжнародних мирних конференцій та матеріалів про територіальні межі країни); у 1947–1949 рр. міністр релігійних конфесій та освіти еміграційного уряду – 126
- Франко Франсіско (Franco Francisco, 1892–1975) – іспанський генерал і політик – 70
- Франковський Ян (Frankowski Jan, 1912–1976) – польський економіст і політичний діяч, у 1947–1972 рр. депутат Сейму ПНР – 73, 76
- Фрішке Анджей (Friszke Andrzej, 1956) – польський історик; від 1982 р. редактор історичного відділу в журналі «Więź» – 211
- Фрунзе Михаїл (1885–1925) – советський військовий діяч, командарм – 131
- Халасінський Юзеф (Chałasiński Józef, 1904–1979) – польський соціолог, у 1936–1939 рр. директор Державного інституту культури села – 131
- Харкевич Валеріан (Charkiewicz Walerian, 1890–1950) – віленський публіцист, керівник Історичного бюро і музею Польської армії на Сході – 68, 104
- Хілецький Анджей (Chilecki Andrzej, 1935–1989) – польський журналіст, публіцист, від 1959 р. в Австрії та ФРН; співробітник часопису «Kultura» – 236
- Хірякова-Вебер Євгенія (1895–1939) – російська поетка, публіцист і перекладачка; від 1929 р. жила у Польщі – 13
- Хомишин Григорій (1867–1947) – станіславський греко-католицький єпископ – 46
- Хрущов Нікіта (1894–1971) – у 1953–1964 рр. перший секретар советської комуністичної партії – 163, 196
- Хцюк Анджей (Chciuk Andrzej, 1920–1978) – польський письменник – 210

- Цибіс Ян (Cybis Jan, 1897–1972) – польський художник, мистецтвознавець, публіцист – 181
- Цибульська Зофія (Cybulska Zofia, ?–1980) – дружина Александра Вайсберга – 140
- Циманн Соня (Ziemann Sonia, 1926) – німецька акторка; дружина Марека Гласка – 207
- Циранкевич Юзеф (Cyrankiewicz Józef, 1911–1989) – у 1954–1970 рр. прем'єр-міністр ПНР – 189
- Цюлкош Адам (Ciołkosz Adam, 1901–1978) – діяч Польської соціалістичної партії, історик і публіцист – 88
- Чайковський Богдан (Chaykowski Bohdan, 1932–2007) – польський поет, літературний критик, перекладач – 326
- Чапліцький Зигмунт (Czaplicki Zygmunt) – учень гімназії ім. Замоїського – 11, 19
- Чапліцький Януш К. (Czaplicki Janusz K.) – учень гімназії ім. Замоїського – 11, 19
- Чапнік Жак (Chapnik Jacques) – власник паризької друкарні SNIE – 141, 142
- Чапська Марія (Chapska Maria, Мариня; 1894–1981) – сестра Юзефа; публіцистка, письменниця – 14, 146
- Чапський Юзеф (Chapski Józef, 1896–1993) – польський маляр, письменник; у 1916 р. в Пажеському корпусі, у 1917 р. у Першому уланському полку, в 1919 р. в Петрограді; брав участь у польсько-більшовицькій війні; навчався у Краківській Академії Мистецтв; у 1924–1931 рр. у Франції разом із групою капістів; у 1939–1941 рр. після вересневої кампанії у советській неволі; очолював Відділ пропаганди та інформації, а згодом Бюро видавництва Другого корпусу; від 1947 р. в Мезон-Ляфіт – 13, 14, 18, 31, 73, 93–95, 103–105, 108, 109, 112, 115, 116, 118, 121, 123, 126, 127, 132, 133, 135–138, 148, 150, 159, 170, 183, 185, 193, 197, 210, 212, 220, 223, 244, 328, 329, 334
- Чарногурський Павол (Čarnogurský Pavol, 1908–1992) – словацький політичний діяч – 233

- Чернявський Адам (Cherniawski Adam, 1934) – польський поет, літературний критик, перекладач – 326
- Честертон Гілберт (Chesterton Gilbert, 1874–1936) – англійський письменник – 15
- Чіттадіні Ірена (Cittadini Irena, 1903–1976) – американська мільйонерка – 144
- Ч'яно/Чіано Галлеаццо (Ciano Galeazzo, 1903–1944) – у 1936–1943 рр. італійський міністр закордонних справ – 38
- Шарф Юліуш (Scharf Juliusz, 1892–1970) – власник друкарні у Кракові й у 1950–1970 рр. книжкової фірми «Срасовіа» в Лондоні – 110, 115
- Шафф Адам (Schaff Adam, 1913–2006) – марксистський філософ; у 1959–1968 рр. член ЦК ПОРП – 201, 202
- Шаховська Зінаїда (1906–2001) – російська публіцистка; у 1966–1978 рр. редакторка паризького тижневика «Русская мысль» – 193
- Шахт Ялмар (Schacht Hjalmar, 1877–1970) – німецький фінансист і політик; у 1934–1937 рр. міністр народного господарства Третього Райху – 79
- Шевельов Юрій (псевдонім – Юрій Шерех, 1908–2002) – український мовознавець, есеїст, у 1952–1977 рр. професор Гарвардського та Колумбійського університетів – 195
- Шептицький Андрей (1865–1944) – митрополит Греко-католицької Церкви; український громадський і політичний діяч – 21, 30, 74
- Шерер Ольга (Scherer Olga, 1924–2001) – польська письменниця, перекладачка – 338
- Шетцель Тадеуш (Schaetzel Tadeusz, 1891–1971) – полковник; у 1935–1938 рр. заступник маршалка Сейму – 30
- Шиллер Леон (Schiller Leon, 1887–1954) – польський театральний режисер – 181
- Шишко-Богуш Зигмунт (Szyszko-Bogusz Zygmunt, 1893–1982) – польський генерал, у 1940 р. організатор і командир Підлянської бригади – 153

- Шляговський Антоній (Szlagowski Antoni, 1864–1956) – римо-католицький єпископ, вікарій Варшавський – 17
- Шмігельський Ян (Szmigielski Jan, 1889–?) – римо-католицький священник, шкільний префект у Варшаві – 17
- Шостак (Szostak) – полковник; начальник навчального осередку танкових військ у Галліполі – 112
- Шпотанський Станіслав (Szpotkański Stanisław, 1880–1936) – польський письменник і публіцист – 130
- Штайнсберг Анеля (Steinsberg Aniela, 1896–1988) – адвокат, захисник у політичних процесах; у 1976 р. співзасновниця КОР – 239
- Штурм де Штрем Тадеуш (Szturm de Sztrem Tadeusz, 1892–1968) – демограф і статистик; співорганізатор Інституту суспільного господарства – 34, 131

Шапа-Кшевський див. Кшевський-Лілієнфельд Кароль

- Юзевський Генрик (Józewski Henryk, 1892–1981) – польський політик і громадський діяч; у 1928–1938 рр. волинський воєвода; у 1929–1930 рр. міністр внутрішніх справ – 48, 49, 113
- Юрага-Гедройць Єжи (Juraha-Giedroyc Jerzy) – у 1925–1926 рр. діяч Польської організації фашистів – 49
- Юревич Ян (Jurewicz Jan, 1910–?) – у 1976–1990 рр. діяч Комітету допомоги демократичній опозиції в Польщі – 239
- Юрись Юлія (Juryś Julia, 1946) – польська перекладачка; у 1980–1993 рр. коректорка в часописі «Kultura» – 235
- Яклич Юзеф (Jaklicz Józef, 1894–1974) – полковник; у вересні 1939 р. офіцер штабу Головнокомандувача; у 1947–1948 рр. очолював Ліквідаційну місію Польських збройних сил у Франції – 135
- Янта-Полчинський Александер (Janta-Połczyński Aleksander, 1908–1974) – польський журналіст, публіцист, письменник – 155, 156
- Янта-Полчинський Леон (Janta-Połczyński Leon, 1867–1961) – польський землевласник і політик; у 1930–1932 рр. міністр землеробства – 155

-
- Ярецький Анджей (Jarecki Andrzej, 1933–1993) – автор пісеньок і скетчів для Студентського театру сатириків; польський театральний режисер – 200
- Ярра Еугеніуш (Jarra Eugeniusz, 1881–1973) – теоретик і філософ права; професор Варшавського університету – 20
- Яструн Томаш (Jastrun Tomasz, Смеч; 1950) – поет, есеїст, публіцист; співробітник часопису «Kultura» – 240

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова: Armia Krajowa, збройні сили законного польського уряду, які діяли в підпіллі на окупованій нацистами території Польщі в 1939–1945 рр. (від листопада 1939 р. до лютого 1942 р. називалася Спілка збройної боротьби)

АМ – Академія мистецтв

ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом: Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, політична організація, яка в 1927–1935 рр. гуртувала прихильників Ю. Пілсудського

Бі-Бі-Сі – Британська радіомовна корпорація: BBC, British Broadcasting Corporation

ВіН – «Воля і незалежність»: WiN, Wolność i Niezawisłość, польська підпільна антикомуністична цивільно-військова організація, створена в вересні 1945 р. для боротьби за незалежність, формально підпорядкована еміграційному урядові; від 1948 р. до ліквідації наприкінці 1952 р. – під контролем комуністичних спецслужб

ВНР – Вітчизняна національна рада: KRN, Krajowa Rada Narodowa, політичний орган у формі самозваного парламенту, створений польськими комуністами в 1944 р. для узурпації влади в країні, діяв до 1947 р.

ВПА – Військово-політична академія: WAP, Wojskowa Akademia Polityczna

ВРН – «Воля–Рівність–Незалежність»: WRN, Wolność–Rywność–Niepodległość, підпільна польська організація, що діяла в 1939–1944 рр. на окупованій нацистами території від імені ПСП

- ВТШ – Вища торговельна школа: SGH, Szkoła Główna Handlowa
- ВШСГ – Вища школа сільського господарства: SGGW, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
- ГАТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі: GATT, General Agreement on Tariffs and Trade, міжнародна угода про недискримінаційний режим торгівлі, укладена в 1947 р., в 1995 р. перейменована в Світову Організацію Торгівлі
- ГІЗС – Генеральна інспекція Збройних Сил: GISZ, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych, організаційна структура, чинна в Польщі від 1926 р., осередок діяльності керівника збройних сил у мирний період (під час війни він ставав головнокомандувачем); генеральними інспекторами були в 1926–1935 рр. Ю. Пілсудський, в 1935–1939 рр. – Е. Ридз-Смігли
- ГШ – Генштаб
- ДЖС – Допоміжна жіноча служба: PSK, Pomocnicza Służba Kobiet, Women's Auxiliary Service, польське допоміжне військове формування, яке діяло в 1941–1946 рр. у складі ПІЗС, складалося з жінок, які виконували функції медперсоналу, працювали в військових їдальнях, сирітських притулках, центрах документообігу, культурно-просвітніх осередках для вояків
- «ІКС» – «Ilustrowany Kurier Codzienny»: популярна загальнопольська бульварна газета, яка виходила у Кракові в 1910–1939 рр.
- ІМКА – Християнська спілка юнаків: YMCA, Young Men's Christian Association, міжнародна екуменічна молодіжна організація, чинна від 1844 р.
- КГО – Командування генерального округу: D.O.Gen., Dowództwo Okręgu Generalnego
- ККК – Клуб Кривого Кола: ККК, Klub Krzywego Koła, дискусійний клуб ліберальної інтелігенції, який діяв у Варшаві в 1955–1962 рр., назву отримав від вулиці Криве Коло, де містилося приватне помешкання засновників клубу Ю. Вільчура-Гажтецького та Е. Гажтецької
- КОР – Комітет захисту (оборони) робітників: KOR, Komitet Obrony Robotników, опозиційна організація, яка діяла в 1976–1977 рр. і ставила за мету юридичний захист і надання матеріальної та

моральної підтримки репресованих робітників Радома, Урсуса та Плоцька

МДБ – Міністерство державної безпеки: MBP, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, створена за підтримки советських радників з метою утвердження сталіністської диктатури; репресивна структура терору, яка діяла в Польщі у 1945–1954 рр.

МЗТ – Міністерство зовнішньої торгівлі

МЗС – Міністерство закордонних справ

НАТО – Організація Північноатлантичного договору: NATO, North Atlantic Treaty Organization

НВП – Народне Військо Польське: LWP, Ludowe Wojsko Polskie, неофіційна назва польських збройних сил, створених у 1943–1944 рр. в СРСР, які стали осередком польської армії, підпорядкованій комуністичному режимові в 1944–1989 рр.

Нід – Незалежність і демократія: NiD, Niepodległość i demokracja, повна назва Polski Ruch Wolnościowy Niepodległość i Demokracja, польське еміграційне політичне угруповання, яке діяло у 1940–1950-х рр., намагаючись подолати довоєнні політичні конфлікти та опрацювати демократичну програму для майбутньої незалежної Польщі

НКВД – Народний комиссариат внутренних дел – репресивна політична поліція у Советському Союзі

НП – Національна партія: SN, Stronnictwo Narodowe; польська політична партія, що діяла в 1928–1947 рр., ставила за мету побудову «католицької держави польської нації»

НРТ – Національно-радикальний табір (партія): ONR, Obóz Narodowo-Radykalny, радикально-націоналістичний рух, постав у 1934 р., незабаром був заборонений і діяв у підпіллі, відзначався, зокрема, агресивною ксенофобією

НРТ «АВС» – фракція партії Національно-радикальний табір, згуртована навколо журналу «АВС»

ПАЛ – Польська Академія Літератури: Polska Akademia Literatury, інституція літературного життя в Польщі в 1933–1939 рр.

- ПАН – Польська Академія Наук: Polska Akademia Nauk, державна інституція, покликана організувати та фінансувати наукову діяльність, створена в 1951 р.
- ПАС – Польська армія на Сході: Armia Polska na Wschodzie, підпорядковані законному польському урядові збройні сили, створені у 1942 р. з колишніх польських військовополонених і в'язнів сталінських концтаборів, підрозділи були сформовані в Ірані, Іраку та Палестині, а згодом взаємодіяли з західними союзниками на європейському театрі бойових дій; розформована в 1947 р.
- ПАТ – Польське телеграфне агентство: PAT, Polska Agencja Telegraficzna
- ПВ – Польське військо: WP, Wojsko Polskie, назва польської армії, уживана від XIX ст., офіційно запроваджена в 1918 р.
- ПВО – Польська військова організація: POW, Polska Organizacja Wojskowa, таємна військова організація, яка діяла на польських землях у 1914–1918 рр. під проводом Ю. Пілсудського та Е. Ридз-Сміглого з метою відновлення незалежності
- ПЗС – Польські збройні сили: PSZ, Polskie Siły Zbrojne, офіційна назва польського війська, яке діяло поза межами країни у 1939–1990 рр., підпорядковуючись еміграційному урядові
- ПІЦ – Польський інформаційний центр: PIC, Polish Information Center, робоча структура польського еміграційного уряду в Нью-Йорку, що діяла в 1941–1945 рр. та інформувала громадськість США про події в Центральній Європі
- ПКАР – Польський корпус адаптації та розселення: PKPR, Polski Korpus Przynosobienia i Rozmieszczenia, Polish Resettlement Corps, корпус британської армії, чинний у 1945–1949 рр., покликаний створити умови для поступової демобілізації та інтеграції на чужині бл. 120 тис. поляків-військовослужбовців з лав союзницьких армій, які не захотіли повернутися на опановану комуністами батьківщину
- ПКО – Поштова каса ощадності: PKO, Poczтовая Kasa Oszczędności, польський універсальний банк, заснований у 1919 р.
- ПНР – Польська Народна Республіка: PRL, Polska Rzeczpospolita Ludowa, офіційна назва польської держави в 1952–1989 рр.,

неофіційно в 1945–1989 рр. вживалася скорочена назва «Народна Польща»

ПОРП – Польська об'єднана робітнича партія: PZPR, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, комуністична партія, створена в 1948 р. внаслідок нерівноправного об'єднання ПРП і ПСП, до 1989 р. керувала авторитарною державою, бюрократичною централізованою економікою та суспільним життям, після краху на перших вільних виборах саморозпустилася в 1990 р.

ПРО – службовець, що забезпечує зв'язки із громадськістю: PRO, Public Relations Officer

ПРП – Польська робітнича партія: PPR, Polska Partia Robotnicza, комуністична партія, створена в 1942 р. під контролем спецслужб СРСР, в 1944 р. узурпувала владу на окупованих советськими військами теренах Польщі, в 1948 р. після навального об'єднання з ПСП трансформувалася в ПОРП

ПСелП – Польська селянська партія: PSL, Polskie Stronnictwo Ludowe, назва низки партій, починаючи від 1895 р.; одна з її фракцій ПСелП «Л'яст» на чолі з В. Вітосом була впливовою політичною силою і входила в урядові коаліції першої половини 1920-х рр., розгромлена після травневого перевороту; після Другої світової війни була в 1945–1947 рр. головною опозиційною партією в опанованій комуністами Польщі, відтак зазнала переслідувань і розгрому, трансформувалася в 1949 р. в сателіта комуністичного режиму

ПСКО – Польський суспільно-культурний осередок: Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny, Polish Social and Cultural Association, польський культурний центр у Лондоні, заснований польською громадою в 1974 р.

ПСП – Польська соціалістична партія: PPS, Polska Partia Socjalistyczna, польська самостійницька ліва партія, заснована в 1892 р., брала активну участь у створенні незалежної Польщі в 1918 р., після 1926 р. в опозиції до санації, попри активне членство Ю. Пілсудського до Першої світової війни в партії; під час Другої світової війни в підпіллі створила ВРН, в 1948 р. силоміць приєднана до ПОРП

- РВЕ – Радіостанція «Вільна Європа»: RWE, Radio Wolna Europa, фінансована Конгресом США радіостанція, покликана підтримувати демократичні цінності та інституції шляхом поширення правдивої інформації та ідей, постала в 1949 р.; польська редакція діяла в 1952–1994 рр. під керівництвом Я. Новака-Єзборанського, З. Міхаловського, З. Найдера, М. Латинського і П. Мрочика
- РМ – Рада міністрів
- РНЕ – Рада національної єдності: RJN, Rada Jedności Narodowej, політичне представництво Польської підпільної держави в 1944–1945 рр.
- РП – Республіка Польща: RP, Rzeczpospolita Polska; офіційна назва Польщі в 1918–1952 рр. і після 1989 р.
- СЗБ – Спілка збройної боротьби: ZWZ, Związek Walki Zbrojnej; польська підпільна військова організація, створена урядом у вигнанні в листопаді 1939 р., діяла в окупованій Польщі, в лютому 1942 р. перейменована на АК
- СПДМ – Спілка польської демократичної молоді: ZPMD, Związek Polskiej Młodzieży Demokratycznej, польська молодіжна громадська організація, що виникла в 1927 р., ширила культ Ю. Пілсудського, виступала проти польського націоналізму та клерикалізму, співпрацювала з профспілками; в 1935 р. ліве крило організації стало окремим синдикалістським рухом, в 1938 р. праве крило об'єдналося з санаційним Легіоном молодих
- ТНЕ – партія Табір національного єднання: OZN, Ozon, Obóz Zjednoczenia Narodowego, парламентська партія, яка діяла в Польщі в 1936–1939 рр., гуртувала політичних спадкоємців Ю. Пілсудського
- УВО – Українська військова організація: українська підпільна воєнізована структура, яка діяла на західноукраїнських землях від 1920 р., організовуючи акти саботажу й терору проти польської адміністрації та політичних опонентів серед українців, її діяльність вигасла на поч. 1930-х рр.

УЛБ – єдиний культурно-цивілізаційний простір України, Литви та Білорусі; термін запровадив польський публіцист Ю. Мерошевський

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання: найбільша українська парламентська політична партія, яка діяла в Галичині у 1925–1939 рр.

ФНО – Фонд національної оборони: FON, Fundusz Obrony Narodowej, польський державний фонд, створений у 1936 р. для залучення від громадян і від продажу державного майна коштів на потреби переозброєння армії; в роки війни його матеріальні депозити були вивезені на Захід, в 1947–1976 рр. були повернуті до Польщі

ЦК – Центральний Комітет

ЦРУ – Центральне розвідувальне управління США: CIA, Central Intelligence Agency, одна з кількох розвідувальних структур США, створена в 1947 р., яка відіграла важливу роль у роки Холодної війни з комуністичним блоком

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА» ПРОПОНУЄ

Дебора Фогель. Фігури днів. Манекени / Переклад з їдишу Юрка Прохаська. – К.: Дух і Літера, 2015. – ISBN 978-966-378-407-6

У книзі представлені переклади українською поетичних творів філософа, літературознавця, перекладача й письменниці Дебори Фогель (1900 (?) – 1942). У ліричних збірках «Фігури днів» і «Манекени» знайшли відображення погляди автора на тогочасні життєві цінності, переконання щодо важливості модернізації та урівноправнення культури їдишу, глибоке відчуття поетом модерного Львова, а також її особисті переживання.

Коженьовський Маріуш. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. – К.: Дух і Літера, 2015. – ISBN 978-966-378-388-8

Протягом віків поляки відігравали важливу роль в культурному житті українських земель. У 1905–1920 роках польська спільнота Києва, хоча й не вирізнялась значною чисельністю, створила один з найміцніших осередків польської ідентичності. Завдяки діяльності киян-поляків у місті постав дуже важливий центр національного життя. У той період в Києві працювали різноманітні польські політичні, благодійні, просвітницькі, культурні, спортивні й молодіжні організації, видавались журнали та газети, діяли польські театральні колективи.

На підставі аналізу опублікованих джерел та архівних матеріалів автор відтворює багатогранну історію польської людності в Києві у період між першою російською революцією й окупацією міста більшовиками.

Книга буде цікавою широкому загалу читачів – історикам, киевознавцям, студентам.

Бруно Шульц. Книга образів / Зібрав, упорядкував, написав коментар Єжи Фіцовський; переклад з польської Лесі Лисенко. – К.: Дух і Літера, 2014. – ISBN 978-966-378-339-0

«Трапляється, що деякі письменники наче на узбіччі своєї творчості займаються як аматори ще й рисунками чи навіть живописом, буває й навпаки – нам відомі письменницькі спроби художників. Однак надзвичайно рідко буває, коли митець є професіоналом в обох царинах, коли вони є для нього рівноцінними. Саме з таким рідкісним дуалізмом ми зустрічаємося у творчості Шульца», – Єжи Фіцовський.

«Книга образів», яку відомий польський поет і літературознавець Єжи Фіцовський (1924–2006) готував до видання у 1990-х роках (це мав бути цикл альбомів), містить близько п'ятисот рисунків, ілюстрацій і графічних робіт Бруно Шульца.

Адам Міхнік, о. Юзеф Тішнер, Яцек Жаковський. Розмови між паном і панотцем / Пер. з польськ. А. Павлишин. – К.: Дух і Літера, 2013. – ISBN 978-966-378-314-7

Ця книга – пошук відповідей на найважливіші запитання доби та узагальнення життєвого досвіду двох видатних європейських мислителів. Незвичність цього діалогу в тому, що його за участі колеги-журналіста – блискучого інтерв'юера Яцека Жаковського – провадять уособлення двох різних світів: головний редактор найбільшої польської щоденної газети *Gazeta Wyborcza* – Адам Міхнік, світський політик, дисидент, інтелектуал, та знаний польський філософ і публіцист – отець Юзеф Тішнер, римо-католицький священник, професор Папської академії. Їхні життєві шляхи настільки несхожі, проте їх об'єднувала одна мета – звільнення Польщі від тоталітарного комунізму, повернення її в лоно європейських демократій. Ця книга – справжня енциклопедія життя Польщі другої половини ХХ ст., водночас прониклива і барвиста від яскравого гумору співрозмовників бесіда про сенс життя, віри, свободи та ідентичності.

Януш Корчак. Дитя людське: вибрані твори / Упоряд. С. Петровська, пер. з пол. В. Каденка, О. Ірванця, К. Москальця. – К.: Дух і Літера, 2012. – ISBN 978-966-378-280-5

«Дитя людське» – вибрані твори видатного польського письменника, лікаря і педагога Януша Корчака (1878–1942), які вперше публікуються українською мовою.

З різних за жанрами текстів (трактат, драма, щоденник тощо), зібраних під назвою, наданою укладачем, унаочнюється корчаківська філософія дитиноцентризму, розроблена у жорсткому двадцятому сторіччі. Життя і творчість Януша Корчака – неперевершені скарби світового гуманізму.

Для широкого загалу читачів.

Йоанна Ольчак-Ронікер. Януш Корчак. Сторінками біографії / Пер. з польської Андрія Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2012. – ISBN 978-966-378-275-1

Йоанна Ольчак-Ронікер, спираючись на план автобіографії, вміщений у «Щоденнику» Януша Корчака, відтворює історію життя Доктора, вплітаючи її в оповідь про долю та вибір польських євреїв. На сторінках книги постає юнак, який шукає власний шлях, молодий лікар, не чужий громадській посвяті, педагог, що проголошує новаторські теорії, письменник, багатолітній керівник Будинку Сиріт для єврейських дітей, співробітник Нашого Дому – інтернату для польських дітей. Корчак не підтримував жодну політичну партію та не сповідував жодної ідеології.

Впродовж усього життя він був твердо переконаний, що можна бути водночас євреєм і поляком. Незадовго до смерті Януш Корчак написав: «Не бажаю зла нікому. Не вмію. Не знаю, як це робиться».

Київська колекція. Єврейська тема в творах художників України від 50-х років XX століття до сьогодні. – К.: Дух і Літера, 2015. – ISBN 978-966-378-408-3

Відродження юдаїки, що почалося наприкінці 80-х років минулого століття, викликало й зацікавлення єврейським мистецтвом. Крок за кроком дослідники відкривали фантастичні планети – мистецькі школи, – які були практично невідомі в радянські роки. Згадаємо про ці відкриття, йдучи за історичним часом. Художня секція «Культур-Ліги» – це об'єднання в Києві майстрів, які згодом стали всесвітньовідомими, навколо видавничого проекту їдишської літератури...

...Сподіваюсь, що видання альбому «Київська колекція» (назва запропонована Любою Рапопорт) та проведення однойменної виставки викличуть зацікавлення. Про майстрів та їхню творчість розповідає в післямові до альбому мистецтвознавець Діана Ключко. Звичайно, ми не претендуємо на вичерпне представлення єврейської теми нашою «Київською колекцією». Проте сприймаймо її формування як певний крок в осмисленні цієї теми, за яким будуть продовження.

Леонід Фінберг, директор Центру юдаїки НаУКМА

Оля Гнатюк. Відвага і страх / Пер. з польської М. Боянівської. – К.: Дух і Літера, 2015 (Сер. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»). – ISBN 978-966-378-404-5

Життя в окупованому Львові описано з перспективи особистої історії. Головну увагу зосереджено на поведінці людей, що постали перед загрозою смерті. Однак незвичність оповіді, що спирається на щоденники, спогади, листи і навіть протоколи допитів, полягає не тільки в цьому. Йдеться про долю людей і водночас долю польської, української та єврейської інтелігенції, про складні стосунки між ними, про різні вияви солідарності та ворожості, в основі яких лежали відвага і страх. Читачеві запропоновано замислитися над

тим, наскільки сучасні уявлення про Другу світову війну сформувалися під тиском національних наративів, що не залишали місця не тільки для інших наративів, а й для індивідуальних свідчень, якщо ті не вписувалися в панівний дискурс. Матриці національної історії стали тісними рамцями для історичних досліджень того періоду. Тож варто спробувати вийти поза ті межі. Для культурологів, істориків, студентів гуманітарних спеціальностей та всіх читачів, зацікавлених проблематикою Другої світової війни.

Адам Міхнік. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику / Пер. з пол. – К.: Дух і Літера, 2009. – ISBN 978-966-378-098-6

У книзі представлені есеї Адама Міхніка – польського громадського діяча, дисидента, публіциста, активного учасника політичної опозиції в Польщі 1968–1989 років, одного з лідерів легендарної «Солідарності», головного редактора «Газети виборчої» з 1989 року до сьогодні.

Адам Міхнік як представник першого післявоєнного покоління активно долучився до створення нової Польщі. Він пройшов крізь арешти і ув'язнення, долаючи наклепи, втрати, розчарування... Його мрією була демократична Польща, і він докладав максимум зусиль задля досягнення цієї мети. Події та роздуми про ці події знайшли своє відображення на сторінках книги. Періоду боротьби з комунізмом присвячені три перші есеї збірки, періоду змагань за вільну і демократичну Польщу – всі інші. В книгу увійшли нариси про ідейних наставників Міхніка – Антонія Сломінського та Яцека Куроня, про дилеми польського романтизму, про драматичне переплетення польсько-українських та польсько-єврейських стосунків, які Міхнік розуміє і відчуває як мало хто.

kmbsКиєво-Могилянська
Бізнес Школа

Києво-Могилянська Бізнес Школа [kmbs] — школа для лідерів, які прагнуть змін — в собі, своїх компаніях, країні, світі. Заснована 1999 року при одному з найстаріших університетів Європи з майже 400-річною історією — Києво-Могилянській академії.

kmbs створює умови для проривного розвитку учасників — відкритих, творчих, наполегливих і відповідальних управлінців, що приведе до якісного стрибка у розвитку їхніх компаній, а отже — і нашої країни та світу в цілому.

www.kmbs.ua

ДУХ І ЛІТЕРА

науково-видавниче об'єднання, засноване у 1992 році вченими гуманітаріями — співробітниками кількох дослідницьких центрів Києво-Могилянської академії. Друкує переклади світової літератури та тексти вітчизняних класиків з філософії, історії, правознавства, соціології, політології, літературознавства та мистецтвознавства, досягаючи творчого поєднання «наук про літеру» з «науками про дух». Випускає одини-менний міждисциплінарний часопис «Дух і Літера», а спільно з Центром юдаїки Києво-Могилянської академії — літературно-мистецький часопис «Єгупец».

www.duh-i-litera.com

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ

Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38 (050) 425-60-20

Е-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);

litera@ukma.kiev.ua (видавництво)

www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги: «Книга – поштою»